

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. Sa2V22 | Tai | Aga

ACC. NO. 1900

L
D.G.

1900

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

अध्याय ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. काशीनाथशास्त्री आगाशे, इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

राधबहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काळे ’

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

१८१४-

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५१ ।

(आर्य वैश्वविकारा राजशात्तनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकपत्रकम् (६) ।

CENTRAL

LIB

Acc. N. 1898. 1900

Date. 25. 8. 54

Sa 2v22/kas/Agar T. agar

Agar

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्राचीनवशं करोति देवमनुष्या दिशो ध्यम-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवशं करोति देवलोकमेव
तद्यजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देव-
लोको मनुष्यलोकाच्चास्माल्लोकात्स्वेतव्यमिवेत्याहुः
को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति
दिक्ष्वतीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभि-
जित्यै केशश्मश्रु वपते नखानि निष्कृन्तते मृता
वा एषा त्वग्मेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वच-
ममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमपैत्यङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रोवशयजप्सु
स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ रुन्धे तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन्तीर्थे स्नाति (२)
तीर्थमेव समानानां भवत्यपोऽश्नात्यन्तरत एव
मेध्या भवति वासंसा दीक्षयति सौम्यं वै क्षीमं
देवतया सोममेष देवतामुपैति यो दीक्षति सोमस्य
तनूरसि तनयं मे पाहीत्याहु स्वामेव देवतामुपै-

* एतत्पाण्डुरायानं भाष्यकृता प्रथमकाण्डपाठ्यानेन सहैव कृतमिति तत्तत्रैव
द्रष्टव्यम् । तत्रैतदनुवाकस्य भाष्यम् १९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(क्षुरकभादिसेकृतस्य प्राग्वशप्रवेशाभिधानम्) ३

त्यथो आशिर्पमेवैतामा शास्तेऽमेस्तुपाधानं
 वायोवातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघातः
 (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां
 देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदे-
 वत्यं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरैवेनं
 देवताभिर्दीक्षयति वहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्या-
 शनं प्राणोऽश्नाति रुप्राण एव दीक्षत आशितो
 भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह भेषमुपैति
 घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽ-
 न्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं
 यजुषा व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका
 पराऽपतत्तदाञ्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृ-
 व्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्य-
 ऽहि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न नि धावन्ते न वि हि
 मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परि-
 मितमाऽङ्क्ते परिमितं हि मनुष्या आञ्जते
 सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या आञ्जते
 व्यावृत्त्यै यदपतूलयाऽऽञ्जते वज्रं इव स्यात्सतू-
 लयाऽङ्क्ते भिन्नत्वार्यं (६) इन्द्रो वृत्रमह-
 न्तोऽप्योऽभ्यञ्जियत तासां यन्मेध्यं यन्निय-

(क्षुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

सदेवमासीत्तदपोदकामत्ते दुर्भा अभवन्यद्वर्मपु-
 ज्जालैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
 आपस्ताभिरेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्रा-
 भ्यामिवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे
 लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः (७)
 पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञा-
 यैवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतवं ऋतु-
 भिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
 छन्दांभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै
 पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या
 पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पयः
 आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गम्
 (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता
 पुनात्वित्याह सवितृप्रभूत एवैनं पवयति तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्या
 हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्येवंशयन्तीर्थे स्नाति पघातो मनुष्याणां तद्वा आङ्गुक्ते
 मित्रत्वाय पञ्चभिरपरिवर्गपष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठादके प्रथमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यावन्तो वै देवा यज्ञायपुनत त एवामभ्य
 एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः पवयि-
 त्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा
 पुनं देवलोकं प्र णयत्यदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः
 स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय स्रुचा पञ्चमीं
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध
 आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकृत्या हि
 पुरुषो यज्ञमग्निं प्रयुङ्क्ते यजेयेति मेधायै मन-
 सेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो
 यज्ञमग्निगच्छति सरस्वत्यै पुष्णेऽग्नये स्वाहे-
 त्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव
 पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुः ।
 इत्याह या वै वर्णास्ताः (२) आपो देवीर्बृहती-
 र्विश्वशंभवो यदेतद्यजुनं ब्रूयाद्व्या आपोऽशान्ता
 इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्या-
 हास्मा एवैनां लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं
 लोकमा गच्छन्ति यावापृथिवी इत्याह यावापृथि-
 व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
 बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे यद्ब्रूया-
 दिधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्ब्रूधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
 परि वृणाक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः परा-

(दीक्षाहृत्यभिधानम्)

हेत्स प्र यजुरवलीनात्प्र साम तमृगुदयच्छयहगुदय
 च्छत्तदौद्रग्रहणस्यौद्रग्रहणत्वमुचा (४) जुहोति यज्ञ-
 स्योद्यत्या अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
 ष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै द्वादश वात्सवन्धान्युद-
 यच्छजित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्ष-
 यति वाचैवेन ५ सर्वया दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतु-
 रित्याह सावित्र्येतेन मतो वृणीत सख्यम् (५) इत्याह
 पितृदेवत्येतेन विश्वे राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
 शुभ्रं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-
 क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरेवेन देवता-
 मिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशा-
 क्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्वादशाक्षरा तेन जगती सा
 वा एषक्सर्वीणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
 सर्वाभिरेवेन छन्दोभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पद ५
 सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशूनेवाव रुन्ध
 एकस्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं
 तन्मनुष्या उप जीवन्ति पुण्या जुहोति पुणं इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजाना ५ सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृधात्वृचा सख्यं तेन

जुहोति पञ्चदश च) ॥ २ ॥

(कृष्णाजिनादिभिर्दक्षिणकरणाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो
 रूपं कृत्वाऽपकम्यातिष्ठतां तैऽमन्यन्त यं वा इमे
 उपावत्स्यन्तः स इदं भविष्यतीति ते उपांमन्त्रयन्त
 ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपार्वते-
 तामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष
 साधो यत्कृष्णमृक्सामयोः शिल्पे स्य इत्याह-
 क्सामे एवाव रुन्ध एषः (१) वा अहो वर्णो
 यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत्कृष्णं यदे-
 वेनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्धे कृष्णाजिनेन
 दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं ब्रह्म-
 णैवेन दीक्षयतीमां धियश्च शिक्षमाणस्य देवेत्याह
 यथायजुरेवैतद्रूपो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः
 प्रोर्णते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता
 जायन्ते न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्ण्वति यत्पुरा
 सोमस्य क्रयादपोर्ण्वति गर्भाः प्रजानां परापा-
 तुकाः स्युः क्रीते सोमेऽपोर्ण्वते जायन्त एव तदथो
 यथा वसीयाश्च प्रत्यपोर्ण्वते तादृगेव तदङ्गिरसः
 सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्य-
 शिष्यत ते शरा अभवज्जुग्वै शरा यच्छरमयी
 (३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे मध्यतः सं

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिवानम्)

नहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्म-
 द्यत ऊर्जा भुञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मध्य-
 मवाचीनममध्यं यन्मध्यतः संनहति मध्यं चै-
 वास्यामध्यं च व्यावर्तयतीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राह-
 रत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-
 स्तृतीयम् (४) यैऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा
 अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत्सुलु
 वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेसला भवति
 वज्रेणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽर्प हते त्रिव-
 द्भवति त्रिवद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यज-
 माने दधाति पृथ्वी भवति रज्जनां व्यावर्त्यै
 मेखलया यजमानं दक्षियति योक्त्रेण पत्नीं
 मिथुनत्वाय (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्ता
 समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या
 इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो
 जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमृश्य
 योनिमाऽच्छिनत्सा सुतवशाऽभवत्तत्सुतवशाये
 जन्म (६) तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु
 न्यदधात्सा कृष्णविषाणाऽभवादिन्द्रस्य योनिरासि
 मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
 सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनं दक्षिणां
 सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय कृष्यै त्वा सुस-
 स्थाया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

मुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादोषधयः
 फलं गृह्णन्ति यज्ञस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
 नंभारुकाः प्रजाः स्युर्यस्मर्येत नमंभारुकाः कृष्ण-
 विषाण्यां कण्डूयेतऽपिगृह्य स्मर्यते प्रजानां गोपी-
 याय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 च्छतेयत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 च्छतेयोनिः प्रजानां परापातुका स्याच्चीतासु दक्षि-
 णासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
 यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनिर्वै
 योनिं दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय (८) ॥

(रुन्ध एव तस्माच्छरमयी स्यस्तृतीयं मिथुनत्वाय
 जन्म हस्तेनाष्टावत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामयज्ञायतिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या इन्दुभ्यो
 या तूणवे या वीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति
 वाचमिवाव रुन्ध औदुम्बरो भवत्यूगर्वा उदुम्बर
 ऊर्जमिवाव रुन्धे सुस्तेन संमितो भवति सुस्त
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुस्तत ऊर्जा भुञ्जते
 (१) क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
 मैत्रावरुणो हि पुरस्तादृत्विग्भ्यो वचं विभजति

(वण्ठावानादिकरणपूर्वकनियम-नुष्ठानविधिः)

तामुविजो यजमाने प्रति थापयन्ति स्वाहा यज्ञं
मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिच्छति स्वाहा
यावापृथिवीभ्यामित्याह यावापृथिवीभ्यार्ह यज्ञः स्वा-
होरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षं हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
वातादा रंभ इत्याहायम् (२) वाव यः पर्वते स
यज्ञस्तमेव साक्षादा रंभते सुधी कंरोति वाचं य-
च्छति यज्ञस्य धृत्या अदीक्षिष्टाय वाक्ष्ये इति
त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य एवेनं प्राऽऽह त्रिरुचैरुमथेभ्य
एवेनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
वि सृजेद्यत्परा नक्षत्रेभ्यो वा ५० विसृजेयज्ञं विच्छि-
न्यात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं छण्णतेति वाचं वि
सृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृजति यदि विसृजेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै
विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञः संतनोति दैवी धियं मनामह
इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति सुपारा नो असद्वश
इत्याह व्युष्टिमेवाव रुन्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाद्वा न होतव्या इमिति
ह्रविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
द्यन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
युज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
ष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतस्त्वपन्तं वै
दीक्षितः रक्षांसि जिघांसन्त्यामिः (५) खलु वै
रक्षोहाऽमे त्वस्म जागृहि वयस्स मन्दिपीमहीत्या-

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

हामिमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या अव-
 त्यभिं वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमभि
 व्रतपा असीत्याहामिर्देवानां व्रतपतिः स एवेनं
 व्रतमा लम्बयति देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः (३)
 ह्येष सन्मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्विड्य इत्याहैतः हि यज्ञे
 ष्विड्यतेऽप वे दीक्षितात्सुपुषं इन्द्रियं देवताः काम-
 न्ति विश्वे देवा अभि मामाऽध्ववृत्रान्नित्याहेन्द्रियेणै-
 वेनं देवताभिः सं नयाति यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव
 पशूनाभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयत्
 (७) सोमाऽऽभ्यो भरेत्याहारपरिमितानेव पशून्व
 रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादे-
 वतमेवेनाः प्रति गृह्णाति वायवे त्वा वरुणाय त्वेति
 यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयदा
 देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेव-
 तमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ(८)वृश्च्य-
 ते देवीरापो अपां नपादित्याह यद्वा भेष्यं यज्ञियः
 सदेवं तद्वो माऽध्वं क्रमिषमिति वावैतदाहाच्छिञ्जं
 तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽ-
 त्येति (९) ॥

(भुञ्जतेऽयं छिन्वाद्रुन्धेऽभिराह देव इयं देवताभ्य आ वयस्त्रिशब्दे) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(प्रायणीयाविधानम्)

अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा वै दे॒व॒य॒र्ज॒नम॒ध्यव॒साय॒ दि॒शो न प्रा॒जान॒-
 न्तेऽन्यो॒न्यमु॒पाधा॒वन्त्व॒या प्र जा॒नाम॒ स्वये॒ति
 तेऽदि॒त्याः स॒म॒भ्रिय॒न्त त्व॒या प्र जा॒नामे॒ति साऽअ॒-
 वी॒द्वरै॑ वृ॒णौ प्र॒त्प्रा॒यणा॒ एव॒ वो य॒ज्ञा म॒दु॒दय॒ना
 अ॒स॒ज्जि॒ति तस्मा॑दादि॒त्यः प्रा॒य॒णीयो॒ य॒ज्ञाना॑मा॒-
 दि॒त्य उ॒द॒य॒नीयः प॒ञ्च दे॒वतां॑ य॒जति॒ प॒ञ्च दि॒शो
 दि॒शां प्र॒ज्ञा॒त्यै (१) अथो॒ पञ्चा॒क्षरा॒ प॒शुक्तिः
 पा॒ङ्क्तो॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्धे प॒थ्याः स्व॒स्तिमं॑-
 य॒जन्प्रा॒चीमे॒व तया॒ दि॒शं प्रा॒जान॒भ्रमि॒ना दक्षि॑णा
 सोमे॒न प्र॒तीची॑ः स॒वि॒त्रोदी॒चीम॒दि॒त्योर्ध्वा प॒थ्याः
 स्व॒स्ति य॒जति॒ प्राची॑मे॒व तया॒ दि॒शं प्र॒जाना॑ति
 प॒थ्याः स्व॒स्तिमि॒ष्ट्वाऽग्नी॑षोमौ॒ य॒जति॒ चक्षु॑षी॒ वा
 एते॒ य॒ज्ञस्य॒ यद॒ग्नीषो॑मौ॒ ताम्या॑मे॒वानुं॑ प॒श्यति
 (२) अ॒ग्नीषो॑मा॒वि॒ष्ट्वा स॒वितारं॑ य॒जति॒ सवि॑त॒प्र॒-
 मूत॒ ए॒वानुं॑ प॒श्यति॒ सवि॑तारं॒मि॒ष्ट्वाऽदि॑तिं य॒जती॒यं
 वा अ॒दि॒तिर॒स्यामे॒व प्र॑ति॒ष्ठा॒यानुं॑ प॒श्यत्या॑दि॒तिमि॒ष्ट्वा
 मा॒रु॒तीमृ॒चम॒न्वाह॑ म॒रुतो॒ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒व॒-
 वि॒शं स्व॒लु वै क॒ल्प॒मानं॑ म॒नुष्या॑वि॒शम॒नु क॒ल्पते॒
 यन्मा॑रु॒तीमृ॒चम॒न्वाह॑ वि॒शां क॒लृ॒प्यै ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो
 वद॑न्ति प्र॒याज॑व॒दन॒नूयाजं॑ प्रा॒य॒णीयं॑ का॒र्यम॒नूया॒-
 ज॒वंत॒ (३) अ॒प्र॒याज॑मु॒द॒य॒नीय॒मिती॑मे॒ वै प्र॒याजा
 अ॒ग्नी अ॒नूया॒जाः सैव॑ सा य॒ज्ञस्य॒ संत॑ति॒स्तत्त॒या
 न का॒र्यमा॒त्मा वै प्र॒याजाः॑ प्र॒जाऽनू॒याजा॑ यत्प्र॒-

याजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनुयाजानन्त-
 रियात्प्रजामन्तरियाद्यतः सलु वै यज्ञस्य धित-
 तस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं
 पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परा भवति
 प्रयाजवद्देवान्प्रयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवद्-
 नूयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न
 यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य
 निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य
 संततिर्याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य-
 याज्याः कुर्यात्पराङ्मुं लोकमा रोहेत्प्रमायुकः
 स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनी-
 यस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठति (५) ॥

(यज्ञाद्वै नश्यत्यनुयाजवद्यजमानोऽनु पुरोनुवाक्यास्ता अष्टौ च ।)
 इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

कद्रुश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पधेताः सा
 कद्रुः सुपर्णीमजस्ताऽब्रवीत्तृतीयस्यामितो दिवि
 सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वन्तियं वै
 कद्रुसौ सुपर्णी छन्दार्शसि सोपर्ण्याः साऽब्रवीदु-
 स्मै वै पितरौ पुत्रान्विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सो-
 मस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्व (१) इति

(अरुणया सोमकयाभिधानम्)

मा क॒द्वर॒वोच॒दिति॒ जग॒त्युद॑प॒तच्च॒तुर्द॑शाक्षरा सती
 साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे अ॒क्षरं॑ अमीयेता* सा
 प॒शुभि॑श्च दी॒क्षया॒ चाऽगं॑च्छ॒त्तस्मान्ज॑गती छन्द॒सां
 प॒शव्य॑तमा॒ तस्मा॑त्पशुमन्तं दी॒क्षोप॑ नमति त्रि॒द्वगु॑द॒-
 प॒तत्त्रयो॑दशाक्षरा सती साऽप्रा॒प्य न्य॑वर्तत॒ तस्यै॒ द्वे
 अ॒क्षरं॑ अमीयेता* सा दक्षिणाभिश्च (२) तप॒सा
 चाऽगं॑च्छ॒त्तस्मात्त्रि॒ष्टुभो॑ लोके मा॒र्ध्यंदि॑ने सवने
 दक्षि॒णा नी॑यन्त ए॒तत्स्वलु॒ वाव॒ तप॒ इत्या॑हुयः स्वं
 द॒दाती॑ति॒ गाय॑त्र्युद॒पत॑च॒त्तर॑क्षरा सत्य॒जया॒ ज्योति॑षा
 तम॑स्या अ॒जाऽभ्य॑रुन्ध॒ तद॑जाया अ॒जत्व॑* सा सोमं
 चाऽह॑र॒च्चत्वारि॑ चाक्षराणि साऽष्टाक्ष॒रा स॑मप॒-
 यत॒ ब्रह्म॑वादिनो वदन्ति (३) कस्मा॑त्सत्याद्वा॒यत्री
 क॒निष्ठा छ॑न्द॒सा* सती॒ यज्ञ॑मुखं परो॒याये॑ति॒ यदे॒-
 वादः सोम॑माऽह॑र॒त्तस्मा॑यज्ञमुखं पर्य॑त्तस्मात्तेजस्वि॒-
 नीत॑मा प॒द्भ्यां द्वे स॑वने स॒मगृ॑ह्णान्मुखेनैकं यन्मु॒-
 खेन॑ स॒मगृ॑ह्णात्तद॒धय॑त्तस्माद्द्वे सवने शुक्र॑वती प्रा॒-
 तःस॑वने च मा॒र्ध्यंदि॑नं च तस्मा॑न्तृतीयसवनं क॒ञ्जी॒-
 षमा॑भि पु॒ण्वन्ति॒ धीत॑मिव हि मन्यन्ते (४) आ॒शि॒-
 र॒मय॑ नयति सशुक्र॒त्वायाथो॒ सं भर॑त्येवैन॒त्त* सो॒-
 म॑मा॒हिय॑माणं गन्ध॒र्वो विश्वा॑र्वसुः पर्य॑मु॒ष्णात्स
 ति॒स्रो रा॒त्रीः परि॑मृषितोऽवस॒त्तस्मा॑त्ति॒स्रो रा॒त्रीः
 क्री॒तः सोमो॑ वसति ते दे॒वा अ॑द्भुवन्स्त्रीका॒मा वै
 गन्ध॒र्वाः स्त्रिया॑ निष्क्रीणामेति ते वाच* स्त्रिय॑मे॒-
 क॒हाय॑नीं कृ॒त्वा तया॒ निर॑क्रीण॒त्सा रोहि॑दूषं

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

कृत्वा गन्धर्वेभ्यः (५) अपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो
जन्म ते देवा अंब्रुवन्नप युष्मदकंमीक्षास्मानृपाव-
र्तते वि ह्वयामहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदंजगाय-
न्देवाः सा देवान्गायत उपावर्तत तस्माद्गायन्त-
स्त्रियः कामयन्ते कामुका एन-स्त्रियो भवन्ति य
एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य
एव ददत्युत यद्बहुतयाः (६) भवत्येकहायन्या
क्रीणाति वाचैवेन-सर्वेया क्रीणाति तस्मादेक-
हायना मनुष्या वाचं यदन्त्यकूटयाऽकर्णयाऽका-
णयाऽश्लोणयाऽसंस्रफया क्रीणाति सर्वयैवेन
क्रीणाति यच्छ्रेतया क्रीणीयाद्दुध्वर्मा यजमानः
स्याद्यत्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
स्याद्यद्द्विरूपया वात्रंघ्नी स्यात्स वाऽन्यं जिनी-
यात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गक्षया क्रीणा-
त्येतद्वे सोमस्य रूप-स्वयैवेन देवतया क्री-
णाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणामिथ वदन्ति मन्यन्ते गन्धर्वेभ्यो बहुतयाः
पिङ्गक्षया दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तद्धिरण्यमभवत्तस्माद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादन्स्थिकेन प्रजाः

(अरुणया सोमकयप्रकाराभिधानम्)

प्रवीर्यन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं घृतंऽव-
 धाय जुहोति तस्मादन्तस्थिकेन प्रजाः प्र वीर्यन्तेऽ-
 स्थन्वतीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृत्तं
 तेजो हिरण्यमियं ते हुक् तनूरिदं वर्च इत्याह
 सतेजसमेवैनं सतनुं (१) करोत्ययो सं भर-
 त्येवैनं यदध्वं मवदध्याहर्माः प्रजानां परापातुंकाः
 स्युर्वद्धमव दधाति गर्भाणां धृत्यै निष्टक्यं बध्नाति
 प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत्सोमकयणी
 जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति
 धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा
 विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनं
 जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह
 सवितुप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै
 क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्त्येपे सलु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽमेध सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुराऽरुहमभेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एषा-
 रक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा
 एषा यत्सोमकयणी चिदासि मनाऽसीत्याह
 शास्त्येवैनमेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिद-
 सीत्याह यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति
 मनाऽसीत्याह यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति
 धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
 (४) वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ऐषा
 यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनं करोति क्षत्रि-

(अरुणया सोमकथप्रकाराभिधानम्)

याऽसीत्याह क्षत्रिया शेषाऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी
 त्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य
 उदयनीयस्तस्मादेवमाह यदबद्धा स्यादयता
 स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यज-
 मानः स्यात् (५) यत्कर्णगृहीता वार्ध्वी स्यात्स
 वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा
 पदि बध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनै-
 वेनां पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै
 पूषामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्य-
 क्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोति (६)
 अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुमतयेवै-
 नया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी
 शेषा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि
 सोमं आहियते यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्पराच्येव सो-
 मकथणीयाब्रूद्रस्त्वाऽऽ वतयत्वित्याह रुद्रो वै
 क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्यावृस्यै
 क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्रदस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि
 क्रीणीते यः सोमकथण्या स्वस्ति सोमसखा पुन-
 रेहि सह रम्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं
 धत्तेऽनपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सर्वानुं विष्णवं इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा

यजमानः स्यात्करोति क्रूरं वेद) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया पञ्चाष्टके

प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(पद्यसंग्रहणाभिधानम्)

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पदपदान्यनुनिष्कामति पदहं वाङ्मनाति वद-
त्युत संवत्सरस्यायने यार्धत्येव याक्तामव रुन्धे स-
प्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी
पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्हाः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
सप्त छन्दाः स्युभयस्याव रुद्धये वस्व्यसि रुद्राऽसी-
त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वत्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनाव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा-
धिकेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि
देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेवयजनमि-
डायाः पद इत्याहेडाये ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-
वति स्वाहा(२) इत्याह यदेवास्त्यै पदाद्घृतमपीडयत
तस्मादेवमाह यदध्वर्युरेनमावाहुति जुहुयादन्धोऽ-
ध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञश्च ह्यगृहिरण्यमुपास्य जुहो-
त्यग्निवत्येव जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञश्च
रक्षांसि घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञश्च
रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितश्च रक्षः परिलि-
खिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै(३) बृद्धमहश्च
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्देष्टि यं च
यं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि य-
ध्वेनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो
पि सोमक्रयण्यै पदं यावत्समूतश्च सं वपति पशूनेवाव
रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४)

पशुभ्यो नान्तरैति त्वे राय इति यजमानाय प्र य-
 च्छति यजमान एव रायि दधाति तोते राय इति
 पत्निया अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहं
 निधत्ते तादृगेव तत्स्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै
 पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्य-
 स्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आह-
 वनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन्लोके पशुमान्तस्या-
 यदाहवनीयेऽमुष्मिन्लोके पशुमान्तस्यादुभयोरुप-
 वपत्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(पहिमानः स्वाहाऽर्धहत्या अप्वयुर्धीयते

चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति विचित्रः सोमा ३ न
 विचित्रा ३ इति सोमो वा ओषधीनां राजा
 तस्मिन्पदार्पणं असितमेवास्य तयद्विचिन्त्याय-
 थाऽऽस्याद्असितं निष्विदति तादृगेव तयज विचि-
 न्न्यायथाऽक्षजार्पणं विधावति तादृगेव तत्क्षोधु-
 कोऽध्वयुः स्यात्क्षोधुको यजमानः सोमविक्रयि-
 न्सोमं शोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदी-
 तरमभयेनैव सोमविक्रयिणामपयति तस्मात्सोम-
 विक्रयी क्षोधुकोऽरुणो ह स्माऽऽहौषवेति सोम-

(सोमोन्मानाभिधानम्)

क्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां
 चर्ममिमीति पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः
 सवनं यं कामयेतापशुः स्यादित्युक्षतस्तस्य मितो-
 तर्क्षं वा अपशुग्यमपशुरेव भवति यं कामयेत
 पशुमानस्यात् (२) इति लोमतस्तस्य मिमीते-
 तद्दे पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनाव रुन्धे
 पशुमानेव भवत्यपामन्ते क्रीणाति सरंसमेवैनं
 क्रीणात्यमात्योऽभीत्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह-
 इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहो न साऽच्छं याति महि-
 मानमेवास्याच्छं यात्यनंसा (३) अच्छं याति
 तस्मादनोवाहं समे जीवनं यज्ञ खलु वा एतः
 शीष्णां हरन्ति तस्माच्छोपंहायं गिरौ जीवनममि-
 त्यं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसचां मिमीतेऽति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं छन्दो-
 भिमिमिमीते वर्ध्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसचां मिमीते वर्ध्मेवैनं समानानां
 करोत्येकैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽयांतयाम्नि-
 यायातयाम्नियैवैनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गु-
 लयः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्तमा-
 बद्धीर्योन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा अनु सं चरति
 यत्सह सर्वाभिमिमिमीत सः श्लिष्टा अङ्गुलयो
 जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विभक्ता जायन्ते
 पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तूष्णीम्

(अन्यैः सोमकयमिधानम्)

(५) दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडर्जं विराड्-
 विराजैवाभ्राद्यमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमे-
 वाव रुन्धे यत्सुष्णीं भविष्यद्यद्वै तावनिव सोमः
 स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदः
 स्यानां प्रजाभ्यस्त्वित्युप समूहति सदस्यानेवाभ्या-
 भजति वाससोप नहति सर्वदेवत्यं वै (६) वासः
 सर्वाभिरेवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः
 प्राणाय त्वेत्युप नहति प्राणमेव पशुषु दधाति
 व्यानाय त्वेत्यनु शून्यति व्यानमेव पशुषु दधाति
 तस्मात्स्वपन्तं प्राणा न जहति (७) ॥

(इतरं यजमानस्याद्यायनसोत्सर्गं तुष्णीम्
 सर्वदेवत्यं वै वयस्त्रिंशच्च ।)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतानो-
 अर्धं सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्यु
 गोस्तु महिमानं नाव तिरद्ववा ते क्रीणानीत्येव
 ब्रूयादोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं
 गोअर्धमध्वर्यु न गोर्महिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशुकमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्या क्रीणाति सा-
 शिरमेवैनं क्रीणात्युषमेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं

(अन्यैः सोमकथामिक्कनम्)

क्रीणात्यनहुहा क्रीणाति वह्निवां अनहुन्वह्निनैव
 वह्निं यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथु-
 नस्यावर्कुरुधे वासंसा क्रीणाति सर्वदेवस्थं वे वासः
 सवभ्य एवेनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पद्यन्ते
 दशाक्षरा विराड्जै विराड्वाविराजैवाजायमव रुधे
 (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्यं
 एव तदध्वर्युर्नि हनंत आत्मनोऽनामस्काय गच्छ-
 ति भियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणाभीत्याह यथायजुरेयैतदेवा वे येन हि-
 रण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽर्ददत् को हि
 तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं
 फरीणीयासदभीषहा पुनरा ददीत तेज एवाऽऽत्म-
 न्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविकरयिणि तम इत्याह
 ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा सोमविकरयि-
 णमपयति यदनुपग्रथ्य हव्याहन्दशूकास्ताः
 समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशूकानां
 ग्रीवा उप ग्रन्नाभीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः
 सर्पा भवन्ति तमसा सोमविकरयिणं विष्यति स्वानं
 (४) आजेत्याहेते वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्पदेतेभ्यः सोमफरयणाजानु-
 दिशेदकरीतोऽस्य सोमः स्याज्जास्येतैऽमुष्मिल्लोके
 सोमः रक्षेयुर्यदेतेभ्यः सोमफरयणाननुदिशति

(कृतलोमस्य शकटन नमनाभिधानम्)

व॒रि॒तोऽरु॒ण सो॒मो भव॒त्येते॑ऽस्यामु॒ष्मि॒ल्लोके सोम॑

रक्ष॑न्ति (५)

(स॒र्गक॒मेव रु॒न्ध्व इति॑ येन॒ हिर॑ण्येन॒ स्तान्

चतु॑श्चत्वारि॒श॒शब्) ।

इति॑ रु॒ण्यजु॑र्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

वा॒रु॒णो वै की॒तः सोम॑ उप॒नद्धो मि॒त्रो न एहि॑
 सु॒मित्र॑धा इत्या॒ह श॒ न्त्या इन्द्र॑स्यो॒रुमा वि॑श दक्षि॒
 ण॒मि॒त्या॒ह दे॒वा वै य॑ सोम॒मकी॑णन्तमिन्द्र॑स्यो॒रो
 दक्षि॑ण आऽसा॒दय॑न्नेष॒ स्व॒लु वा ए॒तर्हीन्द्रा॑ यो
 यज॑ति तस्मा॒देव॑मा॒होदा॑युषा स्वा॒युपेत्या॑ह दे॒वता॑
 ए॒वान्वा॒रभ्यो॑त् (१) तिष्ठ॒त्यर्ब॑न्तरि॒क्षम॑न्वि॒हीत्या॑-
 हान्तरि॒क्षदे॒वत्यो॑ १ स्ये॒तर्हि॑ सोमोऽदि॒त्याः स॒दोऽ-
 स्यदि॒त्याः स॒द् आ सी॑दि॒त्या॒ह यथा॑य॒जुरे॒वैत॑द्दि वा
 ए॒नमे॒तदर्ध॑यति यद्वा॒रुण॑ स॒न्तं मैत्रं॑ क॒रोति॑ वा॒रु-
 ण्य॒र्चाऽऽ सा॑दयति स्वये॒वैनं॑ दे॒वत॑या स॒मर्ध॑यति
 वास॑सा प॒र्यान्त्य॑ति स॒र्वदे॒वत्यं॑ वै वा॒सः स॒र्वाभि॑-
 रे॒व (२) ए॒नं दे॒वता॑भिः स॒मर्ध॑यत्यथो रक्ष॑सा-
 म॒र्षह॑त्ये वने॑षु व्य॒न्तरि॑क्ष त॒तानेत्या॑ह वने॑षु हि
 व्य॒न्तरि॑क्ष त॒तान वा॒जम॑र्वा॒स्वित्या॑ह वा॒ज॒ ए॒वर्त॑सु
 प॒यो अ॒ग्नि॒यास्वि॒त्या॒ह प॒यो र॒ग्नि॒यासु॑ इ॒त्सु क॑तु-
 मित्या॑ह इ॒त्सु हि क॑तुं वरु॒णो वि॒श्वमि॑मित्या॒ह

(कीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

वरुणो हि विक्वमिं दिवि सूर्यम् (३) इत्याह
 दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा
 अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मा-
 देवमाहोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं
 प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या उस्त्रावेतं धूर्षाहा-
 वित्याह यथायजुरेवेतम् च्यवस्व भवस्वत इत्याह
 भूतानां हि (४) एष पतिर्विश्वानामि धामा-
 नीत्याह विश्वानि सौ १ पौऽमि धामानि प्रच्यवते
 मा त्वा परिपरी विद्वित्याह यदेवादः सोममा-
 ह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावंसुः पर्यमुष्णान्तस्मादि-
 वमाहापरिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्ययग्यसीत्याह
 यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्ये वरु-
 णो वा एष यजमानमभ्यैति यत् (५) कीतः सोम
 उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह
 शान्त्या आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तो
 संभवन्तौ यजमानमभि संभवतः पुरा सलु बावेष
 मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
 ग्रीषोमीयं पशुमालभते आत्मनिष्कयण एवास्व स
 तस्मात्तस्य नाऽऽदयं पुरुषनिष्कयण इव एषो
 सत्त्वाहुरग्रीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्चि-
 त् यदग्रीषोमीयं पशुमालभते वार्जस एवास्व स
 तस्माद्वादयं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैतं
 देवतया परि चरति (६) ॥

(आतिथ्येष्ट्यामिधानम्)

(अन्वारम्भोत्सर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां

हेति यदाहुः समविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीर्नवशं यावन्त ऋक्सामि वै वाग्वै देवेभ्यो देवा वै देवयजनं कवूथ
 तद्विरेण्यं षट्पदानि ब्रह्मवादिनां विचित्रो यत्कलया ते वारुणो वै कीतः
 सोम एकादश ॥ ११ ॥

प्राचीर्नवशं स्वाहेत्याहु येऽन्तः शरा सेव संतपसा

य यत्कर्णगृहीतेति सोमतो वारुणः

षट्सप्ततिः ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदुभो विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयायत्तं विच्छि-
 न्यायदुभावाविमुच्य यथाऽऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते
 तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनइवाभ्यवत्यविमुक्तोऽ-
 न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संततये पत्न्य-
 म्भारमते पत्नी हि पारीणस्यस्येहो पत्नियिवानुमतं

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

निर्वपति यद्दे पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो
 पत्निषा एव (१) एष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव-
 च्छित्ये यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यमेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवैतेन करोत्य-
 तिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्स्यै (२)
 एवैतेन करोत्यमर्यं त्वा रायस्पोषदाने विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोम-
 भूते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 यश्च कृत्वो गृह्णाति पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्या-
 द्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते इति यदे-
 वादः सोममा (३) अहरत्तस्माद्वायत्रिया उभ-
 यत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताद्योपरिडाक्षु
 शिरो वा एतयज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-
 डाशो भवति तस्माज्जवधा शिरो विध्युतं नवकपालः
 पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
 संमितास्तेजस्त्रिवृतेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नव-
 कपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृदैः (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभि-
 पूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि पः

क्षमाणि यदश्ववत्ता ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्छक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवस्ता असुरा
 निष्कावमादन्ते देवाः कार्धर्म्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
 कर्मेनेन कवीतिति ते कार्धर्म्यमयान्परिधीन् (५)
 अकुर्वन्त तैर्देवै रक्षाःस्यपाङ्गत यत्कार्धर्म्यमयाः
 परिषयो मथेन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 ह्येयोषन्पुरस्तात्क्ष्माःस्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्यु-
 परिष्ठादेव रक्षाःस्यप हन्ति यजुषाऽभ्यां तूष्णीमभ्यां
 मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाञ्चजमानः प्रति-
 छित्ये ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतो
 सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नामय इति
 यद्भावाग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवामय आतिथ्यं
 क्रियतेऽथो सत्त्वांहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्ध-
 क्षिरासप्राग्भुर्भि मन्थति हव्यायैवाऽऽसमाय सर्वा
 देवता जनयति (७) ॥

(पत्न्या एव जमेत्या आ त्रिवृद्धे परिधीन्वदन्त्ये-

कचत्वारिंशच्च) ।

प्रति कृष्णयजुर्केदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(तानूनपत्रेष्टयभिधानम्)

(अथ पञ्चादके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॑या
 आ॒सन्ते १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै स्येष्ट॒वायातिष्ठ॑मानाः
 पञ्च॒धा व्य॑क्रामन्मि॒र्वसु॑भिः सोमो रु॒द्रेरिन्द्रो मरु॑-
 द्भिर्वरु॑ण आ॒दित्यै॒वृह॑स्पतिर्वि॒श्वेदे॒वैस्तेऽम॑न्यन्तासु-
 रेभ्यो वा इ॒दं भ्रात॑व्येभ्यो र॒क्षामो य॑न्मि॒थो
 विप्रि॑याः स्मो या न इ॒माः प्रि॒यास्तनु॑यस्ताः सम-
 व॒यामहे॑ ताभ्यः स नि॒र्क्रच्छा॑मः (१) नः प्र॒थमो
 १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै दु॒ष्टादिति॑ तस्मा॒द्यः स॒तानून॑पत्रिणां
 प्रथ॒मो दु॒ष्टति॑ स आ॒र्तिमा॑च्छंति य॒त्तानून॑पत्रं
 संम॑व॒यति॑ भ्रात॑व्याभिभूत्ये भव॒त्यात्म॑ना परा॑ऽस्य
 भ्रात॑व्यो भवति पञ्च कृ॒त्वोऽव॑ यति पञ्च॒धा हि
 ते तत्स॑म॒वाय॑न्ताथो पञ्चा॒क्षरा प॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तो
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्ध आ॒पत॑ये त्वा गृ॒ह्णामी॒त्याह
 प्रा॒णो वै (२) आ॒पतिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि-
 प॒तय॑ इत्या॒ह मनो॑ वै परि॒पति॑र्भन ए॒व प्री॑णाति
 तनु॑नपत्र इत्या॒ह व॒नुवो॑ हि ते ताः संम॑वायन्त
 शा॒क॒राये॒त्याह॑ शक॒त्ये हि ते ताः संम॑वायन्त
 श॒क॒म॒ज्जो॒जिष्ठा॑ये॒त्याहो॒जिष्ठ॑ हि ते तदा॒त्मनः॑ सम-
 वा॒यन्ताना॑धृष्टमस्यनाधृ॒ष्टमि॒त्याहा॒नाधृष्ट॑ स्येतद-
 नाधृ॒ष्टं दे॒वाना॑मो॒जः (३) इत्या॒ह दे॒वाना॑
 स्येतदो॒जोऽभि॑शस्ति॒पा अ॒नभि॑शस्तेन्यमि॒त्याहा॒मि-
 श॒स्ति॒पा स्येतद॑नभि॒शस्ते॒न्यम॑न् मे वी॒क्षां वी॒क्षा-

पतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्धृतं ये देवा
 वर्जं कृत्वा सोममग्नन्नान्तिकमिव खलु वा अस्यै-
 तच्चरन्ति यत्तानूनपूत्रेण प्रचरन्त्यश्शुरश्शुस्ते देव
 सोमाऽऽप्यायतामित्याह यत् (४) एवास्यापु-
 षायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्य-
 मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
 वेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययत्या प्यायय ससी-
 भ्सून्या मेधयेत्याहत्विजो वा अस्य ससायस्ता-
 नेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्याम-
 शीय (५) इत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शीस्ते प्र
 वा एतेऽस्माल्लोकार्णवन्ते ये सोममाप्याययन्त्य-
 न्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः
 प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामिव नमस्कृत्या-
 स्मिद्धौके प्रतितिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा
 देवता इति ते (६) अग्निमेव वस्तुयं कृत्वाऽसु-
 रानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति
 योऽवान्तरदीक्षामुपैति भातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य आतृव्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया
 पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलाः समा-
 यच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तस्यतो भवति
 मदन्तीभिर्माजयते निर्हामिः शीतेन वार्यति
 समिद्धये या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवै-
 न्देवतया व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(यो वा ओज आह वदशीयेति तेषां एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।

तेषां मसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मद्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशकन्वन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
मेहापुरं जयन्तीति त इषु* समस्कुर्वताभिमनीके*
सोम* शल्यं विष्णुं तेजनं तैऽब्रवन्क इमामासिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै कसुरः सोऽस्यत्विति
सोऽब्रवीदरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद् रुद्रः पशूनामधिपतिस्ता* रुद्रोऽवांसृजत्स तिस्रः
पुरो मित्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदत्त यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुस्यै नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२) अग्न्यन्मुखं
कुर्यात्स्त्रवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य प्रजात्यै
पराकृतिकम्य जुहोति परां च एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान् प्रणदते पुनरस्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणयैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्न-
हस्ताभिरसुरान्प्राणदन्त याः साय* रात्रिये तामि-
यं सायंप्रातरुपसदः (३) उपसद्यन्तैऽहोरात्राभ्यामेव
तयजमानो भ्रातृव्यान् प्रणदते याः प्रातराज्याः

स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामस्वाय
 तिन्न उपसद् उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोका-
 न्प्रीणाति षट्सं पयन्ते षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्री-
 णाति द्वादशाह्निने सोम उपैति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः समू
 (४) पयन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्यागिरामवान्तरदीक्षामुपेयायः कामयेता-
 स्मिन्मे लोकेऽधुंकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ
 त्रीनथ चतुर एषा वा आराग्राऽवाप्तरदीक्षाऽ-
 स्मिन्नेवास्मै लोकेऽधुंकं भवति परोवरीयसीमवा-
 न्तरदीक्षामुपेयायः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽ-
 धुंकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेपा
 वै परोवरीयस्यवाप्तरदीक्षाऽमुष्मिन्नेवास्मै लोकेऽ-
 धुंकं भवति (५) ॥

(असिष्पदीति जुहुयात्सायंमातरुपसदश्चतुर्विंशतिः

सं चतुरोऽग्रे षोडश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद् उपयन्ति
 तेषां य उच्यते ह्रीयत एष स नोदनेषीति सूची
 यमिव यो वै स्वार्थेतां यताऽश्रान्तो ह्रीयत उत स
 निष्टचार्य सह वसति तस्मात्सकृदुच्चीय नापरमुज्ज-

(वेद्यभिधानस)

येत दध्नोऽयेतेतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव पशूनां
रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्तसंरभ्यै-
च्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामत्सोऽब्रवीत्को माऽय-
मुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचया वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं
वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दर्भपुञ्जीलमद्रुक्ष सप्त गिरीन्भिच्चा तमह-
स्तसोऽब्रवीद्दुर्गादा आहताऽवोचया एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरयत्तद्विचं वेद्यमसुराणां-
मविन्दन्त तदेकं वेधे वेदित्वमसुराणाम् (३) वा इय-
मथ आसीयावदासीनः परापश्यति तार्वदेवानां ते
देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किथदो दा-
स्याम इति याधदियः संलावुकी त्रिः परिक्रामति
तार्वजो दत्तेति स इन्द्रः संलावुकी रूपं कृत्वेमां
त्रिः सवतः पर्येकामत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तद्वेधे वेदित्वः (४) सा वा इयः सर्वेव वेदि-
रियति शक्यामीति त्वा अवमार्य यजन्ते त्रिंश-
त्पदानि पश्चात्तिरश्वी भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पयन्ते दशा-
क्षरा विराड्भ्रं विराड्विराजैवाजायमव रुन्ध उ-
द्धन्ति यदेवास्यां अमेध्यं तदप हन्यद्धन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बहिः स्तृणाति तस्मादोष-

(व्रतनिरूपणम्)

धयः पुनरा भवन्त्युत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणा-
ति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवा-
यजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमाना-
दुत्तरः (५)

(रुन्धे वाममोषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं

भवन्ति पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिङ्गते
यद्वादश साहनस्योपसदः स्युस्तिष्ठोऽहीनस्य य-
ज्ञस्य विलोमं क्रियेत तिस्र एव साहनस्योपसदो
द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सधोर्यत्वापायो सलोमं
क्रियते वत्सस्यैकः स्तनो भागी हि सोऽयैकः
स्तनं व्रतमपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१)
क्षुरपि नाम व्रतं येन प्रजाताम्भरातृभ्याञ्जुदते
प्रति जनिष्यमाणानयो कनीयसैव भूय उपैति
चतुरोऽग्रे स्तनान्म्रतमपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमे-
तद्वै सृजघनं नाम व्रतं तपस्यश्च सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजया पशुभिर्धवागू राजन्यस्य व्रतं कुरेव
वै यवागूः कूर इव (२) राजन्यो वज्रस्य रूपश्च
सभृदभ्या आमिक्षा वैश्यस्य पाकयज्ञस्य रूपं
पृष्ट्यै पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पय-

(व्रतनिरूपणम्)

स्तेजसैव तेजः पर्य आत्मन्धत्तेऽथो पर्यसा वै गर्भो
वर्धन्ते गर्भं इव स्वलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य
पर्यो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति त्रिव्रतो वै
मनुरासीद्विब्रता असुरा एकव्रताः (३) देवाः
प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनोव्रतमासीत्पाकयज्ञस्य
रूपं पृथगै प्रातश्च सायं चासुराणां निर्मध्यं क्षुधो
रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां
ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकमायन्यदस्य मध्यंदिने
मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो वा अर्जेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
(४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति गर्भो वा एष
यद्दीक्षितो योनिर्दीक्षितविभितं यद्दीक्षितो दीक्षित-
विमिताप्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव
तज्ज प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथायैष वै व्याघ्रः
कुलगोपो यद्भिस्तस्माद्यद्दीक्षितः प्रवत्तत्स एन-
मीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्त्यै
दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शयेऽभिमभ्यावृत्य शये देवता एव
यज्ञमभ्यावृत्य शये ॥ ५ ॥

(एतद्वै कुर इवैकव्रता आत्मना यजमानस्य वयोदश व) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(काम्ययागभूम्यभिधानम्)

(अथ ब्रह्माष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैन-
 मुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्वै
 पुरोहविदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रु-
 वन्नमिमप आदित्यमभि विपश्यत्युपैनमुत्तरो यज्ञो
 नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्याप्ते देवयजने याज-
 येद्भ्रातृव्यवन्तं पश्यां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तुं वा याव-
 ज्ञानंसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं देव-
 यजनमाप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आप्नोत्येको-
 भ्रते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोऽन्नताद्वै देवय-
 जनादङ्गिरसः पशून्सृजन्तान्तरा संदोहविधाने
 उन्नतः स्यादितद्वा एकोऽन्नतं देवयजनं पशुमानेव
 भवति व्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं व्युन्न-
 ताद्वै देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायजन्त-
 राऽऽहवनीयं च हविधानं च (२) उन्नतः स्याद-
 न्तरा हविधानं च सदर्श्वान्तरा सदर्श्व माहंपत्यं
 चेतद्वै व्युन्नतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रति-
 ष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं
 देवयजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यत्राम्याअन्या
 ओषधयो व्यतिपक्ताः स्युस्तथाजयेत्पशुकाममेतद्वै
 पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशून् (३) अवं
 रुन्धे पशुमानेव भवति निर्ऋतिगृहीते देवयजने
 याजयेद्यं कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमि-
 त्येतद्वै निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्या

(उत्तरवेदिनिरूपनम्)

अक्षं निरुक्त्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
 याजयेद्वायुत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांश-
 सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणं स्यात्प्रतीचीनं गार्ह-
 पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि प्राप्सना भ्रातृ-
 ष्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांशसन्ते
 कार्ये देवयजने याजयेद्भृतिकामं कार्यो वै पुरुषो
 भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशुनाप्सनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तेभ्य उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-
 राऽपकन्यातिष्ठते देवा अमन्यन्त यतरान्वा इयमु-
 पावस्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
 साऽब्रवीद्वरं वृणौ सर्वाभ्यया कामान्ब्रुवथ पूर्वा
 तु माऽमेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वा-
 मग्नेष्यांघारयन्ति वारंवृतं शंस्ये शंस्यया परि-
 मिमिति (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्त-
 मयं रुधे विचार्यनी मेऽसीत्याह विचा ह्येनानाव-
 च्छिकायनी मेऽसीत्याह तिक्षान्येनानावदवतान्मा
 नायितमित्याह नायितान्येनानावदवतान्मा व्यथि-
 तमित्याह व्यथितान्येनानावद्विदेरभिनंभो नाम
 (२) अमे अङ्गिर इति त्रिहंरति य एवेषु लोके-

(व्याख्यानविधिः)

अथ यस्तानेवाव रुन्धे तुष्णीं चतुर्थं हन्त्यनि-
 रुक्मेवाव रुन्धे सिंहीरांसि महिषोरसोत्याह
 सिंहीर्होषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ-
 दुरु प्रथम्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमा-
 नमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३)
 असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व देवेभ्यः
 शुभ्रस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्या
 इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य
 एवेनां प्रोक्षति देवाश्चेदुत्तरवेदिरुपाववर्तीहैव वि
 जयामहा इत्यसुरा वर्जमुयत्य देवानभ्यायन्त
 तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत्
 मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्वा-
 द्विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
 दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदत् इन्द्रो
 यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तर-
 वेद्या आदन्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तदक्षिणत
 उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति
 यं द्विष्यात्तं व्यायेच्छुचेवैनमपयति (५) ॥

मिमीते नाम ध्रुवाऽथ शुचा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोत्तरवेदिरब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथेति

(व्याघारणविधिः)

ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानामि भवेमेति
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यमवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि
 सुप्रजा॒वनिः॑ स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 वि॒त्वा (१) अ॒काम॑यन्त प॒शून्वि॑न्देमहीति
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि राय॒स्योष॑वनिः स्वाहेति ते
 प॒शून्वि॑न्दन्त ते प॒शून्वि॒त्वाऽका॑मयन्त प्रति॒ष्ठां
 वि॑न्देमहीति तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्यादित्य॒वनिः॑ स्वा-
 हेति त इमां प्रति॒ष्ठाम॑विन्दन्त त इमां प्रति॒ष्ठां
 वि॒त्वाऽका॑मयन्त दे॒वता॑ आ॒शिष॑ उपे॒यामेति॑
 तैऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्या वह दे॒वान्दे॒वय॑ते (२)
 यज॑मानाय स्वाहेति ते दे॒वता॑ आ॒शिष॑ उपाऽऽय-
 न्प॒ञ्च॒ छ॒त्वा॒ व्याघा॑रयति पञ्चाक्षरा प॒ङ्क्तिः
 पाङ्क्तो॑ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्ष॒णया॑ व्याघा॒रयति॑
 तस्मादक्ष॒णया॑ प॒शवोऽङ्गानि॑ प्र ह॑रन्ति प्रति॒ष्ठित्यै॑
 भूतेभ्यस्त्वेति॒ स्र॒जमु॒द्गृह्णा॑ति य ए॒व दे॒वा भूता॑-
 स्तेषां तद्भा॒गधे॑यं ताने॒व तेन॑ प्रीणाति पौतु॒द्रवा॑न्य-
 रि॒धीन्परि॑ दधात्येषाम् (३) लो॒का॒नां वि॑धृत्या
 अ॒भ्रेस्त्रयो॑ ज्याया॒ः सो॒ आ॒तरे॑ आ॒सन्ते॑ दे॒वेभ्यो॑
 ह॒व्यं वह॑न्तः प्रा॒मी॒यन्त॑ सोऽभि॒रवि॑भिदि॒त्थं वा॒व
 स्य आ॒र्तिमा॑ऽरि॒ष्यतीति॑ स नि॒लाय॑त स यां वन-
 स्पति॒ष्वव॑स॒तां पू॒तु॒द्रौ यामोष॑धीषु ता॒ः सु॒गन्धि॑-
 ते॒र्जने॑ यां प॒शूषु॑ तां प॒त्न्यान्तरा॑ः शृ॒ङ्गे तं दे॒वताः॑

(व्याख्यानविधिः)

प्रेषमैच्छन्तमन्वविन्दन्तमन्ववन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽमन्वीद्वरं वृणे यदेव
 गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्कन्दात्तन्मे भ्रातॄणां
 भागधेयमसदितितस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधिस्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
 प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः
 प्रामेयतास्थानि शातया इति स यानि (५)
 अस्थान्यशातयत तत्पूतुद्वमवयन्मांसमुपमृतं
 तद्गुल्गुलु यदेतान्त्संभारान्त्सं भरत्यग्निमेव तस्मै
 भरत्यग्निमेव तस्मै भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहामेसीत-
 त्पुरीषं यत्संभारा अथो सत्त्वाहरेते यावैनं
 ते भ्रातरः परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय
 इति (६) ॥

(वित्वा देवयत एषामन्ववन्त्यानि

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वद्धमव स्यति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र
 णेनेक्ति मेघ्ये एवैनं करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविधाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैनं प्र वर्तयति
 परुणो वा एष दुर्वागुभयतो वद्धो यदक्षः स यदु-
 त्सर्ज्यजमानस्य गुहानभ्युत्सर्ज्येत्सुवाग्देव दुर्याः
 आ वदेत्याह गुहा वै दुर्याः शान्त्यै पत्नी (१)

(व्याघारणविधिः)

उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै
पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै वत्सर्मा वा
अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवी-
भ्यामृग्भ्यां वत्सर्माजुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
रक्षांस्यप हन्ति यदध्वर्युरनमावाहुतिं जुहुयाद-
न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्त्युः (२)
हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि मन्ति प्राची
प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं
गमयत्यन्नं रमेथा वष्मंभृथिव्या इत्याह वष्मं
होतस्पृथिव्या यद्वैवयजनं शिरो वा एतयज्ञस्य
यद्विधानं दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्याः
(३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
मेयीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य
हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनयन्तुतीयं छवि-
हविर्धानं योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याव-
रुद्ध्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यद्विधानं विष्णो
रराट्मसि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्धा
शिरो विष्णुतं विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसी-
त्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं
ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रंसयेदमेहेनाध्वर्युः
प्र मीयेत तस्मात्स विस्त्रस्यः (४) ॥

(पत्नीं हन्युर्वा पृथिव्या विष्णुतं विष्णोः

वद्विःशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिरमा दत्ते
 प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनो हि देवा-
 नामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै
 वज्र इव वा एषा यदाभिरभिरासि नारिरसीत्याह
 शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षा
 ऽसि जिघाःसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-
 खिता अरतम इत्याह रक्षसामपहत्यै (१)
 इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ बाव पुरुषौ यं चैव
 द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति
 दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति परस्तादूर्वाचीं प्रोक्षति
 तस्मात् (२) परस्तादूर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमूर्ध
 जीवन्ति कुरभिष वा एतत्करोति यत्स्वर्गपतोऽव
 नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यगर्वै यव ऊर्गदुम्बर
 ऊर्जवोर्जः समधयति यजमानेन संभितोदुम्बरी
 भवति यावन्निव यजमानस्तावतीभेवास्मिन्नूर्ज
 वधति पितृणाः सदनमसीति बहिरव स्तृणाति

(सद्योभिधानम्)

पितृदेवत्यम् (३) ह्येतयन्निस्वातं यद्ग्रहिरेन-
वस्तीर्य मिन्यात्पितृदेवत्या निस्वाता स्याद्ग्रहिरे-
वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुह-
मेवैनां करोत्युद्विषः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहिषां
लोकानां विधृत्यै घृतानस्थां मारुतो भिनोत्वित्याह
घृतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
मिनोति तेनैव (४) एनां भिनोति ब्रह्मवर्णि-
त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतद्वृतेन घावापृ-
थिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बरीं जुहोति घावापृ-
थिवी एव रत्नानकस्यान्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव
यजमानं तेजसाऽनक्त्येन्द्रमसीति छदिरधि नि
दधात्येन्द्रः हि देवतया सद्यो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सद्यो नवछदि
(५) तेजस्कामस्य मिन्यान्निघृता स्तोमेन
संमितं तेजस्त्रिघृतेजस्येव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रि-
याव्येव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
वज्रो भ्रातृव्याभिभृत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्या एकविंशति-
छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद्य ऊर्गुदुम्बरीं मध्यत औदु-
म्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
स्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुजते यजमानलोके

(उपरवाभिवानम्)

वै दक्षिणानि छदीर्षिं भ्रातृव्यलोक उत्तराणि
 दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमाना-
 दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्त-
 र्वर्तान्करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जी-
 वन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह यथायजुरेवै-
 तदिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्वाहैन्द्रः हि
 देवतया सदो यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयम्यत्तं न
 विस्मस्येदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात्स वि-
 स्मस्यः (७) ॥

(अपहृत्यै तस्मात्पितृवैष्यं तेनैव नवच्छदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं प्राणा उप-
 रवा हविधानं स्वायन्ते तस्माच्छीर्षप्राणा अध-
 स्तात्स्वायन्ते तस्माद्धस्ताच्छीर्षाः प्राणा रक्षो-
 हणो बलगहणो वैष्णवान्स्वनामीत्याह वैष्णवा हि
 देवतयोपरवा अक्षुरा वै निर्यन्तो देवनां प्राणेपु
 बलगाग्रयन्तान्वाहुमात्रेऽन्वविन्दन्तस्माद्वाहुमा-
 त्राः स्वायन्त इदमहं तं बलगमुद्धपामि (१) यं
 नः समानो यमसमानो निचक्षानेत्याह द्वौ वाव
 पुरुषौ यश्चैव समानो यश्वासमानो यमेवास्मै तौ

(उपरवाभिधानम्)

वृत्तं निखनंतस्तमेवोद्धपति संतृणति तस्मात्सं-
 तृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनति तस्मादसं-
 भिन्नाः प्राणा अपोऽव नयति तस्मादाद्रा अन्तरतः
 प्राणा यवमतीरव नयति (२) ऊर्ग्व यवः प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेवोर्ज दधाति बहिरव स्तृणाति
 तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याधा-
 रयति तेजो वा आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव
 तेजो दधाति हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न
 सं वृणक्त्यसंतृण्णे हि हनू अथो खलु दीर्घमोमे
 संतृत्यै धृत्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यद्विधानम्
 (३) प्राणा उपरवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म
 प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नाभिकोत्तरवे-
 दिरुदरः सदा यदा खलु वै जिह्वा दत्स्वाधि
 स्वादृत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथो-
 दरं गच्छति तस्माद्विधानि चर्मजधि आर्वाभिर-
 भिषृत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्वः परेत्य सदासि
 भक्षयन्ति यो वै विराजो यज्ञमुत्तं दोहं वेद दुह
 एवेनामियं वै विरादृतस्यै त्वक्चर्मोर्धोऽधिपवणे
 स्तना उपरवा प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
 सोमः पयो य एवं वेद दुह एवेनाम् (४) ॥

(वषामि यवमतीरव नयति हविर्धानमेव

त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(विष्णिग्याभिधानम्)

यदुभौ देवासुरा मिथस्तेषां सुवर्गे यद्वा अनीशानः पुरोहविषि तेभ्य उत्त-
रवेदिः सोत्तरवेदिर्बद्धं देवस्याग्निं शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥

यदुभावित्याह देवानां यज्ञो देवेभ्यो न रथाय यजमानाय
परस्ताद्वर्चां नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

चात्वालाद्विष्णिग्यानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं यज्ञस्य मयोनिस्त्वाय देवा वै यज्ञं परा-
ऽजयन्त तमग्निं धात्पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापरा-
जितं यदग्निं धा यदग्निं धाद्विष्णिग्यान्विह्राति यदेव
यज्ञस्यापराजितं तत् एवैनं पुनस्तनुते पराजि-
त्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः
सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहग्निं दग्नि-
न्वि हरं बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति
यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वने
वि हरति श्लाकाभिस्तृतीयः सञ्जक्त्वायाथो सं
भरत्येवैनद्विष्णिग्या वा अमुष्मिह्लोके सोममरक्षन्ते-
भ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्ववायन्तं पर्यविशन्त्य एवं

(धिष्णिगामिधानम्)

वेदं विदन्ते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
 ध्यार्ध्यन्ते ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अञ्ज-
 वन्देदे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
 वेत्यमयो वा अथ धिष्णिगास्तस्माद्द्विनामा ब्राह्म-
 णोऽधुक्स्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यवेक्षन्ते सोमपीथं
 प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रियो होत्राग्रे माजाली-
 यस्तस्मात्तेषु जुहत्यातिहाय वषट्करोति वि हि
 (३) एते सोमपीथेनाऽऽध्यन्ते देवा वै याः प्राची-
 राहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताःस्ताभिः
 प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्ताःस्ता-
 भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यङ्महा-
 सीनो धिष्णिगाम्याधारयति पश्वाञ्चैव पुरस्ताच्च
 यजमानो ब्रातृव्यान्प्राणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
 एते यद्धिष्णिगा यदध्वर्युः प्रत्यङ्महिष्णिगानति-
 सेपेत्प्राणान्सं कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा
 यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः सिलु वै नाभ्ये प्राणोऽवाङ्मनो
 यदध्वर्युः प्रत्यङ्महोतारमतिसेपेदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
 मायुकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्धीर्यो वा अध्वर्यु-
 यदध्वर्युरूपगायेदुद्गात्रे (५) वाचः सं प्र यच्छे-
 दुपदासुकाऽस्य वाक्स्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासः
 स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्महोऽर्तीयादथ कथा
 दाक्षिणानि होतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनुं ज्ञास्वन्तीत्युत्तरे-
णाऽऽग्नीध्रं परित्यं जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
न्त्सं कर्षति न्यन्ये धिष्णिष्या उप्यन्ते नाभ्ये याज्ञि-
वर्षति तेन तान्प्रीणाति याज्ञ निवर्षति यदनुदि-
शति तेन तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि वीयन्ते प्रतीचीरुद्राव
उप्यन्ते चतुर्दश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यर्जमानः प्रति-
ष्ठित्या आग्नीध्रि जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति देवान्चै-
सुवर्गं लोकं यतो रक्षाःस्यजिघाःसन्ते सोमेन
राज्ञा रक्षाःस्यपहत्याप्तमात्मानं कृत्वा सुवर्गं
लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽत्तः सोमो भव-
त्यथं (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै त्व-
सोम तनुरुद्धय इत्याह तनुरुद्धयेष द्वेषोभ्योऽन्यकृ-
तेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाःस्युरु यन्ताऽसि
वरुथमित्याहोरु णस्कृधीति वावैतदाह जुषाणो
अप्तुराज्यस्य वेत्वित्याहाप्तुमेव यर्जमानं कृत्वा
सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

सोमं ददते (२) आ आग्ण आ वायव्यान्या
 द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांशसि प्र वर्त-
 यन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह भुवर्गं लोकमेति
 नयवत्यर्चाऽऽग्नीधे जहोति सुवर्गस्थं लोकस्या-
 भिनीत्यै आग्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र
 उप वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते फसहोर्षवासयेदपु-
 वायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वया (३) एवैनं
 देवतया प्र पादयत्यादित्याः सदोऽस्यादित्याः सद
 आ सीदित्याह यथायजुरेनैतद्यजमानो वा एतस्थं
 पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह
 सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्येतत्त्व
 सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन् (४)
 देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानिर्त्याह मनुष्यो
 ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अप-
 शुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह
 प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते नमो देवेभ्य
 इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
 इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणामिदमहं निव-
 रुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यतेऽग्ने
 व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि
 तद्वेद यद्वसीयान्स्वे वशं भूते पुनर्वा ददाति न
 वेति आवाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य
 एवं विद्वान्आग्ण आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलि-
 म्लसेना विन्दति (६) ॥

(अथ ददते स्वया सन्स्वधाकारो हि बिन्दति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमञ्छति वैष्णवो वै
 ददतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽञ्छेत्यत्यन्यानां
 नान्यानुपागामित्याहाति सान्यानेति नान्यानुपै-
 त्यर्थाकत्या परैरविदं परोऽर्वरैरित्याहावांग्ध्येनं परै-
 बिन्दति परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देवय-
 ज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
 सविता मध्वाऽनक्तित्याह तेजसैवैनमनक्तयोषधे
 त्रायस्वैनं स्वधिते भैनं हिःसीरित्याह वज्रो वै
 स्वधितिः शान्तये स्वधितेर्वक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन
 शकलेन सह तेजः परां पतति यः प्रथमः शकलः
 परापतेचमण्या हरेत्सतेजसम् (२) एवैनमा हर्तमी
 वै लोका यूपोत्प्रयतो बिभ्यति दिवमग्रेण मा
 लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिःसीरित्याहैभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
 रोहेत्यावश्ने जुहोति तस्मादावश्नेनाद्वक्षाणां भू-
 यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं रुहिमे-
 त्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३) वृश्चे-
 यदक्षसङ्गं वृश्चेदधदं यजमानस्य प्रमायुकं
 स्यायं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै

न्यायानु ३] छण्णयजुर्वेदीयतौत्तरीयसंहिता ।

(यूपसङ्गनामिधानम्)

वृश्चेदेप वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुक्लाग्रं वृश्चेदेव वै वनस्पतीनामपशुव्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै
 बहुशाखं वृश्चेदेव वै (४) वनस्पतीनां पशुव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैव वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्ये स्वाधोने रुढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं वृश्चेत्स हि मेघ-
 ग्रभ्युपनतः पञ्चारत्निं तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतोर्पनमु-
 च्चरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ
 यज्ञ उपैनमुच्चरो यज्ञः (५) नमति षडरत्निं प्रति-
 ष्ठाकामस्य षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 मत्तारत्निं पञ्चकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः
 शकवरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोभेन संभितं तेजस्त्रिवृत्तेजुस्त्वेष्वेव भवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्निं
 भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
 पतेरप्यया एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैक-
 विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाध्विर्म-
 षत्युष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुत्सं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुत्सेन संभितः (६) ॥

(जुवे सतेनसपनेससज्ञं बहुधासं वृधेदेन के यज्ञ
उपैनुचरो यज्ञ आपवा एकाचकिंश्चातिम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके तृतीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेराहम्ब
एवेनं लोकेभ्यः प्रोक्षति पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्घ्रि
हि सुवर्गो लोकः कुरमिव वा एतत्करोति यत्स न-
त्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्युर्वं यवो
यजमानेन यूपः संमितो यावनेव यजमानस्तावती-
मेवास्मिन्नजं दधाति- (१) पितृणां सदनमसीति
बहिरव स्तृणाति पितृदेवस्या १ २ स्येयमिखातं
यद्बहिरवस्तीयं मित्रयापितृदेवस्यो निसीतः
स्याद्बहिरवस्तीयं मिनोत्यस्यामेवेनं मिनोति यूप-
शकलमवास्पति सतेजसमेवेनं मिनोति देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनदित्वरयाह तेजसमेवेनमनाति सुपि-
ण्यलाभ्यस्तवीषधीभ्य इति यवास्ते प्रति- (२)
मुञ्चति तस्माच्छडीयते ओषधयः फलं गृह्णन्त्यनाति
तेजो वा आण्यं यजमानेनाभिष्ठाऽभिः संमिता
यद्भिष्ठाभिर्मनाति यजमानमेव तेजसाऽनकस्या-
न्तर्मनस्यस्तामेव यजमानं तेजसाऽनक्ति सवतः
परिः सुशरयपरिवर्गमिवास्मिन्तेजो दद्यात्पुष्टिः
स्तमानाऽन्तरिक्षे पुष्टेराहिना लोकावा विपुष्टे

(युक्त्यापनाभिधानम्)

वेत्तव्यार्थाः (३) कल्पयति वेत्तावो वे देवतया
 युगः कल्पयति देवतया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति
 द्विषयजमानः सतिष्ठत्यै यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयेयमित्यभिधां तस्याधि-
 माहवर्जीयमित्यं वेत्तं प्राप्तिं वाचयेत्तेजसैवेनं
 वेत्ताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयति यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण सामर्थ्ययेयमिति (४) अभिधां
 तस्याभिमाहवर्जीयेन सं विनुषात्तेजसैवेनं देव-
 ताभिरिन्द्रियेण सामर्थयति ब्रह्मविं स्वा क्षत्र-
 यमिमित्वाह यथाहजुर्वेदतत्परि व्यययुक्त्वं रशना
 यजमन्त्रेण रूपः संमितो यजमानभोजोऽं सम-
 र्थयति सत्रियुगे परि व्ययति सामिदम् एवास्मा
 उर्जं प्राप्तिं तस्मात्सामिदम् उर्जां भुञ्जते यं
 कामयेतोर्जनम् (५) व्यर्थयेयमित्युर्ध्वाया तस्या-
 यार्ची वाजोहेतुर्जैवेन व्यर्थयति यदि कामयेत
 वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्युर्ध्वायार्च्यमवाहेदुष्टमेव नि-
 र्यच्छति यदि कामयेत्तावर्षुकः स्यादित्युर्ध्वायमुदहे-
 दुष्टमिहोर्जं चछति मितुषां विवर्तं मनुष्याणामुर्ध्वं
 निस्तातावा रशनाया ओषधीना रशना विश्वे-
 याम् (६) देवानामुर्ध्वं रशनाया आ चपालादि-
 त्स्य चपालः साध्यानामतिरिक्तः स वा एष
 सर्वदेवस्यो यजुषो यजुषं प्रियोति सर्वा एव देवताः
 प्रियवन्ति यजुषो वे देवाः सुर्वं लोकमात्मनेऽन्यन्त

मनुष्या नोऽन्वामविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तयूपयो यूपेनैवानु प्राजानन्तद्यु-
 पस्य यूपत्वम् (७) यद्यूपं मिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्ताम्भिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त सान्यज्ञो
 नास्पृशच्चान्यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यदभाधमिं मयित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चपालाशेषां तद्भा-
 गधेयं तानेष तेन प्रीणाति देवा वै सः स्थिते सोमे
 प्र स्रुचोऽहरन्म यूपं तैऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं
 कुर्म इति ते प्रस्तरः स्रुचां निष्कयणमपश्यन्स्वरुं
 यूपस्य सः स्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति
 स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(इधाति पत्युचा समधयेयमित्युर्जेन)

विधेषां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्वि-

चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

साध्या वै देवा अस्मिल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिषत्तैऽग्निमेवामये मधायाऽलभन्त न हान्यदा-
 लभ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजान्यन्त

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

यदग्नावभिं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
 वा एष यदभिर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याभिं
 मन्थेद्वद्राय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमायुकः
 स्यादथो सत्त्वाहुरभिः सर्वा देवता हविरेतयत्पशु-
 रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसं-
 जाय सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तत्रे-
 वाऽऽलब्धं नेवानालब्धमग्नेजनित्रमसीत्याह्वाग्नेर्हो-
 तज्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) होता-
 वर्धश्यस्यायुरसीत्याह मिथुनत्वाय घृतेनाक्ते वृषणं
 दधात्यामित्याह वृषणं होते दधाते ये अग्नि
 गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र
 जनयत्यग्नये मथ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्री-
 मृचमन्वाह सवितृप्रभूत एवैनं मन्थति जातायानु
 ब्रूहि (३) प्रहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड
 एवैनं क्रियमाणे समर्थयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
 गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्थ-
 यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
 संभवन्तौ यजमानमाभि सं भवतो भवतं नः
 समनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-
 वास्मा अजमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
 प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्थयत्यथो
 तेजसा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानु ब्रूष्य-

ष्टादश च) ।

(पशुनिघोषात्)

इति ऋण्यचतुर्वेदीकौत्तरिमसंहितायां ऋषादके
तृतीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ ऋषादके तृतीयपपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इषे त्वेति वहिरा दन्त इच्छत इष होष यो
यजत उपवीरसीत्याहोप होनानाकरोत्युपो देवान्दे-
वीर्विशः प्रागुरित्याह देवीहोता विशः सतीर्देवानुप-
यन्ति बह्नीरुशिज इत्याह त्विजो वै बह्व्य उशिजस्त-
स्मदिवमाह बृहस्पते धारया वसुनीति (१)
आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्व-
रुध्रे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवेनाव्ये
त्वध्वसं रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपरूपमेव पशुपुं दधाति रेवती रमध्वमित्याह
पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति (२) रक्षनामा दन्ते प्रसूत्या
अश्विनोर्बोह्व्यामित्याहाश्विनौ हि देवानां मध्वयु
आस्तीं पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह यस्यां अतस्य
त्वा देवहाविः पाशेनाऽऽरभ इत्याह सत्यं वा क्रतु
सत्येनैवैनमृतेनाऽऽरभतेऽक्षण्या परि हरति बध्य
हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति न्यावर्त्यै धर्मां मानुषानिति
नि शुनक्ति धृत्या अदभ्यः (३) त्वोषधीभ्यः
प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो होष ओषधीभ्यः संभजति
यत्पशुरां प्रेरुरसीत्याहोप रां प्राता यो मेघा-
याऽऽरभ्यते स्वात्तं चित्सदेव इव्यमापो देवीः

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
 सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
 यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अथ रुन्धे शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुश्च
 समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
 दधाति सं ते प्राणो वायुनां गच्छतामित्याह
 वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्थ्यं प्राणं जुहोति
 सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
 मेवास्थाऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उप-
 रिष्ठात्पशुमभ्यवभीतस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नवि यन्ति
 यदुपरिष्ठात्पशुश्च समनक्ति मेध्यमेव (४) एनं
 करोत्युत्विजो वृणीते छन्दास्येव वृणीते सप्त
 वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
 छन्दास्युभयस्यावरुद्भ्या एकादश प्रयाजान्यजति
 दश वै पशोः प्राणो आत्मैकादशो यावीनेव
 पशुस्तं प्र यजति वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
 त्मानं परि शये वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो
 घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नघृतेनाक्तौ
 पशुं त्रियथामित्याह वज्रैणैवेनं वशं कृत्वाऽऽ-
 लभते (५) ॥

(आधारं यजन्ते द्वादशाऽऽत्मन्नेव यज्ञस्य
 मेध्यमेव खलु वा अष्टादश व)

(पशुहिंसनाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पर्याग्निं करोति सर्वहुतमेवेनं करोत्यस्कन्दाया-
स्कन्धं हि तद्यदधुतस्य स्कन्दति त्रिः पर्याग्निं क-
रोति त्र्यावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षसामपंहत्यै ब्रह्मवादिनो
वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्निन्वारभ्या ३ इति मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको
यजमानः स्यादथो सत्त्वाहुः सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं नीयते यत् (१) पशुरिति यज्ञान्वारभेत
सुवर्गाल्लोकायजमानो ह्येत पशुश्रपणीभ्याम-
न्वारभेत तज्जेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धमुप प्रेष्य
होतृहव्या देवेभ्य इत्याहेपितं हि कर्म क्रियते
रेषतीर्यश्रपतिं प्रियधाऽऽ विंशतेत्याह यथायजुरेयैत-
दग्निना पुरस्तादिति रक्षसामपंहत्यै पृथिव्याः संपूर्चः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्धं हि
तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवेनं करोति पराका
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव ताज्जि
ह्वन्त आत्मनोऽनामस्काय गच्छन्ति अयं प्रपशुना-
मोति य एवं वेद पशून्लोका वा एषा प्राच्यदानी-
यते यस्पती नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वे
दश्मयः (३) आतामास्तेभ्य एष नमस्करोत्यनर्वा
प्रेहत्याह भ्रातृभ्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुस्ये घृतस्य

कुत्सामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेतेत्याहाऽऽ-
शिषमेवतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुष इत्या-
ह यथायजुरेवैतत् (४) ॥

(लोकार्थं नीववे यद्वर्ही रसपयः

समाविशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पशोर्वा आलम्बस्य प्राणाञ्छुगच्छति वाक्कु
आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्यं
एवास्य शुचं शमयति सा प्राणेभ्योऽधिं पृथिवी
शुक्लं विंशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पृथिव्यै शुचं शमयत्योपधे त्रायस्वैन
स्वधिते मेन हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः
(१) शान्त्यै पार्वत आ च्छन्ति मध्यतो हि
मनुष्या आ च्छन्ति तिरश्चीनमा च्छन्त्यनुची-
न हि मनुष्या आ च्छन्ति व्यावृत्त्यै रक्षसां
भागोऽसीति स्यविमतो बहिरस्ताऽपास्यत्यस्नैव
रक्षांसि विरवदयत इदमह रक्षोऽधमं तमो
नयामि योऽस्मान्नेहि यं च यं द्विष्म इत्याह द्वी
बाव पुरुषौ यं चैव (२) द्वेहि यन्मैनं द्वेहि ताम्ना-
मावेधमं तमो वयसीये त्वेति वपामुत्तिवदतीच्छत

(वषोहिभामिषानम्)

इव होष यो यजते यद्वपुतन्याद्वृद्धोऽस्व पशुन्वातुकः
स्याध्वोपतुन्यादयता स्वाध्वयोपतुणस्यन्या न
धृत्य धृतेन धावापृथिवी प्रोष्वीयामित्याह धावापृ-
थिवी एव रसेनानकरयच्छिन्नः (३) रायः सुवीर
इत्याह यथायजुरेवेतत्कुरमिष पा एतत्करोति यद्व-
पामुत्तिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै प्र वा
एषोऽस्माल्लोकान्वयते यः पशुं मृत्यवे नीयमान-
मन्वारमते वषाध्वपणी पुनरन्वारमतेऽस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठत्यमिना पुरस्तादेति रक्षसामपहृत्या अथो
देवता एव हव्येन (४) अन्वेति नान्तममङ्गा-
रमति हरेद्यदन्तममङ्गारमतिहरेद्देवता अति मन्वेत
वायो वोहिं स्तोकानामित्याह तस्माद्विमक्ताः स्तोका
अवं पयन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां
बहिरग्रेणैवाग्रं समर्धयत्ययो ओषधीष्वेव पशु-
न्प्रति ठापयति स्वाहाकृतीभ्यः प्रयेत्याह (५)
यज्ञस्व समिष्टये प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृ-
षदाज्यमात्मा वषा पृषदाज्यममिधाय वषामभि
धारयत्यात्मज्ञेव पशूनां प्राणापानौ दधाति स्वाहो-
ध्वनमसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनमा ह स्म वै
मारुतो देवानी वषाध्वपणी प्र हरति तेनैवैने प्र
हरति विषूची प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणा-
पानौ (६)॥

(अथ दानाभिधानम्)

(त्वविधिश्चैवाच्छिन्नो हव्येनेष्येत्याह षट्चत्वारिंशच्च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षडाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षडाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा
लभते वपया प्रचये पुरोडाशेन न चरत्यग्रे
पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो
पशोरेव छिद्रमपि दधाति पृषदाग्न्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति शृतश्हवी ३ः शमितरिति त्रिषत्या हि देवा
योऽशृतश्शृतमाह स एनसा प्राणापानौ वा एतौ
पशूनाम् (१) यत्पृषदाग्न्यं पशोः सल्लु वा
आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाग्न्येन
हृदयमभिधारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति
पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनु-
ष्या नोऽन्याभविष्यन्तीति तस्य शिरच्छित्त्वा मेधं
प्राक्षारयन्तः प्रक्षोऽभवत्तत्प्रक्षस्यं प्रक्षत्वं यत्प्रक्ष-
शात्तोत्तरबर्हिर्भवति समेधस्येव (२) पशोरव यति
पशुं वै द्वियमाणश्च रक्षाश्च्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवर्नायं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽप कामति मनोतायै हविषोऽव-
दीयमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध ए-
कादशावदानान्यव यति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३) यति

(भवदानाभिधानम्)

हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यद्वै
हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्याति यथापूर्वं
मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव द्याति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव द्याति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्य-
ते तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आस-
न्ते देवा अग्निर्मब्रुवन्त्वया वीरेणासुरानामि भवामे-
ति (५) सोऽमवीहरं वृणे पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वाधस्य गुदं मध्यतः
श्रोणिं जघनाधस्य ततो देवा अर्भवन्पराऽसुरा
यत्त्र्यङ्गणाः समवद्याति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षण्याऽव द्याति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
(६) ॥

(एतौ पशूनाः समेषस्यैव तस्यावोत्तमस्याव

द्यतीति पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ एतादृके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।

मेदसा जुचौ प्रोणोति मेदोरूपा वै पशवो
 रूपमेव पशुपु दधाति युषज्वधाय प्रोणोति रसो
 वा एव पशूनां यदू रसमेव पशुपु दधाति पार्श्वेन
 वसाहोमं प्रयोति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वे
 रसं एव पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयोति
 मध्यत एव पशूनां रसं दधाति अन्ति (१) वा
 एतत्पशुं यस्मिन्नपयन्त्येन्द्रः सलु वै देवतया प्राण
 ऐन्द्रोऽपाम ऐन्द्रः प्राणो अक्नेअक्ने नि देध्यादि-
 त्याह प्राणापानावेव पशुपु दधाति देव त्वहभूरि
 ते स रसमेत्वित्याह त्वाह्वा हि देवतया पशवो विपु-
 रूपा यत्सलक्षमाणो भवथेत्याह विपुरूपा ह्येते सन्तः
 सलक्षमाण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यन्तम् (२)
 अबसे ससायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्या-
 हानुमतमेवेन मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्य-
 धर्चं वसाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धचं इयमर्धचं इमे
 एव रसेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रसेनान-
 कत्यथो दिग्भ्य एवोर्जं रसमव रुन्धे प्राणापानौ
 वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः सलु (३)
 वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह वन-
 स्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव
 पशुपु दधात्यन्यस्यान्यस्य समवत्तं समवयति
 तस्माज्जानात्तूपाः पशवो युष्णोप सिञ्चति रसो वा
 एव पशूनां यदू रसमेव पशुपु दधावीडामुप हयते

(अनूयाजकथनम्)

पशवो वा इहा पशूनेवोप ह्ययते चतुरूपं ह्ययते
(४) चतुष्पादो हि पशवो यं कामयेतापशुः स्यादि-
त्यमेदस्कं तस्मा अप् दध्वान्मेदोरूपा वै पशवो
रूपेणैवेनं पशूभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति यं काम-
येत पशुमान्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्वान्मे-
दोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनं कन्धे पशुमा-
नेव भवति प्रजापतिर्यज्ञं सृजत स आग्यम् (५)
पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मा-
दाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूनां मध्यतः पृषदाज्ये-
नानूयाजास्तस्मादेतन्मिथमिव पश्चात्सृष्ट* एकाद-
शानूयाजाव्यजति दश वै प्रशोः प्राणा आत्मेका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति भन्ति वा एतत्पशुं
यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ सलु वा एतो पशूनां
यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्वजति प्राणापा-
नावेव पशुर्प दधाति (६) ॥

(भन्ति यन्तं सलुं चतुरूपं ह्ययत आग्यं यत्पृ-

षदाज्येन पदं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके

तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

पात्वांतास्तुवगोपं वेत्तर्जनानि वेष्णन्मवा प्रथिज्ये साध्वा इने तेत्यग्निना
पर्वणि पशोः पशुनालभ्य मेदता तुवामेकादश ॥ ११ ॥

पात्वांतादेवापुर्वेति मुञ्चति महिषधोषाव पर्वणि पशुना-

लभ्य चतुष्पादो द्विपष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्दामि-
रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यज-
मानः सृजते जघनाधाद्वयति जघनाधादि प्रजाः
प्रजायन्ते स्थविमतोऽव यति स्थविमतो हि प्रजाः
प्रजायन्तेऽसंभिन्दन्नव यति प्राणानामसंभेदाय न
पर्योवर्तयति यत्पर्यावर्तयेद्ददावर्तः प्रजा ग्राहकः
स्थात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
तदधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै
प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षे एतं प्रजाः प्रजायन्ते
देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुप्रसूत ए-
वास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्या-
हाहोरात्रान्यभिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे एतं
प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणी गच्छ स्वाहा (२)
इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति
सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि देवतया प्रजा
यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव सज्ञियाः करोति
छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि

(वसतीविर्यभिधानम्)

प॒शूने॒वाव॑ रु॒न्धे या॒वापृ॒थि॒वी गच्छ॑ स्वाहेत्याह
प्र॒जा ए॒व प्रजा॑ता या॒वापृ॒थि॒वीभ्या॑मु॒भय॑तः परि
गृ॒ह्णाति॑ नमः (३) दि॒व्यं गच्छ॑ स्वाहेत्याह
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व प्रजा॑ताभ्यो वृ॒ष्टिं नि॒यच्छ॑त्याग्निं वै-
श्वान॒रं गच्छ॑ स्वाहेत्याह प्र॒जा ए॒व प्रजा॑ता
अ॒स्यां प्रति॑ ष्ठापयति प्रा॒णानां॑ वा ए॒षोऽव॑ यति
योऽव॑यति गु॒दस्य॑ मनो मे हा॒र्दि यच्छे॑त्याह
प्रा॒णाने॒व यथा॑स्थानमु॒प॑ ह॒यते प॒शोर्वा आल॑ब्धस्य
हृ॒दय॑श्च शु॒गच्छा॑ति सा हृ॒दय॑शूलम् (४) अ॒भि
समे॑ति यत्पृ॒थिव्या॑श्च हृ॒दय॑शूलमु॒द्वा॒सये॑त्पृ॒थि॒वीश्च
शु॒चाऽर्प॑येद्यद॒स्वपः॑ शु॒चाऽर्प॑येच्छु॒क्ल॑स्य चाऽऽ-
र्द्र॑स्य च सं॒धावु॒द्वा॒सय॑त्यु॒भय॑स्य शान्त्यै यं द्वि॒ष्यात्तं
व्या॑येच्छु॒चैवैन॑मर्पयति (५) ॥

(रेतो॑ भि॒त्रावरु॑णो गच्छ॑ स्वाहा नमो॑

हृ॒दय॑शूलं वृ॒त्रावि॑श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञमा॒ग्नि॒न्ने व्य॑भजन्त॒ ततो॑ यद॒त्य-
शि॑ष्यत॒ तद॑ब्रु॒वन्व॑संतु नु न इ॒दमि॑ति॒ तद्व॑सती-
वरी॑णां वसतीव॒रित्वं॑ तस्मिन्प्रा॒तर्न॑ समं॒ शक्नु॑वन्त-
द॒प्सु प्रा॒वे॒शय॑न्ता वसतीवरी॑रभवन्वसतीवरी॑र्गृह्णाति

यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति
 यस्यागृहीता अभि निम्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः
 स्यात् (१) यज्ञं विच्छिन्द्याज्ज्योतिष्या वा गृही-
 याद्विरण्यं वाऽवधाय सशृङ्गाणामेव गृह्णाति यो
 वा ब्राह्मणो बहूयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्स
 हि गृहीतवसतीवरीको वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै
 वसतीवरीः पशून्वाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति यद-
 न्वीपं तिष्ठन्गृह्णीयाज्जिर्मागुका अस्मात्पशवः स्युः
 प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून्गृह्णा-
 तीन्द्रः (२) वृत्रमहन्तसो ऽऽपो ऽऽरभ्यप्रियत तासां
 यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदत्यमुष्यत ता वहं-
 न्तिरभवत्त्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः
 सदेवा आपस्तासामेष गृह्णाति नान्तमा वहन्ती-
 रतीयायदन्तमा वहन्तीरतीयायज्ञमति मन्येत न
 स्थोवराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा
 यत्स्थावराणां गृह्णयात् (३) वरुणेनास्य यज्ञं
 ग्राहयेद्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति
 तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे यज्ञक्तं भवत्यपोऽहः
 प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे छायायै
 चाऽऽतपतश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णौ
 गृह्णन्ति हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्मता-
 नामेष गृह्णाति हविष्मा अस्तु (४) सूर्य इत्याह
 सशृङ्गाणामेव गृह्णात्यनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा
 अनुष्टुग्वाचैवैमाः सर्वया गृह्णाति चतुष्पदयर्चा

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पयन्ते मत्सर्पदा
 शकरी पशवः शकरी पशूनेवाव रुन्धेऽस्मै वै
 लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद्गार्हपत्य उपमादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदा-
 हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्स्यादुम-
 योरुप सादयत्युभयो रेवैनं लोकयोः पशुमन्तं
 करोति सवतः परि हरति रक्षंसापहत्या इन्द्राग्नि-
 योर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
 वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
 यज्ञस्यापराजितं तदेवेना उप वासयति यतः
 खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च
 रक्षाश्च स्वर्गं चरन्ति यद्गृह्णन्तीनां गृह्णाति क्रियमा-
 णमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षमामनन्ववचाराय न ह्येता
 ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरं यज्ञस्य
 संतत्यै (६)

(स्यादिन्द्रो गृह्णायादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः
 सोममुपावहरन्तसवीभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे
 त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मन्त्रमे त्वेत्याह

पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन
 सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि
 वाचं वि सृजति सर्वाणि छन्दाः स्यन्वाह पशवो वै
 छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य
 परि दध्यान्निष्ठुर्भेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकांमस्या-
 नृभ्यां प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽन्नकामस्य शृणोत्वग्निः सविधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छे-
 त्यप इष्य होतरित्यहिषितः हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छेति देवीरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्कार्यं गृह्णात्यथो हवि-
 ष्कृतानामेवाभिषृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णि-
 रसी-
 त्याह शमेलमेवाऽऽसामपे प्लावयति समुद्रस्य
 वोऽक्षित्वा उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो
 वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च स-
 स्पर्श्य वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वा-
 याथो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवैरपाः
 इत्याहोतेमनञ्जमुतेमाः पश्येति वावैतदाह यद्य-
 मिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि मां हि

(सौमिन्मानकथनम्)

यथातिरात्रो यजुर्वेदं पद्यते यज्ञकर्तॄणां व्यावृत्तये

(४) ॥

(बाचो हवंपमिधृतानां गृह्णात्युत पञ्चविंशतिष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति अवाणमा दत्ते
प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवाना-
मध्यर्ग्यं आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै प-
शवो वै सोमो व्यान उपांशुसर्वनो यदुपांशुस-
र्वनममि मिमीति व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय
त्वेन्द्राय त्वेति मिमीति इन्द्राय हि सोम आहियते
पञ्च कृत्वो यज्ञपा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं
दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडङ्गं विराड्विराजै-
वाध्नायमव रुन्धे स्वात्राः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा
अपां सोमपीथो य एवं वेद नाप्स्वार्तिर्माच्छति
यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहेभ्य एवैनम् (२)
लोकेभ्यः सं भरति सोमो वै राजा दिशोऽग्न्य-
ध्यायत्स दिशोऽनु प्राविशत्प्रागपागुदगधरागित्याह
दिग्भ्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अव
रुन्धेऽम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एनं स्त्रियो भ-
वन्ति य एवं वेद यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति

(उपांशुमहकथनम्)

(३) आहैष वै सोमस्य सोमपीथो य एवं वेद-
 न सोम्यामार्तिमाच्छंति ऋन्ति वा एतत्सोमं यद-
 मिषुण्वन्त्यश्नन् गृह्णाति आयत एवैनं प्राणा
 वा अश्नवः पशवः सोमोऽश्नन्पुनरपि सृजति
 प्राणानेव पशुषु दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्मा-
 द्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाश्चुर्यदुपाश्च्वेग्रा ग्रहा
 गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः
 प्रातःसर्वन एवाहं यज्ञश्च स स्थापयामि तेन ततः
 स स्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽमि षुणोत्यष्टा-
 क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा
 त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
 सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
 जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेना-
 ऽऽप्नोत्येताश्च पाथ स यज्ञस्य स स्थितिमुवाचा-
 स्कन्वायास्कञ्च हि तद्यज्ञस्य स स्थितस्य

(उपांशुग्रहकथनम्)

स्कन्दस्यथो सत्त्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनन्तिवादुक एनं भ्रातृभ्यो भवति य
 एवं वेद तस्मादद्वायंष्टौ (२) कृत्स्नोऽभिपुत्य
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
 ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिभित्याह वाचैवेन
 पवयति वृष्णो अश्वभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावश्व
 यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना
 ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह
 देवो ह्येषः (३) सन्देवानां पवित्रं येषां भागोऽस्ति
 तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं
 गृह्णाति स्वांरुतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमंरुत
 मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा इदं
 स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिग्भ्यः पार्थि-
 वेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति
 मनस्त्वा (४) अष्टवित्याह मन एवाश्नुत
 उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
 स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वर्ग-
 वसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवैर्गवस्त्वा
 मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा
 मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति
 यदि कामयेत वर्षकः पजन्यः (५) स्यादिति नीचा
 हस्तेन नि मुञ्च्याद्वृष्टिमेव नि धच्छन्नि यावि

(अन्तर्यामग्रहकथनम्)

कामयेतावपुंकः स्यादित्युत्तानेन नि मृष्याद्वाष्टि-
मेवोपच्छति यद्यभिचरेदमुं जह्यत् त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन्हन्ति यदि दुरे स्यादा त-
मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरे-
दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसञ्जो
वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति पद्भिरङ्गुभिः
पवयति पद्भवा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याञ्चयः
पशूनां हस्तादाना इति यच्चिरुपाङ्गु हस्तेन
विगृह्णाति तस्माञ्चयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(माध्यंदिनमष्टावष्टावेव मनस्त्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
उपाङ्गु यज्ञः सः स्याप्यमपश्यन्तमुपाङ्गु सप्त-
स्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त ते देवा
विभ्यन्त इन्द्रमुपाधावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरधत्त
तदन्तर्यामस्यान्तर्यामित्वं यदन्तर्यामो गृह्यते अह्न-
व्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्यत्तेऽन्तस्ते (१) दधामि
यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्यङ्गुभिरेव लोकैर्य-

(ऐन्द्रवायवमहकथनम्)

जमानो भ्रातृव्यान्तर्धत्ते ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो
 वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति तैऽब्रुवन्मध्वजनु न
 आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव
 देवाः परे ये चावरै तानुभयान् (२) अन्धाम-
 उत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे
 ये चावरै तानुभयानन्वामजत्यन्तर्यामे मध्वन्मा-
 दयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरैत्युपयामगं-
 हीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै यदुभावपवित्रौ गुह्ये-
 यातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्प्रमायुकः स्यात्पवि-
 त्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै
 प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्चन्तर्यामौ ध्यान
 उपाश्चसर्वनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्य-
 सस्फुटौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि-
 ष्छिनत्ति ताजकप्र मीयते यं कामयेत सर्वमायु-
 रियादिति सस्फुटौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य
 प्राणापानौ सं तेनोति सर्वमायुरेति (४) ॥

(त उभयान्गुह्यते चतुर्थत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा
 ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति वायुं देवा
 अब्रुवन्सोमं राजानं इनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणौ

(ऐन्द्रवायवमहकथनम्)

मदद्या एव वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवा-
यवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते तमन्नन्तोऽपूयत्तं देवा नोपा-
धूष्णवन्ते वायुमंश्रुवज्जिमं नः स्वदय (१) इति
सोऽन्नवीद्वरं वृणै महेवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता
इति तस्माभ्रानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्ते
तमेभ्यो वायुरेवास्वदयत्तस्मायत्पूर्यति तत्प्रवाते वि-
पंजन्ति वायर्हि तस्य पवपिता स्वंदयिता तस्य
विग्रहणं नाविन्दन्ताऽदितिरन्नवीद्वरं वृणा अथ
मया वि गृह्णीध्वं महेवत्या एव वः सोमाः (२)
सन्ना असन्नित्यपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदे-
त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि
योनेः संभूतानि यानि मुन्मयानि साक्षाच्चान्यस्यै
तस्मादेवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा
इन्द्रमंश्रुवज्जिमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽन्नवीद्वरं
वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मा-
दैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवकम्य
व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते तस्मात्सकृ-
दिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विवायवे द्वौ हि स वरा-
धवृणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(मैत्रावरुणग्रहकथनम्)

अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

मित्रं देवा अंब्रवन्त्सोमः राजानं हनामेति
 सोऽब्रवीच्चाहः सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तम-
 ब्रुवन्न हनामिवैति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पर्यसेव मे सोमः
 श्रीणाञ्जिति तस्मान्मैत्रावरुणं पर्यसा श्रीणन्ति त-
 स्मात्पशवोऽपांक्रामन्मित्रः सन्कुरमंकरिति कुर-
 मिष खलु वा एषः (१) करोति यः सोमेन य-
 जते तस्मात्पशवोऽपं क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पर्य-
 सा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रः संमर्धयति पशु-
 भिर्यजमानं पुरा खलु वाविवं मित्रोऽवेदप मत्करूरं
 चकरुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत
 वरुणं देवा अंब्रवन्त्वयाऽऽशुभुवा सोमः राजानं
 हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं च (२) एवैष
 मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः
 सह गृह्यते तस्माद्राज्ञा राजानमःशुभुवा घन्ति
 वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रं न वा इदं दिवा न
 नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं
 नो वि वांसयतमिति तावब्रूतां वरं वृणावहा एकं
 एवाऽऽवत्पूर्वो ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः
 पूर्वां मैत्रावरुणाद्गृह्यते प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाः-
 श्वन्तयांभौ मित्रोऽहरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो वा
 इदं व्यौच्छयन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युक्ष्ये (३) ॥

(एष चैन्द्रवायवो द्वारिःशतिश्च)

(शुक्रामान्त्रिमहकथनम्)

ह्वयेत (३) पञ्चभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः
स्याद्विदेवत्यान्मक्षयित्वेडाभुपं ह्वयेत प्राणानेवाऽऽ-
त्मान्धित्वा पञ्चानुपं ह्वयेत वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मै-
त्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्ष-
क्षति तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वंदति पुस्तान्मैत्रावरुणं
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सवंतः परिहारमा-
श्विनं तस्मात्सवंतः श्रोत्रेण शृणोति प्राणा वा
पृते यद्विदेवत्याः (४) अरिक्तानि पात्राणि
सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
ये यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षा-
श्चैवं चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति
क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय
दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्याश्च सादयति
पात्र्येव वाचं दधात्या तृतीयसवनात्परि शेरे
यज्ञस्य संतत्यै (५) ॥

(मनुष्यचरावुदपात्रमुपह्वयेत द्विदेवत्याः

वद्वत्वारिश्वाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिर्देवानी पुरोहित आसीच्छण्डामर्काव-
सुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽभिरास्ते
१ ऽन्योऽन्यं नाशकनुवज्रभिर्भवितुं ते देवाः शण्डा-

मर्कावुपायमन्त्रयन्त तावन्तुतां वरं वृणावहे ग्रहा-
 वेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रामन्यि-
 नावगृह्यन्ततौ देवा अमवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः
 शुक्रामन्यिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)
 अस्य भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुयाऽऽत्मन
 इन्द्रायाजुहवुरपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुनेति न्क-
 यायं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहापं नुदते स
 प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्यैनावात्मन इन्द्रायाजु-
 हवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिंकरदचरदसौ वा
 आदित्यः शुकरश्चन्द्रमा मन्थयपिगृह्य प्राश्नौ निः
 (२) करापतस्तस्मात्प्राश्नौ यन्तौ न पश्यन्ति
 प्रत्यश्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यश्चौ यन्तौ पश्यन्ति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकरामन्यिनौ नासि-
 कोत्तरवेदिरामितः पारिक्रम्य जुहुतस्तस्मादमितो
 नासिकां चक्षुषी तस्माज्जासिकया चक्षुषी विधृते
 सर्वतः परिं करापतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः
 प्राचीराहुंतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ता-
 मिः प्र (३) अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा
 आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राचीरिन्या आहुतयो
 हूयन्त प्रत्यश्चौ शुकरामन्यिनौ पश्चाच्चेव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुकरामन्यिनौ वा अनु
 प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः

(आग्रयणग्रहकथनम्)

प्रज॒नय॒न्परी॒हि शु॒क्रः शु॒क्रशो॒चिषा (४)
सु॒प्रजाः प्र॒जाः प्रज॒नय॒न्परी॒हि म॒न्थी म॒न्थिशो॒-
चि॒पेत्या॒हेता वै सु॒वीरा या अ॒त्रीरे॒ताः सु॒प्रजा
या आ॒र्या य एवं वेदा॒र्यस्य प्र॒जा जा॒यते ना॒-
ऽऽर्या प्र॒जाप॑तेर॒क्ष्यंश्च॒त्परा॑ऽप॒तच्च॒द्विक॑ङ्क॒तं
प्रावि॑श्च॒द्विक॑ङ्क॒ते नार॑मत॒ तय॒वं प्रावि॑श्च॒त्तय॒वेऽ-
र॒मत॒ तय॒वस्य (५) य॒वत्वं यद्वैक॑ङ्क॒तं म॒न्थि-
पात्रं भ॒वति स॒क्तुभिः श्री॒णाति॑ प्र॒जाप॑तेरे॒व तच्च॑क्षुः
सं भ॑रति ब्रह्म॒वादि॒नो वद॑न्ति कस्मा॒त्सत्या॒-
न्म॒न्थिपा॒त्रं स॒दो ना॒श्नुत॒ इत्यार्त॑पात्रं॒ हीति॑
त्र॒याय॑द॒श्नुवी॒तान्धोऽध्व॒र्युः स्या॒दार्ति॑मा॒र्छेत्तस्मा॒न्ना-
श्नु॒ते (६) ॥

(आ॒त्मना॒ परा॒ निष्ठा शु॒क्रशो॒चिषा य॒वस्य स॒प्तविंश॑तः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒यज्ञेऽकु॑र्वन्त॒ तदस्य॑रा अकुर्वन्त॒ ते दे॒वा
आ॒ग्रय॑णा॒ग्रान्ग्र॑हा॒नप॑श्यन्त॒ न गृ॑ह्णन्त॒ ततो॒ वै तेऽग्रं
प॒र्यायि॑न्य॒स्यैवं वि॒दुर्प आ॒ग्रय॑णा॒ग्रा ग्र॑हा॒ गृह्ण॑न्तेऽग्रं-
मे॒व स॒मा॒ना॒नां प॑र्येति रु॒ग्णव॑त्य॒चां आ॒तृव्य॑वती
गृ॒ह्णीया॒द्भ्रातृ॑व्य॒स्यैव रु॒क्त्वाऽग्रं॑ स॒मा॒ना॒नां प॑र्येति
ये दे॒वा वि॒न्येका॑द॒श स्ये॒त्याह (१) ए॒ताव॑तीर्वै
दे॒वता॒स्ताभ्य॑ ए॒वैनं॑ स॒र्वीभ्यो॑ गृ॒ह्णात्ये॒ष ते योनि॑-

(आग्रयणग्रहकथनम्)

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया
 वाग्वै देवेभ्योऽपाकामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा
 वारुषपकान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽमन्यत
 वागन्तर्यान्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदा-
 ग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 संज्यते यत्तूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्यन्ते यथा स्मरिष्यन्ति
 म आस इत्यति नाप रास्यामीत्युपावसुजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि
 संजते त्रिहिं करोत्युद्गातुनेव तद्वृणीते प्रजापतिषां
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति
 प्रजापतिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्भूत्सं
 जातं गौरमि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
 ग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मज्ञेव यज्ञः सं
 तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेत एव तदध्वार्यधस्तादुप
 गृह्णाति प्रजनयत्येष तद्गृह्णादिनो वदन्ति कस्मा-
 त्सत्याद्वायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि
 सर्वनानि वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रय-
 णस्तमेव तदभिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि वहति
 तस्माद्भूत्समपाकृतं गौरमि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजाभिरेवेति विशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठक पञ्चादशोऽङ्गः ॥ ११ ॥

(उक्थ्यग्रहकथनम्)

यज्ञेन वा उपयद्भिर्देवा वै यज्ञपाथीधे नसवादिनः स त्वे देवस्य आवाणं
माणो वा उपयश्वाग्वा देवा वा उपयश्वाग्वा मित्रं यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशुपान्तस्यात्सर्वनं माध्यंदिनं वाग्वा अरिंकानि
तत्पजा एकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्सो वृत्रो वज्रादुद्यता-
दविभेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छ-
त्तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति
वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुर-
न्यतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
मेव प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्यज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यते इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो अतृण्यस्य वृद्धं इन्द्राय त्वा

बुहद्वैते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छ-
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वातिष्ठत
 जहीति तस्माद्विष्णमन्वामजाति त्रिनिर्गुहणाति त्रिर्ह
 स तं तस्मै प्रायच्छदेव ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह
 पुनः पुनः (३) तस्माज्निर्गुहणाति चक्षुर्वा एत-
 यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा
 अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यस्तं
 बहवोऽनु यन्ति तस्मादेकौ बहूनां मद्रो भवति
 तस्मादेकौ बह्वीजाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्य-
 रात्मानं यज्ञयज्ञसेनाप्येयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च
 हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव
 यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञ-
 यज्ञसेनाप्येयमित्यन्तरा स दोहविधाने तिष्ठन्नव नये-
 यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत
 सदस्यान्यज्ञयज्ञसेनाप्येयमिति सद् आलभ्याव
 नयेत्सदस्यानेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति (५) ॥

इतिन्द्रियमेव पुनःपुनर्नवेन्नयस्तिःशब्दः)

इति छण्यजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आयुर्वा एतयज्ञस्य यद्ध्रुव उत्तमो ग्रहाणां
 गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो

(ऋतुग्रहकथनम्)

अ॒र॒तिं पृथि॒व्या इत्या॒ह मूर्धा॒नमे॒वेन॑* स॒मा॒ना॒नी
करो॒ति वैश्वा॒नर॒मु॒ताय॑ जा॒तम॒ग्निमि॒त्या॒ह वैश्वा॒-
नर॑* हि दे॒वत॒याऽऽयु॑रु॒भय॑तो॒वैश्वा॒नरो गृह्य॑ते त-
स्मा॒द्भय॑तः प्रा॒णा अध॑स्ता॒च्चोप॑रि॒ष्टाच्चाधि॑-
नोऽन्ये॒ ग्राहा॑ गृह्य॑न्तेऽर्धी॒ ध्रुव॑स्तस्मात् (१)

अ॒र्घ्यवा॑द्प्रा॒णोऽन्येषां॑ प्रा॒णाना॑मु॒पोते॑ऽन्ये ग्राहाः
सा॒यन्ते॑ऽनु॒पोते॑ ध्रुव॑स्मा॒दस्त्नाऽन्याः॑ प्र॒जाः प्र॑ति-
तिष्ठ॑न्ति मा॒*सेना॒न्या अ॒सुरा॑ वा उ॒त्तर॑तः पृथि॒र्वी
प॒र्याधि॑कीर्ष॒न्तां दे॒वा ध्रु॒वेणा॑ह*हन्त॑द्ध्रु॒वस्य॑
ध्रु॒वत्वं यद्ध्रु॒व उ॒त्तर॑तः सा॒यते॑ धृ॒त्या आ॒युवा॑
ए॒तय॑ज्ञस्य यद्ध्रु॒व आ॒त्मा हो॒ता यद्धो॑तु॒चम॑से
ध्रु॒वम॑वनय॒त्यात्म॑जे॒व यज्ञ॑स्य (२) आ॒युर्द॑धाति
पु॒रस्ता॑द्दु॒क्यस्या॑वनी॒य इत्या॑हुः पु॒रस्ता॑द्ध्यायु॒पो
भु॒क्ते म॑ध्यतो॒ऽवनी॑व इत्या॑हुर्म॑ध्यमे॒न ह्यायु॑पो
भु॒क्त्वा उ॒त्तरा॑र्धेऽवनी॒य इत्या॑हुरु॒त्तमे॒न ह्यायु॑पो
भु॒क्ते वैश्व॑दे॒व्यामृ॒चि श॒स्यमा॑ना॒याम॑व नयति
वैश्व॑दे॒व्यो वै प्र॒जाः प्र॒जास्वे॒वाऽऽयु॑र्द॑धाति : ३) ॥

(अ॒र्धी ध्रु॒वस्तस्मा॑दे॒व यज्ञ॑स्यैका॒नच॑त्वा॒रिश्च॑त्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

य॒ज्ञेन॑ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑य॒न्तेऽम॑न्यन्त
मनु॒ष्या नोऽन्वा॑भविष्य॒न्तीति॑ ते स॒वत्स॑रेण योष-

यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु-
 प्राजानन्यहतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
 प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
 तस्माद्द्वौद्वायुत उभवतौमुखमृतुपात्रं भवति कः
 (१) हि तदेव यत् ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
 षट्कृत्वं आह षड्वा ऋतवं ऋतूनेव प्रीणात्युतुभि-
 रिति चतुश्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
 नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं
 आह तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशवः ऋतून्प
 जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
 तुष्पदः पशून्प जीवन्त्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्वं आ-
 हतुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव
 तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समं-
 क्चै नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येत-
 तुंऋतुमनु प्र पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्र-
 सिद्धमेवाध्वयुर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति
 षडुत्तरेणोपयामगृह्णीतोऽसि सः सप्तोऽस्यः सहस्पत्याय
 त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तर्प्री-
 णाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्पृश्चतुसिः शब्द) ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एते लोकार्यं गृह्यन्ते यदंतुग्रहा
ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति
ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्धाति सुवर्गस्य लोकस्या-
नुर्यात्पा ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी
यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावा-
दित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदंति
तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्यङ्गादिति वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः
शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजा-
स्वेव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यास्त्रिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो मरुद्भिः सावित्रेण माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
महन्त्यन्माध्यंदिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
पार्श्वेणा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहकथनम्)

जघ्नुषं क्रतवोऽमुह्यन्तः क्रतुपात्रेण मरुत्वतीयानगु-
हणात्ततो वै स क्रतून्प्राजानायहंतुपात्रेण मरुत्व-
तीया गृह्यन्तः क्रतुनां प्रज्ञात्यै वज्रं वा एतं यज-
मानो भ्रातृभ्याम् प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन
स्पृणुते तृतीयेनाऽऽयुधं वा एतयजमानः स
स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय
इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावत-
मगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स
एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानंगृहीत(२)
प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं
तृतीयेनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं
द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा
अब्रुवन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्म-
हेन्द्रस्य महेन्द्रस्वः स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत
वृत्रं हत्वाऽन्यासुं देवतास्वाधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत
उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासुं प्राजास्वाधि
शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्र-
स्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
यजमान एव तेजो दधाति (३) ॥

(प्रथमेनांगृहीत देवतास्वाधिविश्वविधेः) ।

(आदित्यमहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदन-
मपचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
तस्ये चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमप-
चत्साऽमेन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्ने प्राशि-
ष्यामीतो मे वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽग्ने
प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्ये व्यञ्जमाण्डमजायत
साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म
इदं श्रान्तमस्त्विति तेऽब्रवन्वरं वृणामहे योऽतो
जायेता अस्माकं स एकोऽसद्योऽस्य प्रजामासु-
ध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वा-
नादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्या-
स्तास्वेक एवर्धो यो यजते स देवानां भोगाय
भवति देवा वै यज्ञात् (२) रुद्रमन्तरायन्तस
आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्प्रापयन्त तान्न
प्रति प्रायच्छन्तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्माद्द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते
यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणादगृह्यते ति-
सृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथु-
नमुत्वं गर्भो जरायु तदेव तत् (३) मिथुनं
पशवो वा एते यदादित्य उगर्दधि दध्ना मध्यतः

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति गृतात-
 इक्ष्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं इहे पशवो वा
 एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै
 पशूनां गृह्णाति पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो
 यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति
 (४) एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाशुसर्वनः
 स एतमेव सोमपीथं परि शय आ तृतीयसवना-
 द्विवस्व आदित्येन ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्त-
 मेवाऽऽदित्यः सोमपीथेन समर्धयति या दिव्या
 वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणी-
 याद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देद्वर्षकः
 पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षको न सादयत्यसन्नाद्धि
 प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदकरोति यदनुषष्टकु-
 याद्वृष्टं प्रजा अन्यवसृजेन हृत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वी-
 क्षेत चक्षुरस्य प्रमायकः स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः
 (५) ॥

(एव यज्ञाञ्जराय तदेव तदन्तर्दधाति न
 सप्तविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अन्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाग्नयणाद्गृह्णाति प्र-
 जापतिर्वा एष यदाग्नयणः प्रजानी प्रजननाय न
 सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदक-

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

रोति यदनुवपदकृयां द्रुव्रं प्रजा अन्ववसृजदेश वै
गायत्रो देवानां यत्सवितैर गायत्रिये लोके गृह्यते
यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
स्तुतीयश्च सर्वनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
भागश्च सन्तं तृतीयसवनमभि पथ्यणयन्ततो वै ते
तुतीयश्च सर्वनमुदयच्छन्त्यर्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तुतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्व-
देवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः
कलशः सविता प्रसवानांभीशे यत्सवितृपात्रेण
वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै
प्रजाः प्र (२) जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति
रेतं एव तदधाति सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह
सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतास्मिन्वा
अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश-
र्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन
करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम
इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावर्तविं देवता-
स्ताभ्य एवेन* सर्वाभ्यो गृह्णात्येष योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः (३) ॥

(विधे य पितृभ्य एवैतेन करोत्येकानविंशतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ वराहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाश्चर्यदुपाश्चर्यप्राप्तेण प्रथ-
मश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येतै प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राण-
मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपा-
श्चरुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाश्चर्यप्राप्तेण
पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतइतः
पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकमजिगासन्ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पात्नीवतमपश्यन्त-
मगृह्णत ततो वै सुवर्गं लोकं प्राजानन्त्यत्पात्नी-
वतो गृह्यते सुवर्गस्थं लोकस्य प्रजात्यै स सोमो
नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
कृत्वाऽन्नन्तं निरिन्द्रियं भुतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो
निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात्पुंस उपस्ति-
तरम् (२) वदन्ति यदघुतेन पात्नीवतश्च श्रीणाति
वज्रैर्णैवैनं वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसी-
त्यहियं वा उपयामस्तस्मादिनां प्रजा अनु प्र
जायन्ते बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतीन्द्रो इत्याह
रेतो वा इन्द्रु रेत एव तदधातीन्द्रियाव इति (३)
आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यमा
इ इत्याहामिर्वै रेतोधाः पत्नीष्व इत्याह मिथुनत्वाय
सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकद्रुपमेव पशुषु दधाति देवा वै

(हारियोजमग्रहकथनम्)

त्वष्टास्मजिवाः सन्ता पत्नीः प्रापयत तं न प्रति
प्रायच्छन्तस्मादपि (४) वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते न
सादयत्यासञ्जाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्क-
रोति यदनुवषट्कुर्याद्बुद्धं प्रजा अन्ववसृजेयञ्जानु-
वषट्कुर्यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेद्गुपाः श्वनु वष-
ट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नी-
त्सोमं भक्षयत्यग्निजेषु रूपस्थमा सीद (५) नेष्टः
पत्नीमुदानयेत्याहामादेव नेष्टारि रेतो दधाति
नेष्टा पत्नियामुद्रात्रा सं स्यापयति प्रजापतिर्वा
एष यदुद्राता प्रजानां प्रजननायाप उप प्र वर्त-
यति रेत एव तत्सिञ्चत्युरुणोप प्र वर्तयत्युरुण हि
रेतः सिञ्चते नम्रं कुर्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि
नम्रं कुरुमवत्यथ मिथुनी भवतोऽय रेतः सिञ्चतेऽयं
प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरमिन्द्रियाव इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाहके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शर्षिकपालमुदौजस्त
द्रौणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवत्स हारियो-
जनोऽभवत्तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ मा होषा ३-
मिति सोऽमन्यत यदोष्याम्यामः होष्यामि यज्ञ

(हारियोजनग्रहकयनस)

होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभियत
 होतुः सोऽग्निरब्रवीन्न मय्यामः होष्यसीति तं
 धानाभिरश्रीणात् (१) तः शृतं भूतमजुहो-
 यद्धानाभिर्हारियोजनः श्रीणाति शृतत्वाय शृत-
 मेवैनं भूतं जुहोति बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवा-
 स्यामुष्मिह्लोके कामदुघा भवन्त्यथो सत्त्वाहुरेता
 वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति
 तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयाद्वक्सामे वा इन्द्रस्य हरी
 सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य
 परिधीज्जुहुयादन्तराधानाम्याम् (२) घासं प्र य-
 च्छेत्प्रहृत्य परिधीज्जुहोति निराधानाम्यामेव घासं
 प्र यच्छत्युज्जेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्हध्वर्युः
 स्वगाकृतो यदध्वर्युज्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनाक्ति
 तादृगेव तच्छीर्षजाधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि
 स समभवद्विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हन्द्वा वृत्र-
 महन्त्समृद्धयै पशवो वै हारियोजनीर्यत्सामि-
 न्यादल्पाः (३) एनं पशवो भजन्त उप तिष्ठे-
 रन्यन्न सैमिन्याद्बहव एनं पशवोऽभजन्त उप
 तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं करोति बहव एवैनं
 पशवो भजन्त उप तिष्ठन्त उज्जेतयुपहवमिच्छन्ते
 य एव तन्न सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उत्तरवेद्यां
 नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्मतिं षापयन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाम्यामल्पाः स्थापयन्ति) ।

(आश्रयणादीनां पुनर्महकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपाश्व-
न्तर्यामावजावयः शुक्रामस्थिनौ पुरुषा क्रतुग्रहा-
नेकशफा आदित्यग्रहं गावं आदित्यग्रहो भूयि-
ष्ठाभिर्ऋग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा
यन्निरुपाश्व हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ
प्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः पिता वा एष य-
दाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कल-
शाद्गृहणीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित
उपधावति तादृगेव तद्यत्कलशं उपदस्येदाग्रयणा-
द्गृहणीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो य-
द्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृहणी-
यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाय-
व्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन
ब्रह्महास्रंभयमव यन्ति परां स्थालीरस्यस्युद्वाय-
व्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातां पराऽस्यस्यु-
त्पुमांसं हरन्ति यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस
आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा
वस्यस आहृत्य प्राऽऽहं तादृगेव तद्यत्सादयति

यथा वस्यस उपनिधायत्पक्रामति तादृगेव तयद्वै
 यज्ञस्य साम्ना यजुषा किर्यते शिथिलं तयदृचा
 तद्वदं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुप-
 यामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै (३) ॥

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव

तद्यष्टादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रा॒न्यानि पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते ना॒न्यानि या॒नि
 परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्तेऽमु॒मेव तैर्लो॑कमभि जयति
 परा॒ङ्घ्रि॒व ह्यसौ लो॒को या॒नि पुनः प्रयु॒ज्यन्त
 इ॒ममे॒व तैर्लो॑कमभि जयति पुनः पुनरि॒व ह्ययं
 लो॒कः प्रा॒न्यानि पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते ना॒न्यानि या॒नि
 परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्ते तान्यन्वोप॑धयः परा॑ भवन्ति
 या॒नि पुनः (१) प्रयु॒ज्यन्ते तान्यन्वोप॑धयः
 पुन॒रा भव॑न्ति प्रा॒न्यानि पात्रा॑णि यु॒ज्यन्ते ना॒न्यानि
 या॒नि परा॒चीना॑नि प्रयु॒ज्यन्ते तान्यन्वो॑रण्याः प॒श-
 वोऽर॑ण्यमप॑ यन्ति या॒नि पुनः प्रयु॒ज्यन्ते तान्यनु॑
 ग्रा॒म्याः प॒शवो ग्रा॒ममु॒पाव॑यन्ति यो वै ब्र॒ह्माणां
 नि॒दानं वेदं नि॒दानं॒वान्मव॑त्याज्यमित्यु॒क्तं तद्वै
 ब्र॒ह्माणां नि॒दानं यदु॒पाशु॑ श॒सति॑ तत् (२)
 उ॒पाश्व॑न्तया॒मयो॑र्यदु॒च्चैस्तदि॑तरेषां ब्र॒ह्माणा॑मेतद्वै

(सोमपात्रस्तुतिः)

ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति यो
वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
र्जायते स्थास्त्रीभिर्न्ये ग्रहा गुह्यन्तै वायव्यैरन्य
एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजयां
पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहा-
ऽपिबत्स विष्वक् (३) ध्याच्छरत् आत्मञ्जारमणं
नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्ताजिर-
वपत्तेर्वै स आत्मञ्जारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
पुरोडाशा निरूप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति
पवते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नचा न यजुषा पङ्-
क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्थं पाङ्कत्वमिति धानाः
करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्ति-
राप्यते तयज्ञस्थं पाङ्कत्वम् (४) ॥

(भवन्ति यानि पुनः शस्ति तद्विष्वङ्किं चतुर्दश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्रायाऽऽयुर्वै यज्ञेन सुवर्गायन्द्रो मरुज्जिरदितिरन्तर्यामरात्रेण प्राण उपा-
श्वापत्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्त्यस्य ग्रहान्वै पान्मानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राय पुनर्कतुनाऽऽह मिथुनं पशवो नेष्टः परनीमुपाश्व-
न्तर्यामयोर्द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(दक्षिणाहोमकथनम्)

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्दक्षि-
णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपायजमानः
 प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽकमते
 सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्यां-
 मुग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारो-
 हयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)
 हुवोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यसां रूपमभ्यैति
 यद्विरण्येन तुथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह
 तुथो हं स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि
 भजति तेनैवैना वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२)
 ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं ह्यस्य राध
 ऐति तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य
 पथा भ्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतं स-
 त्येनैवैना ऋतेन वि भजति यज्ञस्य पथा सुविता
 नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा
 ब्राह्मणमथ राध्यासम् (३) ऋषिमार्षेयमित्या-
 हैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रूवान्तस्मादे-
 वमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्ग-
 मेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्र-

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

त्वायास्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मान्-
नमन्न मधुमतीरा विशतेति (४) वावेतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुर-
स्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपात्वा अग्नीधेव-
दात्यमिभुस्त्वानेवतृन्प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रसृत्यै
होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यं राधो राध्यासं मधुमतीरा विशतेत्यहोमिष्टयज्ञश्च] ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै
यज्ञस्य कूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यद-
तिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण
संभितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड्ऋग्भिर्वाणि
जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति अग्नि
यजूंषि (१) अयं इमे लोका इमानेव लोका-
प्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ यत्पतिं गच्छेत्याह
यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह
स्वामेवैनं योनिं गमयत्येष तै यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं

दधाति वामिष्ठो हं सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ
 यत्सृज्यान्वहुयाजिनोऽयिगजो यज्ञे (२) यज्ञं
 प्रत्यतिष्ठिषा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञ
 पताविति सत्याद्वे सृज्याः परा कश्चुरिति होवाच
 यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापरा-
 भावायेति देवा गातुविदो गातुं वित्वा गातु
 मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति स्थापयति यजमान-
 स्यापराभावाय (३) ॥

(यजुर्ऋषि यज्ञ एकपत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अवभृथयजुर्ऋषि जुहोति यदेवावाचीनमेकहा-
 यनादेनः करोति तदेव तेरव यजतेऽप्योऽवभृथमवै-
 त्यप्स वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना
 वा अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति साम्नां
 प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षतामपहत्यै
 त्रिनिधनमपैति त्रयं इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
 रक्षांसि (१) अर्प हन्ति पुरुषः पुरुषो निवत्
 मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षतामपहत्या
 उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शतं ते
 राजन्मि रजः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
 मिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

तिष्ठति ब॒र्हि॒रामि जु॒हो॒त्याहु॒तीनां॑ प्रति॒ष्ठित्या॒ अथो॑
 अभि॒वत्ये॒व जु॒हो॒त्यप॑ब॒र्हिषः॑ प्रया॒जान् (२)
 यज॒ति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शान्मु॑-
 श्र॒त्याज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑पी ना॒न्तरै॑ति
 वरु॑णं यजति वरुणपा॒शादे॒वैनं॑ मु॒श्रत्य॑ग्नीवरु॑णो
 यजति सा॒क्षादे॒वैनं॑ वरुणपा॒शान्मु॑श्रत्यप॑ब॒र्हिषा॒वनू-
 या॒जो यज॑ति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व वरु॑णपा॒शा-
 न्मु॒श्रति॑ च॒तुरं॑ प्रया॒जान्य॑जति द्वा॒र्वनू॑या॒जो षट्सं॑
 प॒यन्ते॑ षड्वा ऋ॒तवः॑ (३) ऋ॒तुष्वे॒व प्रति॑ तिष्ठ-
 त्यव॑भृथ निच॒ङ्क॒ण॑त्स्याह यथा॑दि॒तमे॒व वरु॑णम॒व
 यज॑ते स॒मुद्रे॑ ते हृ॒दय॑म॒प्स्वन्त॑रि॒त्याह॑ स॒मुद्रे॑ स॒न्त-
 वरु॑णः सं त्वा वि॒श॒स्वोष॑धीरु॒ताऽऽप॑ इत्या॒हाद्भि-
 रे॒वेन॑मोष॑धीभिः स॒न्यञ्चं॑ दधाति दे॒वीरा॑प ए॒प वो
 गर्भ॑ इत्या॒ह यथा॑य॒जुरं॒वैत॑त्प॒शवो॑ वै (४) सोमो॑
 यद्भि॒न्वृ॒नां भ॑क्षयेत्प॒ञ्चामा॑न्त॒स्याद्द्वरु॑ण॒स्त्वेनं॑ गृह्णीया-
 द्य॒ज्ञ भ॑क्षयेद॒पञ्चः॑ स्या॒ज्जेनं॑ वरु॑णो गृह्णीयादु॒पस्पृ-
 श्य॑मे॒व प॑ञ्चामा॒न्भव॑ति नेनं वरु॑णो गृह्णाति प्रति-
 यु॒तो वरु॑णस्य पा॒श इत्या॑ह वरुणपा॒शादे॒व निर्धु॑-
 च॒पते॑ऽप्रतीक्ष॒मा य॑न्ति वरु॑णस्यान्तर्हि॒त्या ए॒धोऽस्ये॑-
 धिषी॒मही॑त्या॒ह स॒मिधै॒वाग्निं॑ नम॒स्यन्त॑ उ॒पाय॑न्ति
 तेजो॑ऽसि तेजो॑ मयि धे॒हीत्या॑ह तेज॑ ए॒वाऽऽत्म॑-
 न्ध॒त्ते (५) ॥

(रक्षा॑र॒सि मया॑जानु॒तवो॑ वै नम॒स्यन्तो॑ द्वा॒र्दश॑ च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

स्फयेन वेदिमुद्धाम्नि रयाक्षेण वि मिमीते यूपं
मिनोति त्रिवृतमेव वर्जः संभृत्य आतृष्याय प्र
हरति स्तुत्यै यदन्तर्वेदि मिनुय देवलोकमभिजये-
यद्वहिवेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संधौ मिनात्युभ-
योर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य च-
णालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान्प्रतिष्ठा-
कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्यै-
तान्वै (१) अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति व्यतिषजेदितरान्प्रजयेवैनं पशुमिष्यतिपजति
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य
मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमय हसीयाः समेषा वै
गर्तमिदस्यैवं मिनोति ताजफप्र मीयते दक्षि-
णार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याय हसीयाः-
समाक्रमणमेव तरसेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टौ (२) यदेकस्मिन्यूपे द्वे रश्ने
परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैकाः
रश्नां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते यं कामयेत स्वर्गस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषजेत्स्वर्गवास्य जायते यं कामयेत

(पञ्चैकादशिनीकथनम्)

पुमानस्व जायेतेत्यान्वं तस्य प्र वैष्टयेत्पुमानेवास्य
 (३) जायतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्ता-
 न्वेवा उपशयेनेवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं
 यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्थे सर्वे
 वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्त-
 स्य यजमानः पशुर्यज्ञ निर्दिशेदार्तिमार्त्तयजमा-
 नोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेयं द्विष्याद्यमेव (४)
 द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादास्तुस्ते
 पशुरिति ब्रूयाज्ज आम्ह्यान्पशुमिह नस्ति नाऽऽरण्या-
 न्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽज्जगत्तं व्याधृतं स
 एतामैकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽज्ञायमवारुन्ध
 यदश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराड्जै विराड्वि-
 राजैवाज्ञायज्व रन्धे (५) य एकादशः स्तन
 एवास्यै स दुह एवेनां तेन वज्रो वा एषा सं मी-
 यते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यर्धं यज्ञः
 संमर्दितोर्यत्पोत्नीवतं मिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तम्ये
 सयत्वाय (६) ॥

(वै सर्पष्टयै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे विश्वाचं)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत
 स एतामैकादशिनीमपश्यत्तया वै स आयुरिन्द्रियं
 वीर्यमात्मजं धत्त प्रजा इव सल्लु वा एष सृजते यो

(पञ्चेकादशिनीकथनम्)

यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी
 भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
 प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनश्च सारस्वत्या करोति
 रेतः (१) सौम्यन दधाति प्र जनयति पौष्णेन
 बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
 णैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्व-
 देव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
 मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशां मारुतेनाजो बलमैन्द्राग्नेन
 प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्य वारुणो मध्यत
 ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
 (२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
 वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमयत
 ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विद्वै मरुतो विशा-
 मेवास्मा अनु धधाति यदि कामयेत योऽर्वागतः
 सोऽप रुध्यतां योऽपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्येन्द्रस्य
 लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
 (३) य एवावगतः सोऽप रुध्यते योऽपरुद्धः
 सोऽव गच्छति यदि कामयेत प्रजा भृह्येयुरिति
 पशून्वतिपजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहृतोऽपां
 वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत
 उदञ्चमा लभतेऽपवाहृतोऽपां प्रजानामवरुणग्रा-
 हाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रश्च सप्तविंशच्च) ।

(सौम्यचरुकरणम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत्तां पर्यमिकृतामुद-
सृजत्तया मनुराधोयत्पर्यमिकृतं पात्नीवतमसृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाधोत्तामेव यजमान ऋधोति
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं
पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
पात्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वषया
(१) भवत्यनिष्टं वषयाऽथ पात्नीवतेन प्र
चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्ह्येवास्य याम-
स्त्वाग्नौ भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि
वि करोति तमेव वषाणं पत्नीष्वपि सृजति सोऽस्मै
रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वषया षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मन्ति वा एतत्सोमं यदभिवृण्वन्ति यत्साम्यो
भवन्ति यथा मृतायां गुस्तरणीं मन्ति तादृगेव
तयदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वाया-
मेव दिशि पितॄभिरधदयत उद्गातॄभ्यो हरन्ति साम-

(सौम्यचरकयनस)

देवतयो वै सौम्यो यदेव साम्रश्छम्बदकुर्वन्ति
 तस्यैव स शान्तिरव (१) ईक्षन्ते पावित्रं वै सौम्य
 आत्मानमेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येदि-
 तासुः स्यादभिर्दिदि कृत्वाऽवैक्षेत तस्मिन्सात्मानं
 परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्तोऽवैक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा भे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासुं धारयामसीति
 मन एवाऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप
 वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्या-
 मावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्याग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपाशु य-
 जति मिथुनत्वाय ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो
 यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो इरिष्टं कं तर्हि यज्ञः
 कं यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामाल-
 भते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्विष्टश्च शमयति व-
 रुणेन इरिष्टं नाऽऽतिमार्छन्ति यजमानो यथा वै
 लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं प्र भिन्तो
 यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञाणैव प्रभिजाय
 मरथमन्ववास्पति शान्त्यै यातयामानि वा एतस्य
 छन्दाश्सि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्दृशा
 यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दार्स्येव पुनरा
 प्रीणात्ययातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं दद्याति
 (४) ॥

(अथ दाधार मित्रेणैव प्रीणाति पश्य) ।

(अतिब्राह्मणकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठादके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं१ व्यभजन्त ततो यद-
त्य शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणाम-
तिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमान आत्मन्धत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण
ब्रह्मवचंसं सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतयज्ञस्य यद-
तिग्राह्याश्वके पृष्ठानि यत्पृष्ठेन गृह्णीयात्प्राश्वं
यज्ञं पृष्ठानि सः गृणीयुर्बद्धकथ्ये (१) गृही-
यात्प्रत्यश्वं युज्जमतिग्राह्याः सः गृणीयुर्विश्वजिति
सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्यं सवीर्यत्वाय प्रजापति-
देवेभ्यो यज्ञान्यादिशस्त प्रियास्तनूरप न्यधत्त
तदतिग्राह्या अभवन्वितवृस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्गस्या-
तिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्यं सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सहशीरासन्ता
न व्यावृतमगच्छन्ते देवाः (२) एत एतान्ग्रहा-
नपश्यन्तान्गृह्णताऽऽग्नेयमग्निरेन्द्रमिन्द्रः सौर्यं-
सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्ग्यावृतमगच्छन्त्य-
स्यैवं विवर्ष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना
भ्रातृव्येण गच्छतमे लोकाः ज्योतिष्मन्तः समा-
वदीयाः काया इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योति-
र्धत्त एन्द्रेण वायु इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणा-

(अदाभ्यमहकथनम्)

गुप्तिर्ल्लोके (६) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानेनाम्कुरुत एताम्बै
ग्रहान्स्वाविश्ववयसावविज्ञा ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्चश्चावाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा
गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्चावाञ्चश्च
भान्ति (४) ॥

(उक्तेषु देवा अगुप्तिर्ल्लोक एकाचर्चत्वारिंशच्च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देवा वै ययज्ञेऽकुर्वन्त तदसरा अकुर्वन्त ते देवा
अदाभ्ये छम्दाश्सि सर्वनानि समस्थापयन्ततो
देवा अभवन्पराऽसरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा
असरा नदाभ्येनादभ्यन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं
वेदं दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दभ्नोति (१)
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूयंददाभ्य
उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्तया अति पाप्मानं
भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ज्ञान्ति वा एतत्सोमं
यदभिपृण्वन्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे
यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तयज्ञे यजमानः
कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो

(अष्टमहकथनम्)

वा एष यददाभ्योऽनभिपुतस्य गृह्णाति जीवेन्त-
मेवेनं सुवर्गं लोकं गमयति वि वा एतयज्ञं
छिन्दन्ति यददाभ्ये सःस्थापयन्त्यःशूनपि सृजति
यज्ञस्य संतत्यै (२) ॥

(दध्नोत्पनभिपुतस्य गृह्णात्येकाजविंशतिम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वै प्रवाहुर्महानगृह्णात स एतं प्रजाप-
तिरःशुर्मपश्यन्तमगृह्णीत तेन वै स आध्नोद्यस्यैवं
विदुषोऽःशुर्गृह्णात ऋध्नोत्येव सकृदभिपुतस्य गृ-
ह्णाति सकृच्चि स तेनाऽऽध्नोन्मनसा गृह्णाति
मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्स्या ओदुम्बरेण
गृह्णात्यागूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे चतुः
सक्ति भवति दिक्षु (१) एव प्रति तिष्ठति यो
वा अःशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदे-
व्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गार्ग-
मानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्वयुररःशुं
गृह्णन्नार्धयेदुभाभ्यां नर्धेताध्वयवै च यजमानाय
च यदध्वयेदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति सेवा-
स्पधिर्हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः
प्राण आयुपैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति

ज्ञातायुः पुरुषः ज्ञातेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (२) ॥

(दिक्वनिर्ति विशतिर्ध)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशस्म रिरिषा-
नोऽन्यत स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मा-
नेमभि समंस्त्रिदत्तत्पोडश्यंभवन्न वै षोडशी नाम
यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं
तेन षोडशी तत्पोडशिनः षोडशित्वं यत्पोडशी
गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः (१) न प्रामंघत्त एतः
षोडशिनमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो
लोकः प्रामंघत्तत्पोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोक-
स्याभिजित्या इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं प्रायच्छ-
त्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्यैद्यस्यैवं
विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्रमेव समानानां
पर्यैति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः
प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति सवनेसव-
नेऽभि गृह्णाति सर्वनात्मवनादेवैनं प्र जनयति
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी

(षोडशिमहकथनम्)

पशवस्तृतीयसवनं वज्रैर्वास्मै तृतीयसवनात्पशू-
नवं रुन्धे नोकथ्यं गृह्णीयात्प्रजा वै पशवं
उक्त्यानि यदुक्त्यै (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
निर्वहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी वज्रैर्वास्मै पशूनवरुध्य रात्रिं योपरिष्ठा-
च्छमयत्यग्न्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृ-
त्कामो हि राजन्यो यजते साह एवास्मै वज्रं
गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निवां दहतवे-
कविःशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४) उपाऽऽप्नोति कनीया-
ःसि वै देवेषु छन्दाःस्यासज्यायाःस्यसुरेषु ते
देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यश-
ःसन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृजत यत्कनीयसा
छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशःसीति भ्रातृव्य-
स्यैव तल्लोकं वृद्धके षडक्षराण्यतिरेचयन्ति षड्वा-
ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्प-
यन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनवं रुन्धे द्वे
उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
वाग्वा अनुष्टुप्स्मात्प्राणार्णो वागुत्तमा समयवि-
षिदे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै
लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र
हरत्यरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणे तद्वै वज्रस्य रूपः
समुद्ध्यै (६) ॥

(षोडशिमहकथनम्)

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्त्यै धाम कल्पयन्ति
सप्तत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

तुवर्गाय यद्वाक्षिणानि समिष्टयजूश्चैवप्रथयजूश्चि रफवेन वेदिं प्रजा-
पतिरिन्द्रो धनन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाभ्ये देवा वै प्रबाहुं प्रजापतिः
त रिंरिचानः त यज्ञानां वेदशधैकादश ॥ ११ ॥

तुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृह्णीयात्प्रत्यश्च गृह्णीयात्प्रजां
पशुम्वित्त्वारिंशत् ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टकै-प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे-प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५३४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।

पठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं कमात् ॥ २ ॥

उक्तं मन्वास्त्वाद्यकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकेः ।

विभिरुक्ता ब्राह्मणं च स्यारूपातं तत्र तेः सह ॥ ३ ॥

षट्स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेव च ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान् प्रत्येकमात् ॥ ४ ॥

प्राग्बंशं क्षुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।

आधे प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षादुत्तय इरिताः ॥ ५ ॥

कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेस्त्रलया तथा ।

कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ॥ ६ ॥

चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यवौ ।

कृत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननु तिष्ठति ॥ ७ ॥

पञ्चमे प्रायणीया स्यात्षष्ठे त्वरुणया क्रयः ।

सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ८ ॥

सोमोन्मानं तु नवमे दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।

एकादशे कीवसोमं शकटेन नमेदिति ॥ ९ ॥

प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।

प्रपाठके द्वितीयेऽनानुवाकार्थाः क्रमाद्गुणे ॥ १० ॥

आतिथ्येष्टिरिहोऽप्ये स्यात्तानूनघ्नं द्वितीयके ।

तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये वृषसञ्जवेत् ॥ ११ ॥

वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे प्रवर्णिषः ।

षष्ठे काम्या यामभूतिः सप्तमे वेदिरुचरा ॥ १२ ॥

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

ध्याधारणं त्वष्टमे स्याद्विधानमनन्तरे ।

दशमे तु सदः प्रोक्तं प्रोक्ता उपरवाः परे ॥ १३ ॥

प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुद्गीरिताः ।

तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे त्रिष्णिगाः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।

चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वह्निं पथनाति पञ्चमे ॥ १५ ॥

नियुनक्ति पशुं षष्ठे सप्तमिषेऽप्यश्वं सप्तमे ।

आधारौ च प्रपाजाश्च सष्टमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥

नवमे स्याद्वपहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे खनूपाजास्तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥ १७ ॥

गुदपागम्यतुर्थाद्ये वसवीवर्यं ईरिताः ।

द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं भुवम् ॥ १८ ॥

सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात्पञ्चमादिषु सप्तसु ।

उपांशुममुखा आम्रयणान्ता हि महाः भुवाः ॥ १९ ॥

उपांशुरन्तर्गमश्च तृतीयश्चेन्द्रवायवः ।

मैत्रावरुणनाभा स्यादाग्निनारूपग्रहस्तथा ॥ २० ॥

शुक्रापन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ।

उक्थ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये भुव ईरितः ॥ २१ ॥

ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरेन्द्रामस्तु चतुर्थके ।

मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे भुवाः ॥ २२ ॥

स्यादादित्यग्रहः षष्ठे सावित्रः सप्तमे वया ।

वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि भुवः पात्नीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥

ऋरियोजनसंज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।

क्षये स्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥

*सोमपात्रस्तुतिरत्वग्नये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

षडाद्ये दक्षिणाद्दोमः सपिष्टयजुरुचरे ॥ २५ ॥

* एतदर्थस्थाने ख. च. पुस्तकयोः 'सवमीयमुक्तेडाशभिरेकादशे स्थितः । प्रपाठके पुनरेऽनुवाकार्था एवमीरिताः' एतद्वृत्तः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतदायसंस्थारुपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तृतीयेऽऽभुथस्त्वर्थे यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पथेकादशिनी तूर्णे पष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥
 सोम्यश्वरुः सप्तमे स्यादतिग्राह्यास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्वदंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडशेकादशे षोड एव षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसन्नाशि सोममेदा हमे वयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतीषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो यताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतीर्वीर्यमप्यध्याच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽप्यमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ।
 (इति भाष्यकारोपोदघातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरभिर्देवतानां ज्योतिर्विरादछ-
 न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
 मामि सं पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ
 प्रातःसवनं बह्वतो यथा प्राणश्चापानश्च द्वौ माध्यं-
 दिनश्च सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयस-
 वनं यथा वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एव
 यज्ञोऽस्थूरिः (१) यं कामं कामयते तमेतेना-
 भ्यश्नुते सर्वश्च ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमेन वै

(ज्योतिष्टोमतवायसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृ-
 ह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽस्यप्रवत तस्यानु-
 हाय रेत आऽदत्त तद्ददमे न्यमादृतस्माद्ददंभो
 द्विरेता अथो आहुवदवाया न्यमादिति तस्माद्दवबा
 द्विरेता अथो आहुरोपधीष (२) न्यमादिति
 तस्मादोपधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः
 प्रजासु न्यमादिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-
 तरो न प्र जायत आचरेता हि तस्माद्वर्हिष्यन-
 वकृतः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकृतोऽति व्यप्र-
 वत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः
 प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति तस्मादाहु-
 र्येष्ठयज्ञ इति (३ प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स तेते-
 नाग्रेऽयंयत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स
 मुस्ततस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
 गायत्री छन्दो रथंतरः सामं ब्राह्मणो मनुष्याणा-
 मजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मस्ततो ह्यसृज्यन्तो-
 रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देव-
 ताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४) सामं
 राजग्यो मनुष्याणामग्निः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्यादध्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती
 छन्दो वैरूपः सामं वैश्यो मनुष्याणां गार्वः
 पशूनां तस्मात्त आर्या अजधानादध्यसृज्यन्त

(ज्योतिष्टोमतद्वायसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विबानम्)

तस्माद्वायसोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवता अन्व-
सृज्यन्त पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुषुच्छन्दः
(५) अन्वसृज्यत वैराजसं सामं शुद्रो मनुष्या-
णामश्वः पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च
शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलतो न हि देवता
अन्वसृज्यत तस्मात्पादावुप जीयतः पत्तो ह्यसृ-
ज्येतां प्राणा वै त्रिवृद्धमासाः पञ्चदशः प्रजा-
पतिः सप्तदशस्रय इमे लोका असावादिष्य एक-
विंश एतस्मिन्वा एते धिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता
य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति-
तिष्ठति (६) ॥

(अस्थुरिरोरधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति बृहदनुषुच्छन्दः प्रतिष्ठिता नव च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पथमप्रपाठक प्रथमोऽनुवाकः) ।

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्ट्वं तावद्दर्शयति—

प्रजननमिति । मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपरपरहितास्तु
म्लानमुखास्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अन्यातां देव-
तानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्निरन्यपेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विरा-
दुच्छन्दो ज्योतिः । दीप्तिवाचकेन राजतिधातुना व्यवहियमाणत्वात् । तदेव-
त्रिविधमपि लोकमसिद्धं ज्योतिः सोमपागे संपादयितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिता-
धनरूपत्वं तावद्दृश्यते—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्राजा असृजत ” इति ।
अग्निरूपत्वं विराडूपत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विरादुपलक्षिता दश-

(ज्योतिष्टोमतन्त्राद्यसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

संख्या दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि-प्रातः-
 सवने बहिष्पवमानारूपस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिन्ति स
 ऋच इत्येवं नव स्तोत्रीयाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्याज्यस्तोत्रेषु पञ्चद-
 शस्तोमे सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमा-
 नारूपस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मि-
 न्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टषष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते ।
 तथा तृतीयसवन आर्मवपवमानारूपस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोत्रे सति सप्तदश स्तोत्री-
 याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानार्मवपवमानयोः सूक्तमेदाद्वचोऽभ्यन्तं
 बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा
 तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञिस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
 संपद्यन्ते । तदेवं प्रातः सवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने ष्यशीतिस्तृतीयसव-
 नेऽष्टाविंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
 ताश्च दशभिर्विधकाः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
 स्तोत्रीयाख्या वाचः संवन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
 अन्तिमस्य यज्ञायज्ञिस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तम प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
 यज्ञा नो अमय इत्याजानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
 सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमाग्निसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्पञ्चो-
 तसिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ।

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संवन्धिनी ज्योतिष्टोममाग्नि ज्योतिरित्यय-
 मंशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमंशं प्रतिपादयति--

द्वाविति । तत्र त्रिवृत्स्तोमो बहिष्पवमानारूपं स्तोमं बहति निष्पादयति ।
 पञ्चदशस्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि बहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहतः ।
 यथा लोफे पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततः पञ्चदशस्तोमो
 माध्यंदिनं पवमानस्तोत्रं बहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि बहति । एवं
 द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं बहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूद्रदर्शनशब्द-
 भवणव्यवहारं बहतस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्मवपवमानं बहति । एकविंश-
 स्तोमो यज्ञायज्ञिस्तोत्रं बहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं बहतः । यथा
 पुरुषस्य वागिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं चाभिवदन्गमनव्यवहारं बहतस्तद्वत् । मति

(ज्योतिष्टोमतदायसंस्थारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

तिष्ठन्ति मार्गे यथा पादेन्द्रियपदवृत्त्या सेवं प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्मिष्ट्यजोऽर्चं
स्तोमभागः पुरुषसदृशो ननु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्वर्चं
न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे तत्र ज्योतिर्रूपाः स्तोमा अत्रेति ऋत्पस्या ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवामिमेत्याम्यवाऽऽम्नातम्—“ तदाहुः । कतमानि वाच तानि
ज्योतींश्चि । य एतस्य स्तोमा इति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशजः । एतानि
वाच तानि ज्योतींश्चि । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरूपविशेषः
प्रथमकाण्डे राजमूयप्रकरणे तमिषमातिष्ठेत्यनुवाके सांमन्त्रासणोदाहरणेन विस्तृतः
प्रतिपादितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुक्तयति—

यमिति । एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां (णं) प्राप्तुं शक्यत्वादिमं ज्योतिष्टोमं
कुर्यादित्याभिप्रायः । यस्माल्लोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्फलं
सर्वमप्युच्यते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तियुक्ता ।

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वस्तोमभागपकृतिमूतं विधाय तदीयास्तु सप्तसंस्थास्तु मध्ये
प्रथमतस्तथा रूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्ताति—

अग्निष्टोमेनेति । पुरा सिसृक्षुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सूत्र्या
तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दमा-
श्राम्यानुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्मन्तदूरं
गतः । त च प्रजापतिस्वस्थाश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारमूर्तं रेव
आदाय गर्दमशरीरे न्यमार्द् नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दमो द्विविधरेतो-
युक्तः । गर्दमजातिरश्वतरजातेऽतोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा
एवमाहुः—वडवायामश्वयोषिति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादियं वडवा रेवोदय-
युक्ता । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एव-
माहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधयो मनुष्याणां विष पृष्ठ-
तेऽभ्यङ्गनामावेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्दृश्यन्व इत्यर्थः । अपि

(ज्योतिष्टोमतदाथसंख्यारूपाग्निष्टोमयोर्विवानम्)

शान्तेऽभिज्ञा एवमाहुः—प्रजासु मनुष्यजातिषु नितरां सृष्टवानिति । अत एव कविदेकस्मिन्गर्भे शरीरद्वयमुरपद्यते । यस्मादयमध्वतरः प्रजापत्यपहृतरेतस्कस्तस्मात्पुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निसारस्तस्मादेव यज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा तत्रायं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्य गन्तुं समर्थत्वादतिलङ्घितपाकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । ‘अध्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति’ इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवमिति । अग्निष्टोमयार्जा पूर्वंमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतुं समर्था भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनायं एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्त्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन संपाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रणोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा अत्तजत” इति, तदिदं मुखादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरिति । सिसृक्षुः प्रजापतिस्तरसाधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामर्थ्येन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखात्रिवृदादय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यमनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेवे मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ।

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यामिति । पूर्ववद्विचारव्येयम् । वीर्ययुक्ताह्वेदेशादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ।

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यत इति । मध्यत उदरपदेशात् । यस्मादन्नाभारादुदरादुत्पद्यन्त तस्मा-

(ज्योतिष्टोमउदायसंस्कारपाणिष्ठोमयोर्विधानम्)

दाद्या भोग्याः । वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वाद्भोग्याः । गावश्च क्षीर दिसं-
पादनेन भोग्याः । यस्मादतिबहुन्विश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सुष्टास्तस्मादाणिच्यक-
तारो लोके भूयांसः ।

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशमिति । पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पत्तानां ब्राह्मणादीनां
संक्रामः सम्पगाक्रमणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययो-
रथशूद्रयोस्तावुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीन-
त्वम् । अर्धानां च बहनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न
काचिद्देवतः सुष्टा, तस्माद्देवतामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यस्ते प्रवर्तितुं न योग्यः ।
यस्मादथशूद्रो पादत उत्पन्नो तस्मात्पादादेव तयोर्जीविनसाधनम् । शूद्रो हि
ब्राह्मणाद्याभ्यां पदभ्यां यत्र कापि गमनागमने कुर्वन्जीवति । अथश्च ब्राह्म-
णादिवाहिपादैर्यत्र कापि गच्छन्स्वाद्यं लभते ।

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सार्धं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोपयुक्तास्तोमा-
न्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा इति । बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रिचोदैकैकस्मिन्सूक्ते मकीनां
भित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां
त्रित्वात्तत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् ।
मजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदि-
त्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं त्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं
प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवमाप्नातम्—“ द्वादश मासाः पञ्चवत्स्य
इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोत्रे पूर्वोक्ता-
स्त्रिवृदावय आभिताः । अधिकसंख्यायामप्यसंख्यानान्तरमावात् । किंचैवस्मिन्नेव
स्तोमाः प्रविष्टिताः समासाः नष्टेकविंशादूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो
विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाभितः प्रविष्टितो भवति ।
अग्निष्टोममनुष्ठानं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते
 स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन
 पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा धीर्येण
 सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन
 प्रजननेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
 तत्स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोम-
 मभि प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामा-
 स्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींश्च्येतावन्त एव
 स्तोमानेतावन्तः कामनितावन्तो लोकानेतावन्ति
 ज्योतींश्च्यव रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकास्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
 त्वोऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् ।

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयकारित्वं
 तावदादौ दर्शयति—

प्रातःसवन इति । आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाले उपास्ते
 गायता नर * इत्येतन्मन्त्रगतेन गायत्रेण छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य
 त्रिवृत्स्तोमसिज्जघर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारिता मनोवृत्तिं धारयन्नेति पर्वते,
 त्रिवृत्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽऽस्त इत्यर्थः । त च स्तोमो ब्रह्म-
 वर्चस्तपदस्तात्तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

१ क. 'नुष्ठितावन्तः' ।

(अतिरात्रविध्युपयनम्)

दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । त च पञ्चदशः शरीरबलस्येन्द्रियताम-
ध्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय
मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽभावयेत्वाद्यक्षरताम्यात्तदक्ष-
रात्मकप्रजपतिर्बन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सञ्जुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सञ्जुत्तरस्तोममाभिमुख्येन प्रणयति ।

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्त इति । स्तोमा यावन्तो यावत् स्तोमाकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि
फलानि तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम् । त्रिवृता ब्रह्मवर्चसं निष्पाद्यते ।
पञ्चदशेनौजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वापित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तत्रयम-
त्रैव सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्पाति-
ष्ठतीति सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तौबन्तः कामाः संज्ञाः । तत्क-
लभोगाधारिभूतां देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव
ज्योतीषि । तान्यपि तावन्त्येव ।

इत्थं स्तोमान्प्रशस्य योऽग्निहोमेन यजेत तस्य फलं प्रशंसति—एतावत इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिमो वदन्ति सत्त्वे यजेत योऽग्निहोमेन
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति ब्रह्मं त्रिवृ-
त्तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यायन्ति प्राणेषु वेऽन्ध-
सदिति सलु वै यज्ञेन यजमानो यजेत ब्रह्मं
पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये वेऽन्ध-

(अतिरात्रविध्युत्तरायम्)

सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्या-
 न्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्युतुश्च
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्युतुषु मेऽप्यस-
 न्नक्षत्रियां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देव-
 तास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै
 यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमानामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्धे
 स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशश्च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाकविहिते ऽप्योतिष्ठेने पुरुषं परोक्षयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्र-
 शांसा कृता । अग्निष्टोमस्य तु माथम्यं “तस्मादाहुर्वैष्टोमज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्माथम्यवत्माथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—‘अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समापनन्ति’ इति ।

तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुच्यति—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन चैव-
 जेय तदा स एव मुख्यो यथेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति

(अतिरात्रविध्युजयमम्)

विधिरुजेयः । अग्निष्ठोमे वत्वार एव स्तोमास्त्रिदशद्वयः । अतिरात्रे तु विना-
वयस्त्रिंशदपि स्तोमो विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतमिति । यस्य यजमानस्य यागे वर्तमाना ऋत्विजस्त्रिवृतस्तोमस-
न्तरितं कुर्येत्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणानि-
वाप्तरिताम्कुर्वन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भ्रामि-
त्वमस्तिवत्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृतस्तोमोऽवश्यंभावी ।

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वाच्चदन्तराये वीर्यस्या-
न्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् । अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमिति । पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमिति । पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिणवमिति । ऋतुत्वेन त्रिणवस्य स्तुतिः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या ।
अतस्त्रिणवस्थान्तराय ऋतुनमेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसं-
ख्याकाः स्तोत्रीया नक्षत्राणि च छत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विरा-
दशब्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु भूयमाणं फलसमूहमुपलक्षयति । तथा
सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिभ्यां विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमिति । त्रिष्वपि लोकेषु पर्येकमेकादशसंख्याका देवताः ।
तांश्च “ ये देवा दिव्येकादश स्थ ” इति मन्त्रे समाम्नाताः । तथा सति
त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमाख्य (ख्या) साम्यात्तार्ता देवतानाम-
न्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुपपन्नः । देवतास्तु यत्फलं तदपि मे भूया-
दिस्पभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृत्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविषक्षमा सर्वे स्तोमाः
प्रशस्ताः । सन्ति हि ऋत्विग्भिदतिरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव सुपरिष्ठादि-
धास्यति—‘ सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् ’ इति ।

तथाऽन्यमतिरात्रगतं विशेषं विधिरुजेयः प्रशंसति—

(आङ्गिरसाक्षिराजाहनिवीरिक्थनम्)

सो वा इति । स्तोमानां मध्ये सुमंस्त्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवर्षः
 स एवोत्तमः तस्य च परमत्वादन्ते प्रयोगः । अतिरागे हि तथा प्रमुञ्चते ।
 त्रिष्टुभ्यर्वरैः संभिरिति परमे संभिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् । य एवं वेदेति
 पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छद्मयजुर्वेदी-

मतेधिरियसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अयं सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सन्नमांसत ते सुवर्गं लोकमाय-
 न्तेषां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां तावकाम-
 यतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विराजमप-
 श्यतां तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं
 लोकमेतां य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव
 लोकमेति तायेतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेण (१)
 अभिपुवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽभि-
 टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यविरुद्ध्यै
 गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते
 त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोज एव वीर्यं-
 मात्मन्धत्ते रथन्तरं पूर्वं (२) अहन्त्साम भवतीयं
 वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरंऽसौ वै
 बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः कं जगती
 चानुष्टुप्चेति वैस्तानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजु-

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

जगत्पै नैति पोडश्यत्तरे तेनानुष्टुभोऽथाऽऽह्वयं-
 त्समनेऽधमासे स्यातामन्यतरस्याह्ना वीर्यमनुपद्ये-
 तेत्यमावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं नानै-
 वाधमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो हविष्म-
 जिधनं पूर्वमहर्भवति हविष्कृद्भिधनमुत्तरं प्रति-
 धित्वै (३) ।

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकविशतिश्च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । तच्चैकाह इति सर्वेऽन्वेकाहा एते-
 नोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्र-
 भेदाः ! तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ।

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

अङ्गिरसो वा इति । अङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्तास्त-
 दानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गं तावपि हीनौ स्या
 (नावमव) ज्ञातम् । तौ पुनः स्वर्गं प्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्रात्स्वं यागं वरस्ताप-
 नत्वेन निश्चित्य तृतीयां तापघ्नीं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्नोः । अतोऽप्योऽपि
 स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ।

अथाहर्विशेषं विधेयम्—

तावैतामिति । तौ हविष्पद्विष्कृजामानावुषी द्विरात्रगतेन पूर्वैणाह्ना स्वर्गं
 प्राप्तिं । अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनतापस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अमिष्ट-
 वाक्यः कथित्वदहयागविशेषः । तस्य च प्रथमादिने व्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपो
 अमिष्टोऽपि विहितोऽस्ति । स एवात्रामिष्टवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भ-

(अङ्कितसद्विराजहीनविधिकषण्यम्)

पति, पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनाविराज्जेण सोऽपमविराजविशेषो गतिः । स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयदिने सोऽविराजोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्ठाम इति । अभिष्टव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्ठोम इति । तत्र हि ज्योतिष्ठोमे निरूपितास्त्रिवृदावयवधत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वंस्वोमेरूपेतोऽविराज इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरूपेतोऽभिष्टोम एकोनविंशद्भिः (ता) स्तोत्रैरूपेतोऽविराज इति तयोर्भेदः ।

अथ होतारं पति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रमिति । गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमतेनामै (य) कं साम, तदेतद्धोतुराभिमुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽह्नि ब्रह्मव्यम् । गाय-
त्र्या अभिना सहोत्पन्नत्वात्तेजस्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसर्वसत्त्वं, तदुभयम-
मेतु साम्ना स्वस्मिन्सामपद्यन्ति । यद्यपि वैष्टुमारूपं किञ्चित्साम नास्ति तथाऽपि विष्टुच्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्तैष्टुममित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् । तेन शरीरं बलमिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पुष्टस्तोत्रसामविशेषं चोदकपाशविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरमिति । प्रकृतौ तु बृहद्रथंतरयोरेच्छिको विकल्पः । इह तु दिन-
भेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुरिति । अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः पूर्वस्मिन्गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन् विष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न सत्र तृतीयचतुर्थे अह्नी विद्येते । ततो जगत्पनुष्टभौ द्वादशवतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाम्ना रूपं साम तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगती-
र्धमं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहती-
यतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशाच्चा-
येति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिवीतिरूपं सामोच्यते । तच्चो-

(आह्निरसद्विराज्जाह्नीनविधिकथनम्)

चरेऽहनि गयेत् । तदाधारभूतामुचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् तेन षोड-
शी(शि) साम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशात्तापैति ॥

अयं दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुरिति । शुक्रः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव
यद्युमे अहनी स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् ।
शुक्रपक्षस्य मध्यमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवीर्यं
भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निति । पञ्चधा विभक्तस्य सात्रः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्म-
च्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनं, पूर्वदिने हविष्मद्विशिष्ट-
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्च्छब्द इत्यर्थः ।
निधनयोर्द्वित्वात्पादसदृशत्वेन प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ।

अत्र मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहमायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावातोऽधिमैः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागवस्यान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विद्यतयो द्विरात्रद्विरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य
प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोक्त-
नीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । ईद-
ृशरूपपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषानियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत
इति पूर्वं पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रायते—‘ यत्प्रथमं तद्द्वितीयं यद्वि-
तीयं तत्तृतीयम् ’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयं तद्द्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि शोच्यम् । तदेतरप्रायणीयवर्जने लिङ्गम्
तथा जागवतीवन्त्यन्तीति जागवस्याह्नोऽन्तराय आम्नायते । तच्च वर्जने लि-
ङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षित-
स्तत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम् ॥

तत्रैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडशमासः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः नासौ परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु षोडशं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘ वैखानसं पूर्वेऽह-
न्साम भवति, षोडश्युत्तरे ’ इति । सोऽयं षोडशमासः सन्विधीयते । न च
चोदकात्प्राप्तिः शङ्कुनीया, मत्पक्षवचनस्य शीघ्रपवृत्तेः । चोदको हानुमानिक-
त्वेन विजम्बित इति भाषे ब्रूयः—मा भूच्चोदकः । अस्ति सनारम्भाधीवं
मत्पक्षं विध्यन्तरम्—‘ उत्तरेऽह्निरात्रस्य गृह्यते ’ इति । तेषु (न) सर्वेषु
द्विरात्रेषु मासः सजङ्गिरसां द्विरात्रं एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यत इतरेष्वविरात्रविजम्बितत्वेनावि-
देशादिकल्प्यते । तदेवद्वृत्तिकारणवत् ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे (क्षौ) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

मासस्यान्या (स्यैवा) नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या तत्रैव भाष्यकारमते पूर्वं पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्यर्थं विधिरेव न भवति । विधित्तत्वेनैखानसत्तामवा-
क्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया ।
प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र
प्राप्तस्य नात्र इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजाप-

(गर्गादिरात्राभिधानम्)

तिर्वायुर्भूत्वाऽधरत्स इमामपश्यत्तां वेराहो भूत्वाऽ-
 हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्द्दसाऽप्रथत् सा
 पृथिव्यभवत्तरपृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्र-
 जापतिः स देवानसृजत् वसून् रुद्रानादित्यान्ते देवाः
 प्रजापतिमब्रुवन् प्र जायामहा इति सौऽब्रवीत् (१)
 यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि प्रजनन-
 मिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रार्थच्छदेतेना-
 ऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन्ते
 सैवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसूभ्यो रुद्रेभ्य
 आदित्येभ्यः प्रार्थच्छजेताः रक्षध्वमिति तां
 वसूवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसूभ्यो रु-
 द्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२)
 शतानि त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते
 देवाः प्रजापतिमब्रुवन्तसहस्रेण नो याजयेति सौऽ-
 मिष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चा-
 ददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजय-
 न्तच्चाददुः सौऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयन्तेऽमुं
 लोकमजयन्तच्चाददुस्तदन्तरिक्षम् (३) व्यवे-
 र्यत् तस्माद्रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः
 शिथिलं वै मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्य-
 तेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह आर्भ्य भवति संघाना-
 नि सुक्तानि शशसति षोडशिनं शशसत्यहो
 धृत्या अशिथिलं भावाय तस्मात्त्रिरात्रस्यामिष्टोम
 एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽर्थातिरात्र एषां

लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाह-
 मव्यवच्छिन्नानि ददाति (४) एषां लोकानामनु-
 संतत्यै दशतं न विच्छिन्याद्विराजं नेद्विच्छिन-
 दानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च वि-
 ष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा
 इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत
 उभा जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५)
 एव शीःसत्यश्च या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽ-
 नां सस्याऽऽपायिताऽथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा
 एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतार्विजामथाऽऽहः
 सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा
 वशी चरेदित्यथाऽऽहुरुब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति
 (६) द्विभागं ब्रह्मणे तृतीयमग्नीधं ऐन्द्रो वै
 ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीध्रश्चैव तावकल्पेतामित्यथाऽऽ-
 हुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहुर्या द्वि-
 रूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै
 तद्वा एतत्सहस्रास्यायनः सहस्रः स्तोत्रीयाः
 सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिजित्यै (७) ॥

(अत्रवीच्य तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति

सप्तवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे विराजोऽभिहितः । अथ विराजं विधातुं काचिदारव्यायिकोऽप्यते । तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति—

आपो वा इति । इदमिति दानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव ननु भूतान्तरं तत्कार्यं वा किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्तेस्त्य शरीरस्यावस्थानुं स्थानाभावादायुक्तो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वत्राचरत् । चरित्वा च सलिले निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राग्रेण तां भूमिं जलस्योपपादितम् । आहत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण माज्जनं कृत्वा तत्रत्यं प्रथमपत्नीम् तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथिव्यभवत् । प्रथमादेवं पृथिवीनाम् संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति—

तस्यामिति । तस्यां भूमौ सः प्रजापतिः स्वेनैव शरीरेणावस्थाय सिसृक्षुरश्वाम्यत्तपः कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्याञ्चान्वस्वादिवेगणानसृजत । ते च पश्वादयः प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्मदृष्टपसि कृते सति पश्वाद्युत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आभारभूतमग्निं दृष्ट्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त । तां च गां सः प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्तवान् । सा च रक्षिता सती वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशत् चोत्पादयामास । ततः प्रजापतिस्तमेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुदार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास । एवमादित्यार्थमप्युत्पादयामास । तमिमं (दिवं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां संपन्नम् । येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन विराजयागेन (ण) याज्जनं दर्शयति—

ते देवा इति । वसुरुदादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

प्रजापतिं प्रार्थयामासुः । स च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमाद-
 मिष्टोमेकथ्याविरात्रैर्याजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽमिष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र
 उच्यते । एकोनविंशस्तोत्रोऽविरात्रः । ते च तैर्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं
 स्वकीयं तत्तद्गोधनं च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्त्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षमिति । यदन्तरिक्षं रुद्रैर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यतं विशीर्णमभूत् ।
 गृहरूपं लोकसंस्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । तस्माद्गुद्राणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं
 विशीर्णमभूत्तस्मादायतनाभावाद्गुद्राः कोपाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽ-
 भवन् । यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तत्साधनमात्रं त्रिरात्रयागस्य
 मध्यममहः केनापि वैकल्पेन शिथिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याह्नो
 दाढयेन शैथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राप्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
 च्युत्पन्नं त्रैष्टुभं होतुराज्यशस्त्रं शंसनीयम् । तथा संयानारूपानि दाशतर्षा
 प्रतिज्ज्ञानि सूक्तानि शंसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्थमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्विशे-
 षान्विधत्ते—

तस्मादिति । यस्माद्वस्वादिभिरहस्त्रयेण लोकत्रयजयायाहस्त्रयसंघातरूप-
 मनुष्ठितं तस्मात्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् च प्रथ-
 मेऽहनि ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्रयतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

त्रीणित्रीणीति । अनुक्रमेणाश्चति प्रवर्तत इत्यनूचीनं, तादृशं च तदहश्चा-
 नूचीनाहं प्रतिदिनमित्यर्थः । प्रतिदिनमावीच्छिञ्जानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि
 त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्ये-
 कैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
 लोकानां भूरादीनां संतत्पै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षिणानयने न्यूनां दशधा नयेत्’ इति, तदेतद्वि-
 धत्ते—

दशतं नेति । दशानां वर्गो दशतस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेदं-

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

क्षिणस्यां दिश्यवस्थिता गाः प्राग्वशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं
नयति तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसं-
ख्याया विराड्स्वरूपात् विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु
त्रिंशत उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवान्न
[दशधेति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी गरीशिष्यते । तद्वानं तु
बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ येति । कल्लिः कल्पनं, तेष्वेव कल्पित्या तस्यां सहस्रतम्यां गावि
निमित्तभूतायां ममेवैवं भूपादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः ।
तदानीमिन्द्रो मन्त्रस्येवमचित्तवत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं
सर्वं गां वर्जयित्वा स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्ममे(य्ये)वाधिकेन भागेन मवि-
तव्यमिति । ततस्तावुभौ तस्यां मव्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे
व्यवस्थितः । विष्णुस्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्वेदे-
ऽप्युक्तं नूच्यते । सा च भागत्रयपतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम् ‘ उमा जिग्य-
धुः ’ इत्येतत् । इयं चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते ॥

अथैतस्या कचः संसननियमं विधत्ते—

तां वेति । विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ येति । प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति तेष्वं
सहस्रतम्यतिरिच्यते । यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यै-
वातिरिच्यते । होता ह्यनात्रस्य सर्वस्य फलस्य प्राप्तिता । तस्माद्धोत्रे सहस्र-
तमी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरिति । एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेताऽप्यु-
त्तिजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनपक्षे श्रूयते—‘ उन्नेत-
र्युपहवमिच्छन्ते ’ इति । तस्मादियमून्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्य इति । अत्रोपपत्तिर्वहिरैव ब्रह्मण्या । ‘ यावन्तो वै
सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ’ इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति--

अथेति । अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं चैका मागवैषम्यं च न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुद्धतां कृत्वा स्ववशात्वेन यथा वरवि तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्ब्रह्मण इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागवत्समिस्तद्वत्तदीययो-
र्ब्रह्माग्नीधयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । इयं वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया । किं त्वेतत्प्रातिनि-
धिरूपी या काचित्कृत्याग्नी बहुक्षीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्येति । यां गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये
शुक्लकेशोपेतत्वादुभयपत्नी, सहस्रसंख्यापूर्वार्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म यशंसति--

तद्वा एतदिति । त्रिरात्रारूपं यत्कर्पोकं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्ति-
हेतुः । यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षि-
णाश्चोक्तरीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः,
[तस्मान्] तादृशस्य स्वर्गस्याभिजपायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अयं सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तामिन्द्रोऽन्वविन्दत्तौ यमो
न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽभ्रापीत्यस्तु ही ३ इत्य-
ब्रूता* स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा
अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं
ममास्त्वेतद्युवयोरिति तावब्रूता* सर्वे वा एतदे-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

तस्यां वीर्यम् (१) परि पश्यामोऽशमा हरा-
महा इति तस्यामशमाऽहरन्त तामप्सु प्रावेशय-
न्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलकहायनी
रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्री-
णीयाथ एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गलयैकहायन्या
सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च
(२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते
तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी
लक्ष्मणा पृष्ठौही वात्रिंशी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां
पृष्ठौही वात्रिंशी दद्याथ एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां
पृष्ठौही वात्रिंशी ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि
च शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु प्रावे-
शयन्सोमायोदेहीति सा जरती मुखी तज्जघन्या
रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वीत
य एवं विद्वाज्जरतीं मुखीं तज्जघन्यामनुस्तरणीं
कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि
साऽमुष्मिऽह्लोके भवति वागेव सहस्रतमी त-
स्मात् (४) वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य
सा दत्ता भवति तस्माद्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि
वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति
ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति तथाऽस्य तत्सहस्र-

मप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात्तादाहुरन्यतएनी
 स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) क-
 ल्याणी रूपसंमुद्धा सा स्यात्सा हि वरः समुद्धयै
 तामुत्तरेणाऽऽभीष्टं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
 द्रोणकलशमयं प्रापयेदा जिघ्र कलशं मल्लुब्धा-
 रा पयस्वत्या त्वा विशन्तिवन्दवः सनुद्रमिव सि-
 न्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया पशुभिः
 सह पुनर्माऽऽविंशताद्रायिरिति प्रजयैवेनं पशुभी-
 रय्या सम (६) अर्धयति प्रजावांन्पशुमान्त्रयि-
 मान्भवति य एवं वेद तथा सहाऽऽभीष्टं परेत्यं
 परस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुह्यादुभा जिग्यथुर्न
 परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनेनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदपस्पृशेथा त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथा-
 भिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रमिमे-
 वेनां करोति सहस्रस्यैवेनां मात्रांस् (७) क-
 रोति रूपाणि जुहोति रूपैरेवेनाः सभर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा अपेदिडे रन्तेऽदिते सर-
 स्वाति प्रिये प्रेयसि महि विश्रत्येतानि ते आग्निये
 नामानि सुकृतं मा देवेभ्य ब्रुतादिति देवेभ्य एवै-
 नमा वेदयत्यन्वेनं देवा वेध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमस्य त्रिभिर्भ दत्ता सहस्रतमी वस्मादेव वरः सं
 मात्रामेकाग्रवत्वारिः शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(सहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके विराभोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्या सहस्रतमीं प्रपञ्चयितु-
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वा इति । पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमभभव । तमनुगम्येन्द्रोऽपि
तदेव गोसहस्रमभभव । तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आग-
च्छत् । आगत्य चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यजवीत् । तावपि
तथाऽस्त्वित्यङ्गी कुरुतः । आदरार्थः प्लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मि-
न्सहस्र एकस्वामुत्तमायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्थ गोसहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति मनसा निश्चित्येयमेव ममास्तु यवयोरितरत्सहस्रमिष्यजवीत् ।
तवस्तौ सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिळित्वैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं
परीक्ष्य तस्यामंशमेकैकं स्वी कुर्य इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्स्विति । ते त्रयोऽपि मिळित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुव-
न्तोऽप्सु प्रावेशयन् । सोमस्य यद्यावद्रूपं योग्यं तत्रावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्ग-
च्छेत्यर्थः । ततः सा गौरप्सु पविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं
कृत्वोद्गच्छत् । तदेव रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णां पिङ्गला
पिङ्गलाक्षपेकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा
गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जलादुद्गच्छत् ।
यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं भूतवती तस्माद्रोहिण्येकहायन्या पिङ्गलाक्षया
सोमं क्रीणीयात् । तया क्रीतः सोमश्चयस्त्रिंशद्विकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति ।
ततः सुक्रीतेन सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामिति । पूर्ववद्भाष्येयम् । उक्षत्रणा शुङ्गपुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलेख-
णोपेता । षष्ठोऽपि चतुर्वर्णा । वार्ध्वनी दर्शनमात्रेण मानसकलेशापहन्वी ।
यस्मादिन्द्रस्येदृशी भिर्योदैचस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्निति । जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव ज-

घन्या तज्जघन्या, इयमेवात्यन्तकुरुपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृतं पुरुषमनु-
यां गां हत्वा तदवयवान्मेतपुरुषावयवेष्वास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च
जरादिगुणमुक्ता कार्या । * (अ) स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयस्त्रिंशदधिकगो-
शतत्रयं संपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अत्र कथयानानुस्तरणीविषयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमारुधाधिकया सहस्रतमीं प्रशस्यथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति-

वागेवेति । येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपत्रयं रथीकृत्य जलादुद्गता सा
वाग्देवतैव । यस्मादस्या वाग्देवतैव (ता) रूपं (पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यागे
वाग्देवतात्वसंपादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देवः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो
गोविशेषस्त्वस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी
दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रासदशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न
प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्राप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचि-
त्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत्-योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दि-
श्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्-इयं वरव्यतिरिक्ता भवेति । एवं निर्दिशे सति वर-
प्रतिग्रहेऽपि सहस्राविग्रहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतमीं बहुवा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते-

उभयतएनीति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते-

तदाहुरिति । तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः-अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे
शुक्लेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं धैवमाहुः-एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य
परभागे गोसहस्रं विष्ठान्यतो न तत्र शुक्लेखाऽपेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते-

यैवेति । या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्ध्यै (या) समी-
चीनशुक्लपुच्छाद्युपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तदानीमेव समु-
दिर्भवंति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराष्टापणं विधत्ते-

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं तत्र पञ्चद्विविधं संश्लेषः । अतः
श्रुत्यनुकूलतया 'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् 'अस्यापि शेषपूणीनार्थो ज्ञेयः ।

(सहस्रतम्याभिधानम्)

तामुत्तरेणेति । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां यद-
क्षिणत्वेनाऽऽनयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोमपवधरापयेत् ॥

तस्मिन्नाध्यापणे मन्त्रमुत्पादयति—

आ जिघ्र कलशमिति । महीति गोर्नाम ल(व)क्षते । हे महि त्वं
द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कोदशी त्वम्, उरुधारा दीर्घंक्षीरधारोपेता । यम-
स्वती बहुलक्षीरोपेता । साहशी त्वापिन्द्रवः सोमविन्द्रव आविशन्तु । यथा
समुद्रं सिन्धवः पविशन्ति तद्वत् । ता त्वं मामस्मिन्गोसहस्र आभज सर्वतः
मापय । तथा रायिधनं पजया पशुभिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आध्यापणस्य फलं दर्शयति—

प्रजयैवैनमिति । वेदनं पशंसति—

प्रजावानिति । अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धोषं विधत्ते—

तयेति । आहवनीयसमीपे स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे
प्रत्यागत्य तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितार्था जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उभा जिग्यथुरिति । हे इन्द्राविष्णू युवानुमोमौ जिग्यथुः सर्वत्र जित-
वन्तौ, न पराजयेथे कापि पराजयं न प्राप्नुथः । एनेरेनयोऽमयोर्मध्ये कतर-
थनैकोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्रमोमौ यद-
पस्पृधेयां यदा परस्परं स्पर्धितवन्तौ तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरयेथामिन्द्रस्य
द्वौ भागौ विष्णोरेको भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तमिति । त्रिरात्रारुधे यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्त-
मिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां साहशीं सहस्रोपेतां करोति, न केवलं
सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रोपैवैनां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणीति । रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि
जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोज्ञेयाः । एतस्मिन्होमे कृते सत्य-
पोक्षितै रूपैरैवैनां गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं अर्पं विधत्ते—

(सहस्रतमीदानविधिः)

तस्या उपोत्थायेति । तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्य-
माणं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमं मन्त्रं दर्शयति-

इंहे रन्तेऽदिति इति । केनापि न हृष्यत इत्यधिनया गौः । हेऽधिनये, इडा-
दीनि तव नामानि । अतस्तैर्नामभिरिह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये
मां यजमानं सुकृतं पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति-

देवेभ्य इति । एतन्मन्त्रपाठनेन गौर्देवेभ्य एवेनं यजमानमावेक्ष्यति । ते च
देवा एनं यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति सा मा ज्योति-
ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवेनं लोकं
गमयति सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह स-
र्वानेवेनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयि-
रिति प्रजयेवेनं पशुभि रय्यां प्रति स्थापयति
प्रजावांश्पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद तामग्नीधे
वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा दया-
त्सहस्रामस्य सा दत्ता भवति सहस्रामस्य प्रति-
गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति

(सहस्रतमीवानविधिः)

तां प्रति गृह्णायादेकांऽसि न सहस्रमेकां त्वा
भुतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भुताऽऽ
विश मा सहस्रमित्येकामिवैनां भुतां प्रति गृह्णाति
न सहस्रां य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा
स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेवा
माऽऽ विश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सु-
शेवा भुताऽऽ विशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवादिनो
वदन्ति सहस्रं सहस्रात्म्यन्वेती सहस्रतमी
सहस्राश्रमिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्य-
न्वियात्तत्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानी-
यात्प्राचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु पर्यावर्तते सा
प्रजानती सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति
क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवा-
न्गच्छति (४) ॥

(लोकागमयति साऽविद्वान्सुशेवा माऽऽ विश
यजमानं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमी पशस्य तदङ्गभूतं होमादिकमुक्तम् । अथ सप्तमे
तद्वानं विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ' तां यजमानोऽभिषन्वयते सा मा सुवर्गं लोकं
गमयेति ' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुषन्वणमन्त्राश्चतुरो सुताय व्याचि-
रुयासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

(सहस्रतमीदानाविधिः)

सहस्रतम्येति । यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात्ता मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मेति । ज्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । मज्जया पशुभिश्च सह रयिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावानिति । तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध इति । अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रमस्येति । यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति, तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गोरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेवं भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकामेवैनमिति । अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्योनाऽसीति । हे सहस्रतमि त्वं स्योना सुखभदा सुषदा दोहनादिकाले सुखेन प्राप्नुं शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्व-प्रकारेणाप्येनं न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यातिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिन इति । किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीभेनामुत्सृजेच्चदानीं पुरतो गोसहस्रे गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीभेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी मार्गमिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति ॥

(आत्रेयचतुरात्राभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे
विसृजति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

यजमानमिति । कत्किम्यो निष्क्रीयां तां सहस्रतर्पीं यजमानगृहाभि-
मुख्येनोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे तत्र एव काले सहस्रमुत्सृजते । इयं
च सहस्रावपी दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गपात्रिकाळे पथमा
सती यजमानेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं
चतुरात्रमपश्यत्तमाऽहंत्तेनायजत ततो वै तस्य
चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सुद्धाता स्वध्वर्युः
सुसंभेयो य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत
आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सुद्धाता
स्वध्वर्युः सुसंभेयो ये चतुर्विंशः पर्वमाना
ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उच्यन्तः रतोमाः श्रीः
साऽत्रिंश अद्वादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
नोपानमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाय स एताश्-
चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहंत्तेरयजत तेज
एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृ-
तीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन य यं विद्वाश्चतुरश्चतुष्टो-
मान्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव प्रथमेनाव
रुन्ध इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं

चतुर्थेन यामेवात्रिक्रंक्षिमाध्नोत्तमेव यजमान
ऋध्नोति (२) ॥

(तत्तेज एवाष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् । तावता पञ्चमपारम्यं त्रिष्वनुवाकेषु गर्गविराजः
समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्राबुध्येते ॥

तत्रात्रेयचतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिरददादिति । उर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽग्निं याचित-
वान् । तस्मै सोऽग्निः स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्म-
नस्थेवममन्यत—अहं निर्वीर्यः प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, शिथिलः कार्येष्व-
क्षमः, यातयामा गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य
वत्सामधीमाहृत्य तेनायजत । तस्य सुहोत्रादयश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च
होत्र औद्गात्र आध्वर्यवे यज्ञप्रयोगोपदेहे च कुशलाः । अतोऽप्येऽपि चतुरा-
त्रेणेष्ट्वा तादृशान्पुत्रालुभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्धपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंश इति । चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ताः
स स्तोमश्चतुर्विंशः । तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा
सति वरपवमानत्रयं सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्यया गार्ग्यत्री-
प्रपादिना ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोमवृद्धिं विधत्ते—

य उद्यन्त इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यन्तस्तोमाः । ता-
दृशा ये सन्ति सैव श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्य-
ते—सन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तशैकविंशत्रिणवत्र्यष्टिशारूपाः षट्स्तोमाः । यत्र

१ च. 'संख्यया गार्ग्यत्रीछन्दसा च ग्रं' । २ स. 'यत्र्या ऋ' । ३ क. घ. छ. 'मवि-
शेषं वि' ।

(जामदग्न्यचतुरात्राभिधानम्)

प्रथमेऽङ्कि मातःसवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्वंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् ।
तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽङ्कि त्रिवृतं परित्यज्यैकविंशं
स्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽह्नि
सप्तदशैकविंशत्रिणवैः । चतुर्थे स्वह्नि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशैः । तदिदमुच्य-
स्तोमस्त्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रैविकारं प्रशंसति—

अत्रिः अद्वादेवामिति । अद्वादेवो यस्यासौ अद्वादेवः । यथा देवताया-
मादरस्त्वया अद्वायामित्यर्थः । तादृशोऽत्रिर्पूजमानः सर्वदा यागात्करोति ।
तथाविधं यजमानं तेज आसीनि न माप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं
चक्षुरादिज्ञानधर्मम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । अन्नाद्यं स्वादनसंपत्तिः ।
एकैकस्मिन्नह्नि पवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिवृदाद-
यस्त्वयः स्तोमाः । एवं चतुर्विंशे दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्त्वदनुष्ठाने-
नान्विस्तेजआदिकमलमत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः कर्तुर्विहितः । इदानीं कर्तव्यपक्षांश्चतुरहर्वि-
शेषांश्चिन्तये—

य एवामिति । तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव संग्रहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्व-
चनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ह्यमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमोऽङ्के प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत त एता-
न्पोषां अपुष्यत्तस्मात्पलितो जामदग्नियौ न सं
जानाते एतानेष पोषान्पुष्यति य एवं विद्वा-
चतुरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति

(जमदग्निचतुर्त्रिभिर्वाचनम्)

पशवो व पुरोडाशः पशून्वाव रुन्धञ्जं व पुरो-
डाशोऽजमेवाव रुन्धञ्जादः पशमान्भवति य एवं
त्रिदाश्चतुर्त्रिण्यमर्चते ॥ १ ॥

(जमदग्निरष्टावत्वारिंशत्) ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके त्रिसप्तत्रिंशत्तमो निरूपितः । अथ नवमे जामदग्न्यष्टमसूक्तो
निरूप्यते ॥

तमिमं विधातुं प्रसीति—

जमदग्निरिति । एतौ लोकप्रतिद्वान्नेजापशुधनपौषानिपुण्यस्तं पाद्वितवान् ।

यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्नियौ तदंशोऽप्यनौ द्वौ
पितृपुत्री पुष्टिमस्तिरेण बृथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा बृथैव
पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिस्तं पदायस्य जमदग्निना प्रव-
र्तितत्वात्तदंशो कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्पमादात्स्मात्तथाऽपि नरन्त-
र्धेन द्वौ पुरुषौ पुष्टिमस्तिरेण बृथैव पलितौ नस्त एवेति ॥

अथ विधत्ते—

एतानेवेति । अत्रोपसत्स कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य इति । पुरोडाशः आसुप्तस्तस्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । द्वादश-
सुप्तस्तु द्वादश पुरोडाशाधिकेष्टास्तुर्वकारोऽर्धमिति—एककपाल
आधिनो द्विकपालो वैष्णवसिककपालः सौम्यकपालः सावित्रः एककपालो
धात्रः षड्कपालो मातृः सप्तकपालो वाह्यपत्योऽष्टकपालो भैरो नवकपालो
वारुणो दशकपाल एवैकादशकपालो वैश्रवदेवो द्वादशकपालो दर्विहोपा
भवन्ति इति । पुरोडाशानां पशुत्वादनेतुत्वादनरूतत्वाच्च तदुभयमाप्तिः ॥

एतदेतन्पूर्वकपनुष्ठानं प्रशंसति—अजाद इति ।

क्षरा पशुक्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
 त्रिषुवमिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यज्ञायस्या-
 वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽभि-
 ष्टोमो भवति प्रजापतिराप्त्यै महाप्रतर्कानज्ञायस्या-
 वरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्या-
 भिजित्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त पशुक्ता स्यामिति स इत्तं पञ्चरात्रमा
 संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके आपदग्न्यवतूराव उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते ॥
 तमिदं विधत्ते—

संवत्सरो वा इति । इदं वसन्ताद्युतुमेदोपेतं कालस्वरूपमुत्पत्तेः पूर्वं
 संवत्सरात्मक एक एव प्रजापतिरासीत् । स ऋतून्तिसुक्षुप्तरसाधनत्वेन पञ्चरा-
 त्रयागमनुष्ठाय सृष्टवान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—

त ऋतव इति । प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्युतुदेवास्तच्चतुर्लङ्घविशेषै-
 र्व्यावृत्तिमठममानास्तरसाधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तदुल्लङ्घैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः ।
 एवमन्योऽप्यनुष्ठाय पाप्मना आतृण्येण च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

सार्वसेनिरिति । सर्वसेनालयस्य पुरुषस्यापत्यं सार्वसेनिः । शुभ्यालुपायाः
 स्त्रिया अ. त्वं शौचेयः ॥ अथ तमायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव
 पञ्चरात्रं विधत्ते—

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बबर इति । बबरो नानतः, प्रवाहणस्मात्पदं प्रावाहणिः । बबरपदम्बोऽपि पञ्चरात्रेण सभायां प्रकर्षेण वक्ता भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सभास्तं वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशंसति—
अनाप्त इति । एकेनाह्ना न्यूनत्वाच्चतुरात्रो नोकेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः । पञ्चमिरैकाहोभिस्तत्फलनिवृत्तरेकेनाह्ना पञ्चात्रोऽतिरिक्तः । एव पञ्चरात्रः संपत्तिं तर्पीचर्चिनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठापी योग्येनैव वक्ष्येनेहवाच्य-
वति ॥ अथाहर्गतां पञ्चतंरूपां प्रशंसति—

पञ्चरात्र इति । हेमन्तशिशिरयोः समाप्ताहर्गतां पञ्चतंरूपं ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशतप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरग्निष्टोमगतानि द्वादश स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्ठातिः । तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृदग्न्योरुभयोरुत्सेन सहो-
त्पन्नत्वात्रिवृता तेजःप्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्त्यो द्वितियमहः । पञ्चदशस्तोमस्येन्द्रस्य चोरो बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियमाप्तिः । सप्त-
दशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्त्यस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नप्राप्तिः । अग्निं च सप्तदशस्य प्रजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादक-
त्वमपि भवति । यद्यप्यत्रोभयत्रोक्तयो न श्रुतस्तथाऽप्यह्नीनानामेतेषां द्वादशाह-
विभूतित्वाद्द्वादशाहे च मायणीयानन्तरमाविनः पृष्ठयवदहस्य पञ्चरात्रप्रकृति-
त्वात्पृष्ठयवदहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्त्यपत्तात्तद्विभूतिरूपयोरनघोरप्यहनो-
रुक्त्यपत्वं लभ्यते । एतदेवामिमेत्य बौधायनेनोक्तम्—तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोमैः
पञ्चदश उक्त्यः सप्तदश उक्त्यः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाप्रववान्विधजित्सर्व-
पृष्ठोऽतिरात्रः' इति । चोदकप्राप्तानामपि प्रमाणामेतेषामहर्गतां विस्पष्टार्थं पुन-
र्विधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिवृदा-
दिस्तोमवत्तामन्त्रास्रणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽप्नोतस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण
स स्तोम उच्येयः । अस्म्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकृत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स
चाग्निष्टोमो महाप्रवधर्मवान् गवामयने महावतारूपमेकमहः । तस्मिन्नहनि यानि
स्तोत्राणि तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाप्रवत्स्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।

(पञ्चरात्राभिधानम्)

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ।

अथ त्रैगुण्यवाचित्वादन्यः स्तोम इति स्मृतः ॥

एवं श्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्रयमग्निष्टुत्वा कृतौ सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किं वा स्तोममात्रसंवाचि । तत्र त्रिवृदञ्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि कतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति भावे ब्रूतः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवम-
सिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे स्मृत्या स्तोमवाची । त्रिवृद्वहिष्-
यमार्गमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव त्रि-
वृत्त्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

विधजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथतरम् ।

बृहता वा समुच्चये यदा पाठहिकानि पठ ॥

आतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिवत्तुष्ये ।

पृष्ठशब्दाच्चादकृतं सर्वेषामिह संभवात् ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बहवपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विधजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः ।
कुतः, प्राप्तत्वात् । तथा हि ज्योतिष्ठोमं माह्वेदिनपर्वमानानन्तरमात्राणि माहे-
न्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । “अभि-त्वा शूर नोनुमः” “कया नश्चित्र
आमुवत्” “तं वो दक्षमुत्पिह” “तरोमिर्वो विददसुम्” इत्येतेषु चतुर्षु
सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशश्लोकानामुक्त्या गण्यन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्य-
मानानां तिसृणामृचां त्रासृणोक्तविधानेन सप्तदशश्लोकाः सप्तदशस्तोमः ।
सादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । तानि चत्वारि
पृष्ठानि विधजित् चोदकमाप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्दानुवृत्त्या इत्याद्यः श्रुतिः । रथ-
तरपृष्ठबृहत्पृष्ठमोर्ज्योतिष्ठोमो विकल्पितमोर्ज्योतिष्ठोमो मोर्ज्योतिष्ठोमो विकल्पितमोर्ज्योतिष्ठोमो सर्वश-
ब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सप्तदशश्लोकं वेदमर्थं त्रैगुण्यमिति द्वितीयः
पक्षः । सर्वत्वं बहवपेक्षया न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन पदसंख्या-

१ च. “न इत्यु” । २ क. प. क. य. स्तोत्रवि” । ३ क. प. क. “नि चो” । ४ क.
प. क. च. “वक्तृत्वेन । ५ त. च. भवती” ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

कानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । बडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च बड-
पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकवररैवतसामभिर्निष्ठाद्यानि । यद्यपि विभजित
एकाहत्वाज्योविष्टोमविकृतिर्यमेव ननु बडहविकृतिस्त्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्ति-
लाघानि बट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशो वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाध्याये—‘विभजितसर्वपृष्ठः’ इति । बडहे बट्स्वहःसु क्रमेण रथं-
वरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः बडभिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्ठादितम् । तानि सर्वाणि
पृष्ठसामानि यस्मिन्विभजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानभैत्रावरुण-
साम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्पाणि, किंवा यथा-
वचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन (अ) पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे आप्ते
वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाध्याये—‘पवमाने रथंतरं
करोत्यार्धवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं बससाम शाकवरं
भैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । तस्मा-
द्देशविशेषो व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सावितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पुष्णो हस्ताभ्यामा देद इमामगृभ्णन् रश्नामृतस्य
पूर्वं आयुषि विदथेऽ कन्या । तया देवाः सुतमा
बभूवुर्कृतस्य सामन्तसरमारपन्ती । अमित्रा अंसि
भुवनमसि यन्ताऽसि यर्वाजसि तौऽभि वैश्वानरः
सप्रथमं गच्छ स्वाहाकनः पुथिभ्यां यन्ता राक्ष-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथानाहीनविशेषानवस्थाप्यैकादशमा-
रम्भ प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘ देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै ’ । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनौ
हि देवानामश्वयुं अस्ताम् । पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । व्युद्धं वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ’ इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वेति । हे रशने सवितुर्देवस्य भरणे सत्यधिसंवन्धिभ्यां बाहुभू-
लाभ्यां पूषसंवन्धिभ्यां हस्ताभ्याभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—‘ इमामगृष्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै ’ इति ॥

पाठस्तु—

इमामगृष्णन्निति । विश्वेषु यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वे
कव्या कवयो विद्वांसः कस्मिन् यज्ञस्य संवन्धिनीमिषां रशनामगृष्ण-
न्स्वीकृतवन्तः । तथा रशनया देवाः सर्वे सुतभावभूवृश्चवन्धनद्वारा तस्मिन्-
श्वमेधे प्रधानभूतं त्रिरात्राख्यं सोमयागमाभितः प्राप्ताः । कीदृशी रशना,
कतस्य यज्ञस्य सामन्तामनि समाप्नो निमिसमूहायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्ति-
मारपन्ती कथयन्ती । हे कस्मिन् यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं
रशना लक्षणे, स्वकीयदीर्घत्वेनाश्ववन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः—‘अभिधा अतीत्यध्वमभि दधाति’ इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा इति । अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधाः हेऽथ त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि । तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात्प्राजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वत्प्रवर्तिताः । प्राजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्धावि-
त्वाच्च यन्ता । पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृश-
स्त्वं वैश्वानरं सर्वं पुरुषहितकारिणं समर्थं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं
गच्छ । आहवनीये सभाङ्गानि दूयन्ते । तत्र गत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकरे-
णास्मामिर्देवैर्म्यो दत्तो भव । ततो हुतः सन्नृपो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राट्भव
निषामको राजा भव । ततोऽनन्तरमाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीनां यन्ता
यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युको यन्ता, नियन्तुं समर्थो यमनस्वाहशो भव । ततोऽ-
प्युपरितने द्युलोके धर्ता धरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमु-
द्युक्तः, धरुणः पोषयितुं समर्थः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्य)नि-
षत्तये बध्नामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेत्रः प्राप्त्रस्य धनस्य रक्ष-
णम् । रपिः प्रापणीयं धनम् । पोषस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयत्तयः
प्राप्त्रभ्या लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संपादनीयं
द्रव्यमसत् । एतत्सर्वं माविजन्मविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षिता आप ओषधयः
सर्वप्राणिन्यः । तस्य सर्वस्य सिद्धयर्थं त्वामिह बध्नामि । एतच्च सर्वं प्राग-
द्वारेणोपपद्यते ॥

इति श्रीमत्सामनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

विभूमांजा प्रभूः पित्राऽऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
नरोऽस्यर्वाऽसि सत्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्नान्वि-
श्वमये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निश्वा स्वाहा प्राजापतये

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्य इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा
भव्याय त्वा भविष्यते त्वा विश्वेभ्यस्स्वा भूतेभ्यो
देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं
गोपायत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा ’
इति ॥ पाठस्तु—

विभूर्मात्रेति । हेऽथ त्वं माता त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्याप्ति-
मानसि । पित्रा द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘ इयं वै माता ।
असौ पिता ’ इति हि ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वादद्युलोकस्य भोगेर्प्रभुत्वाच्च
सदुभयमस्मिन्नपचर्यते । तथा त्वमभ्योऽसि मुख्याभजातिमानसि, न तु तव गर्द-
भसार्कर्मम् । हिवापोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो हयशब्दः । अतो हयोऽसि समी-
चीनक्रमणवानसि । स्वरसौर्कषेण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्यो-
ऽसि सततगमनशीलोऽसि । नरोऽभ्युपयात्कृत्तानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीची-
नगतिमानसि । सधिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संचर्योऽसि । बाजी वेगवा-
नसि । वृषा पुंस्त्वसामर्थ्यवानसि । नृमणा नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि
स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव पित्रे नाम । अत एव ब्राह्मणं ‘ ययुर्नामासीत्प्राह ।
एतदा अश्वस्य पित्रे नामधेयम् ’ इति । इन्द्रशस्त्रमादित्यानां प्रतिमासवर्तिनां
द्वादशसंख्यानां पत्वं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—‘ अग्रये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निम्यामिति पूर्वहोमान्दुत्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

अश्वमे स्वाहेति । अथ प्रथममन्त्रः स्वाहान्तं उत्तरे चत्वारो मन्त्राः
स्वाहादयः ॥

कल्पः—‘ रथकारगृहे वसतिर्मवतीह धृतिरिति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु
चतस्रो वृत्तीर्जुहोति ’ इति ॥ पाठस्तु—

इह धृतिरिति । इहास्मिन्दक्षिणपूर्वादे धृतिर्वरणं स्थैर्यं भवद् । तदर्थ-
मिदं स्वाहुतमस्तु । इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहा-
स्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः स्थैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वादे रमतिरत्यन्तं
स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वेति । कल्पः—‘ भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते
त्वेष्वश्वमुत्सृज्य ’ इति ।

विश्वेष्वस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽथ त्वं भूरस्यतीतानामनागतानां
वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽनीतमाश्रये, भव्यशब्दो वर्तमानं, भविष्य-
शब्दो आगामि, तस्य त्रिविधस्य भेदसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृजामि । तथा
विश्वेष्वो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वाय त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—‘ देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ’ इति ॥ पाठस्तु--

देवा आशापाला इति । आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवमू-
र्तिधारिणो रत्नाद्याभरणभूषिताः शतसंख्याका राजपुत्रा मेधाय यज्ञाय प्रोक्षि-
तमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

पदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आर्यनाय स्वाहा प्रार्यणाय स्वाहोद्द्रवाय
स्वाहोद्भृताय स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽ-
वर्गते स्वाहा परावर्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(आयनापोत्तरपापलायेताय षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्वावान् ’ इति ॥ पाठस्तु—
आयनाय स्वाहेति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मा
अथाय, तत्प्रीत्यर्थमिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं
दीप्तगमनं च । तत्राऽऽद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन
धूर्ता अथा गन्तुमनिच्छन्तस्ताडिताः सन्तः पूर्वपादावुन्मयन्ति, अन्ये प्रापरी
पादावुन्मयन्ति, तदुभयमुद्वावोद्द्रुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कशया घातितेनो-
द्भवणार्थं क्रियमाणस्य शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शू-
तमेतदेव । पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेवाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलाय-
नम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्मयनमा-
भिमुख्यविषयमावलगनम् । पराङ्मुखत्वाविषयं परावलगनम् । पूर्वमायनप्रायणश-
ब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽतीतविषयः । इह त्वायत्पयच्छब्दाभ्यां वर्तमान-
विषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तदगुणयुक्तायाश्चाय तत्प्रीत्यर्थं
स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्चप्रीत्यर्थ-
मिदं स्वाहा हुतम् । उत्कृष्टगमनविषयत्वादेतेषां होमानामुद्वावा इति
नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽपां
मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहे-

न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा

वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अग्नये वायवेऽपामोदायेन्द्राय त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान् ’ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । अपामोदः पर्जन्यः । अनुकानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां
संग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा

सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा

प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै

दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहा

दिग्भ्यः स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः

स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहाऽधर्मा-

सेभ्यः स्वाहा मार्सेभ्यः स्वाहतुम्भ्यः स्वाहा संवत्स-

राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रेभ्यः प्राच्यै सप्तर्षत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । माध्यादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । सपाशरत्नं वत्सरशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहाऽषा मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१)

(अग्नये सवित्रे पूष्णेऽषा मोदाय वायवे त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षाम् ’ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अग्ने स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्र-
 मसे स्वाहाऽऽग्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहा हर्जवे स्वाहा
 साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशि-
 तिमै स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शी-
 ताय स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुव-
 गांय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 (१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽङ्गे चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षाम् ’ इति ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । अत्र ऋज्वादयस्त्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च
 ब्राह्मणम्—‘ इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः ’ इति ।
 आशितिमशब्देन सुक्षित्वारकमाशित्वं + पमिवीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः ।
 लोकशब्दः सामान्यवाची । अत्रातीतावस्ये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ
 पूर्वहोमविषयौ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहो-
 मीञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विवन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय
 स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत् ’ । इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि
 ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षां जुहोति । पूर्वं एव द्वि-
 वन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षां
 जुहोति ’ इति ॥

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘ आशितशब्दत्वम् ’ इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु ‘ आशि-
 त्शब्दत्वम् ’ इति विषये तत्प्रामाणिकमिति ज्ञेयम् ।

१ क. ल. ङ. ‘शितशब्दत्वम्’ । २ ग. च. ‘तुशब्दत्वम्’ ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसर्तस्य पर्थाऽसि वसु-
भिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्दे-
वतया अष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि अग्निमेण त्व-
र्तुना हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जा-
गतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽर्तुभेन त्वा
छन्दसा युनज्मि (१) शरदा त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्यङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तैन त्वा छ-
न्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वर्तुना हविषा
दीक्षयाम्याऽहं दक्षामरुहमुतस्य पत्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः सत्येऽधाः सत्यमूर्तेऽधाम् ।
महीमु पु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा (२) ॥

(आर्तुभेन त्वा छन्दसा युनज्म्येकान्यत्राश्वम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्यूतुदीक्षाभिः कृष्णाजिनपाराहन्तमभिमन्त्र-
यते ’ इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रमाह—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

भुवो देवानामिति । हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणस्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽसौ व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पृथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवैर्भिवसुसंज्ञैर्देवदेवतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण छन्दसा च त्वां मुनञ्चि त्वां युक्तां करोमि । तथा वसन्त्वेनतुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तराश्वतुरो मन्त्रानाह-

रुद्रेभिर्देवैरभिरिति । एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिमागमनु-
पज्य पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह-

आऽहं दीक्षामिति । अहं यजमानो गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा छन्दो-
रहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सञ्चतस्य पर्त्नी यज्ञस्य पालयित्री दीक्षां नियम-
विशेषरूपाभारुहमारूढोऽस्मि । मर्त्यममृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्युते स्थाप-
यामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृताम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा
मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्दक्षयामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चाद्दक्षय-
स्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति-

महीमू ष्विति । महीमू षु पातरभित्पेको मन्त्रः । सुत्रामाणं पृथिवीं धामि-
त्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ वैश्वानरो न कृत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः-‘सायं धृतिषु ह्यमानासु राजन्यो वीणागाथी गायति’ इति ॥

यानेवाधृतिमन्त्रानाह-

इह धृतिरिति । एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्ब्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजूर्व-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके-

छादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ईकाराय स्वाहेँकृताय स्वाहा कन्दते स्वाहाऽ-
वकन्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदियमानाय स्वाहा
 संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृताय
 स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
 स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेश्यते
 स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
 निपत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निप-
 यमानाय स्वाहा निषजाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विधृताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधुन्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्कस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्कभिष्यते स्वाहा चङ्कन्यमाणाय स्वाहा
 चङ्कमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-

मानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकपिष्यते
 स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा निकर्षिताय स्वाहा
 यदात्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निर्वण्णाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशतिश्च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

कलः—‘ ईकाराय स्वाहेतुताय स्वाहेत्यधचरितानि । इति ॥ पाठस्तु—

ईकाराय स्वाहेति । स्वाद्यं दृष्ट्वा पातुं यो(यं) मन्दशब्दं करोति
 तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्वीकृतः ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वोच्चेर्ध्वेणोत्साहजनितं कन्दनम् । विरोधिनपथं दृष्ट्वा कोधेनोच्चे-
 र्ध्वेणमवकन्दनम् । गमनकाले नासापुटयोः आसशब्दः प्रोथनम् । स एवानुव-
 र्तमानः प्रपोथनम् । तृणभक्षणे वा आसशब्दः प्रपोथनम् । अधान्वराधरणं
 गन्धः । स एकातीतो घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वाधोमध्यवृत्तयः । संदीप-
 मानो बध्यमानः । संदितो बद्धः । विद्युत्प्रमानो मुष्यमानः । विद्युत्तो मुक्तः ।
 पलायितुमुद्यतः पलायिष्यमाणः । निर्वर्तितपलायनः पलायितः । पलायनपरि-
 त्याग उपरमः । स च भावी भूतश्च । शालाप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि
 वर्तमानमतीतं चेति त्रिविधम् । प्रविश्य शालायां स्थितिर्निषदनम् । तदपि पूर्व-
 वन्निविधम् । एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र दृष्टव्यम् । क्षणभञ्जं पादसंकोच आसनम् ।
 पार्श्वस्थ भूमिस्पर्शो निपतनम् । पादपसारणं शयनम् । बहुषोर्भिर्मलिनं संमी-
 लनम् । स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रबोधः । बासावलोकेन जागरणम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

अश्वपालकानामुत्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तुणस्वाद्यान्वेषणं वीक्षणम् ।
शास्त्राद्या बहिर्निर्गमनं संहानम् । निर्गत्य भूषो विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तर-
मूर्ध्वं स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरबालनं विधूननम् । पाद-
स्थोन्नपनमुत्कषणम् । मन्दगमनं चङ्कषणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
कण्डूयनम् । कुड्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः पसिद्धाः ।
प्रजा अश्वस्थापस्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्यश्वचरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीपरमसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अ॒मये॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ सू॒र्याय॒ स्वाह॑र्त-
म॒स्युत॑स्य॒तम॑सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑स्युत-
स्य प॒न्था॑ अ॒सि दे॒वानां॑ छा॒याऽस्यु॑तस्य॒ नाम॒ त-
त्स॒त्यं य॒श्वं प्र॒जाप॑तिर॒स्याधि॑ य॒दस्मि॑न्वा॒जिनी॒व
शु॒भः स्पर्ध॑न्ते दि॒वः सूर्ये॑ण वि॒शोऽपो॑ वृ॒णानः॑
प॒वते॑ क॒न्यम्प॒शुं न गो॑पां इ॒र्यः परि॑ज्मा (१) ॥

(अथमे वायवेऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रजननं पातःसपने वे ब्रह्मवादिनः स त्वाङ्गिरस आपो वे सोमो वे

सहस्रतन्वाऽजिर्जैमदग्निः संवत्सरो देवस्व विभूरायनावाग्रये

पृथिव्या अमये पृथिव्यै भुव ईकारायाग्रये वायवे

विश्रुतिः ॥ २० ॥

पञ्चननमङ्गिरसः सोमो वै प्रतिगृह्णाति विभूर्वीक्ष-

माणाय दिवश्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

कल्प-‘ अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा ’ इति ॥

एतस्मिन्ननुवाके त्रैमन्त्रानाह-

अग्नये स्वाहेति । अथ चतुर्थमश्वमन्त्रावाह-

ऋतमसीति । हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यागरहितानां पुरु-
षाणां महत् तस्याप्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्य-
वाक्यमपि वाच(वि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥ अथ षष्ठमन्त्रमाह-

ऋतस्य पन्था इति । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्दारेण हि
यागो निर्वर्त्यते । तथा देवानां छायाऽसि । यथा घर्षकाळे वृक्षस्य छाया
सुखपदा तथा त्वं सुखपदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि
त्वदीयं हविः पशूषमित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं
नात्र कश्चिदुपचारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षयेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह-

अधि यदस्मिन्निति । यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यस्मिन्नश्वे शुभः शोभनो
गुणसंघोऽर्धाव देवेभ्योऽप्यधिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संबन्धिनो विंशो
मरुद्गणाः सूर्येण सूर्यसमानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते वयं गुणाधिका अथो न
गुणाधिक ऋषीर्दे स्पर्धा कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं
कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्प्रवते विधं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः-कम्प्यन्शुं न । यथा
मानेषु स्तुतिमिच्छन्देवः पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मदं वृणीते । देवो हि
न्मनाविधाभिः स्तुतिभिः स्तुयमानः पशुरूपं हविरतिप्रीतिपूर्वकमिच्छति । एव-
मश्वोऽप्यनेकैर्होमैः स्तावकैर्धनैश्च परितुष्टः कर्मैः समापयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
कीदृशोऽश्वः, गोपा ऋत्विग्मृजमानानां रक्षकः । इयं कर्मदाराश्नहेतुः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

परिज्मा परिवः स्वर्गलोकादौ गन्तुं सपर्यः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमी नौधायने-
नापि दर्शितः—‘सावित्राणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते अनुवाकार्थाः सप्तसाद्यपपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाये द्वितीये स्तोमसंस्तवः ॥

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रक्षणां देव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ॥

अभिषेत्थमवाचध्वं (ध्वं बध्नीयात्) त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचधीत अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्मूरसीत्यतः ।

अधमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं प्रयच्छति ॥

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

आयनोद्द्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश ॥

अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।

पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।

पृथ्वी(थी)स्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

भुव इत्युत्तुदीक्षारूपमन्त्रैश्चर्माधिरोहणे ।

मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥

अष्टादशानुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

ईमश्चरितैर्होमाश्चतुरशीतिरीरिताः ॥

अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तौत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीभद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीधीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुनाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः पद्मात्रमपश्य-
न्तमाह्वरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
यन्य एवं विद्वांसः पद्मात्रमासते सुवर्गमेव लोकं
यन्ति देवसत्रं वै पद्मात्रः प्रत्यक्षः स्येतानि पृष्ठानि
य एवं विद्वांसः पद्मात्रमासते साक्षादेव देवता
अभ्यारोहन्ति पद्मात्रो भवति पद्मा ऋतवः
पट्पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवतुं न्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसारणी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृदमिष्टोमो
भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
वाव रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यजायस्याव रु-
द्ध्या अथो प्रेव तेन जायन्त एकविंशो भवति

(पद्मात्रकयनम्)

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धधते त्रिणवो
भवति विजित्ये जयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्ये
सदोहविधानिन एतेन पद्मात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी
हविधानं चाऽऽमीधं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्य
चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या उद्ध-
स्त्रलवुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्ये प्राञ्चो यान्ति
प्राङ्गिव हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवाभ्वारोहस्यं-
कोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवाभ्यस्मिन्प्रतिषज्य प्रतिष्ठां
गच्छन्ति यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति-
तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
सहस्रसंमितो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि-
जयन्ति यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नयैक-
मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(पृष्ठानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति यदैकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहेधरम् ॥

अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः पथवे समुदीरिताः ।

पद्मात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्भावं विधत्ते-

साध्या वा इति । साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । आहरणं सामग्रीसंपादनम् । यजनमनुष्ठानम् । यद्यप्ययं षड्भावेऽह्निस्वायजतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां स-
ज्जावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आभ्युत्थी
हविर्धानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति -

देवसत्रं वा इति । देवानां सत्रवर्त्मयत्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रव-
र्त्मयत्वं स्पष्टी क्रियते-सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तस्मिन् षट्सु दिनेषु
यांनि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकवरैरवतारूपैः सामभिर्निष्पाद्यानि
एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण पर्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्र-
वर्त्मयत्वमुचितम् । एवं देवमियत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव
देवताः प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्संख्यां प्रशंसति-

षडात्रो भवतीति । ऋतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्या-
कानि । अतः पृष्ठैर्कृतद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतिष्ठितवन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठत्वोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरह्नोरनुष्ठेये रथंतरबृहद्वैरूपे स्तोत्रे
ते विशेषेण प्रशंसति-

बृहद्रथंतराभ्यामिति । शब्दशास्त्रमोक्ष एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिर्वातः ।
अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेयुरित्यर्थः । अन्योः
साम्मोर्लोकदक्षैरुपत्वालोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठानतारो लो-
कयोर्द्वयोः प्रतिष्ठित्येव । किंचैते सामग्री यज्ञस्याऽऽर्जवेन समाप्तिप्राप्तकौ
भागवतस्ताभ्यामेव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्संख्याकान्यह्नाणि चोदकप्राप्तानि विस्पष्टं दर्शयति-

त्रिवृदमिष्टोम इति । त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इवात्रापि
व्याख्येयाः । तत्र सत्रधर्मादिदेशमात्रेण बहुप्रजपानकत्वनियमाभावादेकवचनेन
निर्देशः । इह तु तन्निष्पन्नसज्जावाहकवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठयषडहे
त्रिवृदमिष्टोमो रथंतरसामा प्रथमषडहः । पञ्चदश उपस्थो बृहत्सामा द्वितीयः ।

(षड्भात्रकथनम्)

सप्तदश उक्थ्यो वैष्णवतामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजितामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाकवरतामा पञ्चमः । त्रयसिंश उक्थ्यो रैवततामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य षुड्यषोडशस्य स्वरूपम् । तद्विकृतिस्वादनापि तथावि-
धान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुस्त्वादिकं धर्मं विधत्ते—
सदोहविरिति । ये यजमानाः सदोहविधानाम्नां षण्डपाश्यां युक्ताः
षड्भात्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति षण्डपद्वयमाश्रय्य भवतोऽध्वर्याका-
ठनिर्मिते उमे कार्ये । तत्राध्वर्याकाठं स्वर्गसाधनम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोरामी-
धहविधानं षण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं माक्षेष्ण शकटाकारं
कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तोषं तेषामुपरि भूमाविव षण्डपं विमांतव्यमिति ।
इदं च स्वर्गप्राप्तये भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन षण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

उलूखलेति । यथा काष्ठमयस्योऽलूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते तत्र तत्र भूमौ सननमन्त-
रेणैव प्रतिष्ठापनार्थम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राञ्चो यान्तिस्मि । चक्रयुक्तामीश्वरादिभिः सह पाङ्गमुखा गच्छेयुः । स्वर्ग-
लोकस्य प्राग्वर्तिवेन प्रतिमानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—‘तस्मिन्तंस्थिते-
ष्वयुः शम्पां प्राचः प्रास्पति’ स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्पदार्थं प्राचः
मक्रमात्मकमिति तदाहव्रतीयः, चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रे वाऽध्वर्या
हविर्धानमाग्नीध्रं चोऽलूखलमुष्णो यूपः पकृष्येदुपोत्त एव नोपरवान्ननन्ति
इति । एकस्मिन्नहनि समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शम्पाक्षेपमात्रं गत्वा तत्राह-
न्तेरमनुष्ठाय तस्मिन्चरि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सारस्वत्येति । या सारस्वत्यारुद्रा नदी तथा सह वसिन्ने पतिदिनं गच्छे-
युः । एव सारस्वतीतीरगतो भार्गवो देवयानो देवाभ्युपयितुं क्षमोऽयत्येव प्राप्नु-
वन्ति ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

आक्रोशन्ति इति । उरसाहातिशयेन क्रियमाणः उच्चतपो ध्वनिराक्रो-

(सप्तमकाण्डे)

शस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वार्तिः । तद्वैपरीत्येन दारि-
द्र्यमवार्तिः । अवृत्तिरेवार्तिः । तां चार्तिमन्यस्मिन्वैरिणि प्रतिषज्ज्य पतिष्ठित-
त्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपत्तां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः काळावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते-

यदा दश शतमिति । एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति का-
लेऽपत्यपसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं गौनः पुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठा-
नादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपापयेदित्यर्थः । सोऽप्यमेकः समाष्टिकालः । गोशते
साते पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्ट्याब्दाः शतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(आऽऽ)
गुणीश्रिये च प्रतितिष्ठन्ति ॥

काळावधौ पक्षान्तरं विधत्ते-

यदा शतमिति । शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽप्यमेक
उत्थानकालः । न चावीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैविध्येण न्यूना-
धिककालसंभवात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः
स्वर्गः प्राप्नो भवति ॥

काळावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते-

यदैषामिति । एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रधीयेत, सोऽप्यमेक
उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरिते यजमाना जिता अपहृत-
सर्वस्वा भवन्ति, सोऽप्यमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापे-
भ्यस्तारकम् । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्रात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमांशके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्स्या-
मिति स एतः संसाराजमाऽहंरत्नेनायजत तेन वै स
यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं वि-
द्वान्संसाराज्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः पश-

(सप्तरात्रकपनम्)

वस्तानेवाव रुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः
पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाः स्युभयस्याव-
रुद्ध्यै त्रिवृदभिष्टोमो भवति तेजः (१) एवाव
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो
भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽ-
त्मन्धत्ते त्रिणवा भवति विजित्यै पञ्चविंशोऽ-
भिष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नाद्य-
स्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वेष्टोऽतिरात्रो भवति सर्व-
स्याभिजित्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसः पृष्ठान्यपेयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा दग्धामपसीदत्ये-
व उत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्वृहद्रथंतरे
पूर्वेष्वहःसूपं यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत्प्र-
त्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रेक्षां दुहे
तादृगेव तत् (३) ॥

(तेज उपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥

तपिषं विधत्ते—

कुसुरुविन्द इति । कुसुरुविन्दो नामवः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशु-
मान्वहुपशुयुक्तः । गोलागाधाविपुरुषगर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां पशंसति—

सप्तरात्रो भवतीति । ग्राम्या उक्ताः । दिवुरथापदपक्षिगरीमूपहस्ति-
मकटनादेयाः सप्ताऽऽख्याः । गायत्र्यप्लिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति
सप्त छन्दोऽस्ति । उभयस्य पशुसमूहस्य छन्दसः समूहस्य च ॥

अथाहविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदिति । यथासंभवं पञ्चरात्रपञ्चात्रवच्च व्याख्येयम् । श्लोकेन पुरस्ता-
त्तदसः स्तुवन्यनुश्लोकेन पश्चादित्यादयो महाप्रतयमाः । तद्धर्मोपेतत्वं महाप्रत-
यत्वम् ॥ अत्र कात्रिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षमिति । सप्तमादहनः पूर्वाण्यहानि यानि सान्ति तेष्वहःसु रथं-
स्त्रवहद्वैतपवराजशेखररेवतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपबुधः, आविकृतानि तथैव
प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । तथा साते सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विधाजित्यापि सप्तमेऽहनि
यत्प्रत्यक्षमविकृतं यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एममुभयत्रापि
(वि) कृतप्रयोगे साति यथा लोके सकृद्दुग्धा गां पुनरापि दागधुं भ्रान्तः पुरुष
उपासोदत्येवमिदमुत्तमं सप्तममहः स्यात् । तथा सप्तमं विशाजिदुग्धगोवन्निः-
सारत्वेन कांश्चिदेकरात्रयागोऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न संभवतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विधाजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
पृष्ठवहःसु बृहद्रथंतरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि पूर्व-
वत् । पूर्वांनुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव यन्तीत्यत्र लोकाभ्यामनु-
ष्ठानं निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां लोकाभ्यां
भाषणञ्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथंतरे द्वे एवानुष्ठाय विशाजि-
विकृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति तथा लोके मत्तां क्षीरं दातुं प्रवृत्तां
प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अष्टरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिरि^१कामयत ब्रह्मवर्च^२मी स्याभि^३ति स
एतमष्टरात्रम^४क्षयत्तमाऽहरचेनायजत ततो वै स
ब्रह्मवर्चस्य^५मवय एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते
ब्रह्मवर्चस्येव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽ-
ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
दिशा दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे (१)
त्रिषदभिष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यच्चायस्याव-
रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति
विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्चविं-
शोऽभिष्टोमो भवति प्रजापतेराप्यै महाव्रतवानञ्जा-
यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वेष्टोऽतिरात्रो भवति
सर्वस्याभिजित्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—

बृहस्पतिरिति । पूर्वं कुतुरुबिन्देन बाल्य एवाभ्यसनकाले सप्तरात्रस्य
युरुमुखेन (ज) निश्चितत्वात् । मनाया उच्च दर्शनं नापेक्षितमिति नोकम् ।

(नवरात्रकथनम्)

इह तु तदभावादपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादिसामवान्तरदिशा च
मिथित्वाऽष्टरूपोपेतत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विशेषान्विधत्ते-

त्रिवृदग्निष्टोम इति । पूर्वत्र पञ्चैव पृष्ठचषडहगतान्पदानि । षष्ठः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमः । इह तु तस्मिन् सप्तपदात्पादद्विकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणै-
वानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे लृण्णपञ्चोद्दीप-
वैचित्रीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्तस एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यार्हि प्रजाः क्षुधं निग-
च्छेयुस्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां
लोका अकल्पन्ता अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमा-
नेवाऽऽभ्यो लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजा-
भ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका
ऊर्जं प्रजासु दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति
त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामं लोकं यथा गुणे
गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या
अशिथिलभावाय ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः
स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसा-
वाधरेष्वेव लोकेऽपि प्रति तिष्ठन्ति ज्ञानं प्रजानाम्
(२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्ते-

(नवरात्रकथनम्)

जो दधाति यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरा-
त्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथेतस्य
ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारेत यदीतासु-
र्भवति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते मजानां वर्षलिङ्गश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते ॥

तमेवं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा इति । न्यायञ्जितरां प्राप्नुन् । प्रजाम्बोऽकल्पत प्रजा-
नां क्षुन्निवारणाय समर्थोऽभूत् । अतो यत्किञ्चाले प्रजा अनाभावेन क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति तदा नवरात्रेण यजेत । इमे भूम्यादयो लोकः सस्यनिष्प-
त्यभावेनैतासां मजानां क्षुन्निवारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदानीमेताः क्षुब्धं
नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयागेने (ने) पाँछोऽकानेतासां मजानां क्षुन्निवारण-
समर्थान्करोति लोकेषु सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्तमर्थाँछोकानन् यज-
मानोऽपि मजानां रक्षणे समर्थो भवति । ने च लोका यजमानार्थं समर्था
भवन्ति यजमानस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः
प्रजास्वप्नरसं स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विमज्य तद्वयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शय-दृष्टान्तपुरःसरं
प्रशंसति—

त्रिरात्रेणेवेममिति । नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलोकं क्षुन्नि-
वारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्त-
रिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिवृदङ्गुं तिसृक्षुः पुरुष एकस्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं
योजयति ततस्तृतीयमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरभ्यस्तेनैतस्मि-

(नवरात्रकथनम्)

लोकं प्रथमं समर्थं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमावर्त्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादिशब्दत्रयपूर्वकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः सर्वैर्ज्ञातास्त्वयोऽहर्विशेषा विद्यन्ते । त एवात्राहर्विशेषाः कर्तव्याः । ज्योतिष्टोमः प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाहर्विशेषा अत्रापि गवामयनपसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति स्मभिवास्यते । एतेषां च स्तोत्रियावैषम्येण भेदः । अत एवस्मिन्पसङ्ग आम्नास्यते—‘ एरुया गौरातिरिक्तः । एकयाऽऽयुक्तः ’ । इति । ज्योतिष्टोमे यावत्त्यः स्तोत्रिया गोष्टोमे तावतीभ्योऽप्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यापि शाखायां ज्ञाताः प्रसिद्धाः । सामशाखायां तु त्रिकद्वका इति ज्ञाताः प्रसिद्धाः । त एवेऽत्रानुष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयत्वनवात्तेष्वयं प्रविविक्तति । किं च प्रजानां मध्ये ज्ञानं गच्छति क्षुन्निवर्तकोऽप्यपित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञानं ख्यातिं प्राप्नोतीत्यर्थः । ज्योतिर्गौरायुरेत्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—‘ शललीपिशङ्गेनाज द्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरत्रिरात्रः ’ इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयामेष्टिदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रकथं प्रशंसति—

नवरात्र इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो भवति । तदनृष्टानेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने तेजः संपादयति । सल्लदनुष्ठितस्त्रिरात्रो द्दिरनुष्ठितः षड्रात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं तेजोऽप्युत्तरोत्तरं वर्धयति ॥

तदेवमन्तपदान्द्वारा क्षुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोगनिवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयावी विरकाष्ठानरोगयुक्तः । तस्य पुरुषस्य पाणा यदा धातुचैवम्यादधुता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रानुष्ठानेन पाणानस्मिन्धारयत्येव, अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा गवप्राणो भवति, तदाऽप्येतत्कतुस्तामर्धपादं पुनर्जीविष्येव ॥

(दशरात्रकथनम्)

इति श्रीपरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तपाठके द्वितीयप्रपाठके एशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दश-
 होतारमपश्यत्तमं जुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दश-
 रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दश-
 होतारं जुहुयाद्दशहोत्रेव दशरात्रं सृजते तेन
 दशरात्रेण प्र जायते वैराजो वा एष यज्ञो
 यद्दशरात्रो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विरा-
 जमेव गच्छति प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः
 (१) य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत
 इन्द्रो वै सदृष्टदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमगच्छत्स
 प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्त-
 त्त्माऽहंरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभि-
 व्यावृत्तमगच्छय एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृ-
 तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिककुद्वे (२)
 एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकवि-
 ंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण
 यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः
 पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः
 पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देव-
 पुरा एव पर्युहते तस्य न कुतश्चनोपाग्याधो भवति

नैनमभिचरन्तस्तृणुते देवासुराः संयन्ता आसन्ते
 देवा एताः (३) देवपुरा अपश्यन्त्यदृशरात्रस्ताः
 पर्यौहन्त तेषां न कृतश्चनोपाग्याधोऽभवत्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स दशरात्रेण
 यजेत देवपुरा एष पर्यौहते तस्य न कृतश्चनोपा-
 ग्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवो-
 पोपस्ति कुरुते जामि वै (४) एतत्कुर्वन्ति
 यज्यायांसस स्तोममपेत्य कनीयांसमपयन्ति
 यदग्निष्टोमसामान्यवस्तांश्च परस्तांश्च भवन्त्यजा-
 मित्वाय त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमेषीषु भवति तेज
 एवाव रुन्धे पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रुन्धे त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे
 सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीमसोमोऽन्नाद्य-
 स्थावरुद्घ्या अथो प्रैव तेन जायते (५) एक-
 विंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूप-
 हृत्य उपहवमेव गच्छति त्रिणवावग्निष्टोमावभित
 ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु
 प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्व-
 स्यामिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदृशरात्रस्तिकुरुक एता

वै जायत एकविंशश्च)

(दशरात्रकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थोऽनुवाकं नवरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥

सुषेवं विधित्सुरादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । प्रजाः सितक्षुः प्रजापतिरादौ तत्सावनभूतं दशरात्रक-
तुमुत्पादयितुं तस्यापि सावनभूतं दशहोत्राख्यं ' चित्तिः सुक् । चित्तमाग्रयम् ' ।
इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा कर्तुं च सुष्ट्वा
प्रजा अत्सृजत । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः सुमितारभ्य सामाध्वर्युरित्यन्तैर्वाक्यैर्होत-
निष्पादकाणां सुष्ट्वादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोत्रा । यदा तेन्मन्त्रा-
भिधानी पुरुषो दशवारमाहूतः प्रत्यक्षोऽनुवा । तस्मादयं दशहोत्रा । तथा च
होतृवाक्येण समाम्नायते—' आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयन् । तस्यै दशमं हूतः
प्रत्यक्षोऽनुवा । स दशहोत्रोऽभवत् । दशहूतो ह वै नमिषः । तं वा एतं दशहू-
तं सन्तम् । दशहोत्रेत्यावक्षते परोक्षेण । परोक्षमिषा इव हि देवाः । इति ।
अमेवं मुनिं दशरात्ररीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होत्रेण दशरात्रकर्तुं सुष्ट्वा तेन
दशरात्रेण प्रजामुत्पादयति ॥

अथ दशसंख्यामुपजीव्य कथं प्रशंसति—

वैराजो वा इति । दशसंख्याया विराट्संख्यित्वाद्विराट्छन्दःसाध्यमन्त्रं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन कनोस्तत्संख्यमुपजीव्य प्रशंसति—

प्राजापत्या वा इति । प्रजापत्यादनलक्षणं फलमभिधाय पापक्षयलक्षणं
फलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वा इति । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽभ्याभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्,
न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र गच्छ गच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति,
न तु कश्चिदाजस्वामिभिनि व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तमुत्पादक-
रात्रं कृतुमगम्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमभ्योऽप्येतदनुष्ठाय गाम्भना
प्राप्त्येव च विधेर्गं गच्छति ॥

विषास्यमानेषु दशस्वहःषु त्रयाणामहर्ना दशमसंख्यिककृत्ताभ्येनौचत्यं
संप्राप्य प्रशंसति—

(दशरात्रकथनम्)

त्रिककुट्टा इति । त्रीणि ककुत्सदृशान्युत्तस्तोमयुकान्ग्रहामि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुत्तमहस्यमिति, तदुच्यते-१ः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । मथमन्तीययोस्त्रिवृदाग्निष्टोमयोरह्नो- नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धककुदः पुरोवर्ती गलभागः पञ्चाद्वर्ती पृष्ठ- भागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्था- नीयं, चतुर्थमष्टयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रय- स्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयं, त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्त- मन्वमयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एतं माहिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनोन्मत्तेन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा एज- मानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां मजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्वपाप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि- चारवाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते-

अभिचर्यमाण इति । यमांश्च शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्य- माणः । स चाभिचारवाधपरिहाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्नुष्ठिते सति देवानां धानि पुराणि वज्रविधशूरभटभृत्यपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिमस्ति, तस्य हिसितुमश- मत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेवांध एतस्य यजमानस्य संभवति ॥

अभिचारवाधनिवृत्तिफलमुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता इति । देवाश्चासुराश्च यस्मै युद्धोद्यतस्तदानीं देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरात्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परित- स्तानि स्थापितवन्तः । तेषां वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ता असुराश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्याभ्यजमानोऽपि दश- रात्रेण विजयी भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं चान् ककुद्रूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीपवता त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः क्षीणो भवति । तेन भ्रातृ- व्यमेव क्षीणं करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

(दशरात्रकथनम्)

जामि धा इति । तथा लोके कश्चिद्राजाभार्यादिर्महर्षी संदमेनुभूय पञ्चद्वारिष्यमनुभवन्त्यन्तमलसः क्लिष्टो भवति तथाऽत्रापि द्वितीयेऽह्नि ज्यायांसं पञ्चदशस्तोत्रं ककुद्भूयान्नाय ततस्तृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नमागस्थानीयं त्रिवृत्स्तोममनुतिष्ठन्तीति यत्तदेवजामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र आलस्यपरिहाराय पञ्चदशोक्त्यवस्थाद्द्वितीयस्मादह्नोऽवस्त त्रयमेऽह्न्युपरिष्टाच्च तृतीयेऽह्न्यभिष्टोमसामानि यज्ञायज्ञीयारूपानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परिहृतं भवति । एवमेकविंशोक्त्यवस्थात्तदह्नः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशोक्त्यवस्थादह्नः पूर्वोत्तरदिनयोरप्याभिष्टोमसंस्थाप्रयोजि (ज) कानि यज्ञायज्ञीयसामानि कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—त्रिवृद्गग्निष्टोम इति ।

आग्निविषयो यज्ञायज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्त्वोन्नतः स्तोत्रो यस्य सोऽष्टमभिष्टोमः । तस्यैवावाप्त्यवशेषः कश्चिदभिष्टादित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्निरेव स्तूयते । च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोमेनैव युक्तः । सर्वत्राग्नेरेव स्तुत्यत्वादाग्नेयीष्वृक्षु सोऽभिष्टुज्ज्वेति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । सर्वाङ्गामृचाभिन्वाविषयत्वादिन्द्रियभाषिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृदभिष्टोम इति । सर्वाङ्गामृचां वैश्वदेवत्वेन पृष्टिप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । तीव्रस्तोत्रो नाम कश्चिदुक्त्यावाप्त्यवशेषः । यस्मिन्नाशीरर्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्त्यवशेषमभिष्टोमरूपवामापाद्यानुतिष्ठेत् । पञ्चदशतु स्तोत्रेष्वन्तिमस्त्वोन्नतमे परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रेणैवनाभिष्टोमता संगद्यते । स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्त्वृक्षु प्रयोज्यव्यानि । तीव्रस्तोमत्वादेनप्राप्तिर्कचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति । अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश इति । स्तोमस्यैकविंशत्वेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । कृवां सौरीत्यादीतिधारणम् । अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोम इति । अह्नो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । तदनुष्ठानेनात्रोपह्वं सर्वेषामनुज्ञां पूज्यां प्राप्नोति ।

अथ तप्तमनवमे अहनी विधत्ते-

त्रिणवाविति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशत्कल्पस्याह्नः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिण-
वस्तोमयुक्तावभिद्योषौ कार्यौ । तत्र सर्वा अप्यत्र ऐन्द्रस्तेन विजयो भवति ।

तयोरहनोर्मध्यमपष्टममहर्विधत्ते-

अयस्त्रिंश इति । अर्वा सर्वासां वैश्वदेवत्वेन पविष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते-

विश्वजिदिति । गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

ऋतवो वै प्रजाकार्माः प्रजां नाविन्दन्त तैःका-
मयन्त प्रजाः सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमाहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमैकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामवारु-
न्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽभ-
वन्तर्तवानांमार्तवमृतूनां वा एते पुत्रास्तस्मात्
(१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांसं एकाद-
शरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव रुन्धते
प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्ता भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो
भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुवर्णं लोकस्या-
नुस्यूत्ये पृष्ठयः षडहो भवति १४ ॥ १५ ॥
पृष्ठानि पृष्ठरेवतूनन्वारोहन्त्युताः १६ ॥ १६ ॥
संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं ब्रह्मव-

एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्षिधत्ते-

ज्योतिरतिरात्र इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरामुरिति ज्योतिःशब्दामिषेयो य
एकाह उक्तस्तेकाहमत्रातिगवसंस्थात्त्वं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योति-
र्विधानात्स्वर्गं जिगमिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तच्च
स्वर्गलोकप्रकाशनाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते-

पृष्ठयः षडह इति । द्वादशाहे द्वितीयादिनवारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु
रथंतरादिभिः षडभिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्याभिः
साध्यानां षडात्रपसङ्केतोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः ।
तथा सति षट्संख्याद्वारेण तृप्ताप्तिः । तद्द्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्षिधत्ते-

चतुर्विंश इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्तयः सोऽष्टम-
त्राष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः । तद्द्वारा च
ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्षिधत्ते-

चतुश्चत्वारिंश इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो नृहृदयंतरसामा य
उक्तयः सोऽष्टमत्र नवममहः । तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिदुष्प्राप्तिः । तद्द्वारा
धेनुर्यप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्षिधत्ते -

अष्टाचत्वारिंश इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो नृहृत्सामा य उक्तयः
सोऽष्टमत्र दशममहः । तेन संख्याद्वारा जगती प्राप्य तद्द्वारा पशुषु प्रतिति-
हन्ति । तान्येतानि श्रीण्यहानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि-‘तत्सर्वीरुन्दोमा-
नुकथ्यमानम्बहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसामा
प्रथमो नृहृदयंतरसामा द्वितीयो नृहृत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गायत्रीवि-
धुर्जगतीभिस्त्वरसंख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशदिस्तोमाश्छ-
न्दोमाः । तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विदुतिः सामब्राह्मण एवामानायते-‘अष्टाम्यो
हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाम्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाम्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया
स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा यद्वष्टाम्यो हिं करोत्यष्टाशफाः पशवः’ इति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

स एकस्मिंस्तुत्रे प्रथमपर्याये प्रथमामुर्वं त्रिः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् ।
तृतीयां सकृत्पठेत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिंशत्पठेति क्रमः । तृतीयपर्याये चतुः
सकृत्त्रिंशेति क्रमः । चतुर्थत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—‘ पञ्चदशभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स
एकया स तिसृभिः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिरेकादशकृत्वः सकृदिति क्रमः ।
द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिंशकृत्वः । तृतीयपर्याये एकादशकृत्वः सकृत्त्रिः । अष्टाच-
त्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाज्जायते—‘ षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वाद-
शभिः, षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्यो वा
अष्टाचत्वारिंशः पञ्चवच्छन्दोमाः ’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिर्द्वादशकृत्वः
सकृत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिर्द्वादशकृत्वः । तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः सकृत्त्रिः ।
एवं विष्टुच्छन्दोमेरुमनवमदशमान्यहामि निष्पाद्यानि ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हन्दि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—

एकादशरात्र इति । अस्य क्रतोर्यज्ञारो वसन्ताद्युतुदेवताः (वाः) पञ्च-
संख्याकास्ते देवैः संपादिताः पुषोद्गमादयः क्रतुसंबन्धिनः स्वभावाः पञ्चसंख्याकाः ।
एवं मिलित्वा दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानु-
ष्ठानेन पतिष्ठा प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ।

अथेकादशमहर्विषते—

अतिरात्राविति । एकोनविंशस्तोमयुको ज्योत्स्नमतिरात्र एकाहविशेषः
सोऽयमथेकादशमहः । ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाहना तद् निर्दे-
शादतिरात्राविति द्विषत्तन्निर्देशः । समलिकृत्स्योभयतोऽतिरात्रत्वस्य रूपपापनाय
प्रजातापनस्य क्रतोरुभयतोऽतिरात्रत्वे ताव फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा
परिमृहीता भवति ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयनैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपर्याठके

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रवायवाग्राङ्गह्रीयायः कामयेत यथापूर्वं
 प्रजाः कल्पेरजिति यज्ञस्य वै कल्पन्तिमनु प्रजाः
 कल्पन्ते यज्ञस्याकल्पन्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव
 प्रजाः कल्पयति न ज्यायांसं कनयानति काम-
 येन्द्रवायवाग्राङ्गह्रीयादामयाविनः प्राणेन वा
 एष सृष्यते यस्याऽऽमर्यति प्राण ऐन्द्रवायवः
 प्राणेनैवेन* समर्धयति मैत्रावरुणाग्राङ्गह्रीर-
 ग्येषां दीक्षितानां प्रमीयेत (१) प्राणापानाभ्यां
 वा एते सृष्यन्ते येषां दीक्षितानां प्रमीयते प्राणा-
 पानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव मंसतः परि
 हरन्त आश्विनाग्राङ्गह्रीताऽऽनुजावरौऽश्विनौ वै
 देवानामानुजावरो पश्वेवाग्रं पर्येतामश्विनावितस्य
 देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः
 शुक्राग्राङ्गह्रीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा
 आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) अग्रे
 गत्वा नि धर्ततेऽन्तोदेवान्तमा रभते न ततः पापी-
 यन्मरति मन्ध्यग्राङ्गह्रीताभिचरन्नातंपात्रं वा एत-
 यन्मन्थिपात्रं मृत्युनैवेन आहयति ताजगार्तिमा-
 छत्याग्रयणाग्राङ्गह्रीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
 स्याद्यद्य तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण
 सृष्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३) भव-
 त्यद्य तन्न प्राप्नोत्युर इवेतद्यज्ञस्य चागिव यदाग्र-
 यणो वाचैवेनाभिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यान्भवत्युक्थ्याग्रान्गृहीताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा
 एतत्पात्राणामिन्द्रियं यदुक्थ्यपात्रं सर्वेणैवेनमि-
 न्द्रियेणाति प्र युञ्जे सरस्वत्यभि नो नेपि यस्य
 इति पुरोरुचै कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवे-
 नमति प्र युञ्जे मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह
 मृत्यावै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न
 गच्छति पूणान्ग्रहान्गृहीयादामयाविनः प्राणान्वा
 एतस्य शुगच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः
 प्राणानेवास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतामुर्भवति जीव-
 त्येव पूणान्ग्रहान्गृहीयाद्याहि पजंभ्यो न वर्षेप्रा-
 णान्वा एतहि प्रजानां शुगच्छति यहि पजंभ्यो
 न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो
 मुञ्चति ताजकप्र वर्षति (५) ॥

(प्रमीयेत मनस्य कथ्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
 एव पूणान्ग्रहान्पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पष्ठेऽनुवाक एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतु-
 र्विंशतारुकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा
 उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रानिति । पूर्वे वितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्ता-
 स्तादृश एताऽऽचारे प्रवृत्तादीनां प्रजानां च प्रवृत्तिर्यथापूर्वतम् । एतत्काम्य-

मानो द्विवेद्यग्रहेष्वादावैन्द्रवायवग्रहं गृहणीयात् । यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि कामसंयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहे-
तीति सत्यपि नित्यविधां दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य सम्य-
कप्रवृत्त्या तत्फलभूतानां प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विपर्यये
प्रजानामपि विपर्ययो भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रहे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते ।
न तु व्यापारं पितरं मितामहं वा कनीषात्कश्चिदप्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते-

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहणीयादिति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन
विशुको भवति, प्राणस्य निर्गन्तुमुद्युक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपत्वं प्राण
ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिबलादवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत
ऐन्द्रवायवस्य माथम्येन प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कंचिद्ग्रहप्रकारं विधत्ते-

मैत्रावरुणाग्रानिति । सत्ररूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चि-
न्म्रियेत तदा तस्मिन्मरणं निमित्तीकृत्यतरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा
पश्चादैन्द्रवायवं पशुञ्जीरन् । सर्वैः सहानुष्ठातुमुपकाम्पत्वादेकस्मिन्म्रियेते सत्य-
न्येषां प्राणापानौ मिथिलविब भवतः । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिधानि-
त्वात्तदीयग्रहस्य माथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परितः समादधते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते-

आश्विनाग्रानिति । स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवद्वरो
भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽप्यमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं
पशुञ्च पश्चादैन्द्रवायवादीन्पशुञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनामानुजावरो स्वयं देव-
त्वेन पूज्यो सन्तावपि भिषक्त्वेनावरत्वमापन्नो । अत एवान्मन्त्राऽऽम्नातम् ।
'अपूतो वा इमो मनुष्यवरौ भिषजाविति' इति । तथाविधावश्विनौ पश्चा-
त्कालान्तरेऽग्नयि पर्वतां श्रेष्ठयमेव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्-
'तौ बहिष्पवमानेन पवयेत्वा ताम्भ्यामेतमाश्विनमगुह्यम्' इति । एवं सति य आनु-
जावरोऽस्म्येतस्य समानरवभावात्त्वाद्दशिनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्व-
नावेनेन यजमानं श्रेष्ठ्यं पापयतः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते-

शुक्राग्रानिति । यो नष्टश्रीकः सन्पुनः प्रतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमादौ

(श्राद्धश्रावकथनम्)

गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादसावादित्यः शुक्रः । एव एव प्रकाशानामन्तः
काष्ठाऽन्तिमः । न सादित्वादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन समुष्प-
त्रिया अन्तं काष्ठां मोष्य पूर्वस्माद्धारित्र्याभिवर्तते । प्रकाशपरमकाष्ठात्प्रादादि-
त्यादेव संपत्परमकाष्ठां प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि द्रिक्त्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मध्यग्नानिति । अभिचरन्मान्धिनमादौ गृह्णीयात् । परस्याऽऽर्तत्वपाप-
णादिदमार्तपात्रम् । तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानी-
मेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षं प्राप्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रानिति । यस्य यजमानस्य पितृपितामहौ धनविद्यादिभिर्गु-
णैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णी-
यात् । पित्रादेरुत्कर्षं सति स्वयमुत्कर्षहीनः समावष्टेऽर्धं वाक्पापिण्डत्येनेतरव्य-
वहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन विमुक्तः, आग्रयणस्तु पञ्चस्योरःप्रदेशवत्सामर्थ्याधारो
वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्तदग्रत्वेनैवं यजमानं सदा पाण्डित्यं रूपमा वाचा
व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेणैन्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि
तदुभयहीनो न भवति ॥

परकीयाभिचारनिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्थ्याग्रानिति । यान्येतां सोमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थ्य-
पार्श्वं तदिन्द्रियसामर्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्यभिचारकर्तारमेनं सर्वेणापि
सामर्थ्येनातिक्रम्य स्वयमनुविष्ठति ॥

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्यामि न इति । सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्ता च पुरो-
रुचमत्र सरस्वतीत्यादिकां पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचै-
वेनमभिचरितारमतिक्रम्यानुविष्ठति । इयमुग्नास्त्रणग्रन्थे द्वितीयकाण्ड उपहो-
माख्ये प्रपाठक एवमाप्नाता—

‘ सरस्वत्यामि नो नेपि इत्यः । मा पस्करीः पयसा मा न आधक् ।
जुषस्व नः सख्या पेशा च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरण्यानि गन्धः । इति ॥

अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वरिष्ठं प्राणधारणरूपं जीवनम-
भिनेष्यामिमुत्प्रेन प्रापय । मा पस्करीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आधक्, अ-

स्वात्मा धात्रीः । अर्पि तु सखया सख्येन वेश्या न प्रवेशनि(नी)पतया च
नेऽस्माञ्जुवस्वास्मात् प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्प्रसादादरणानि
क्षेत्राणि अरण्यीयानि स्थलानि मा गन्ध मा पाप्नुयामेति ॥

तमिमे चतुर्थपादमनूय व्याचष्टे-

मा त्वत्क्षेत्राणीति । तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंबन्धीन्यरणानि यानि स्था-
नानि तानि न प्राप्नोति न प्रपीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहानिति । यान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि
यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृहणीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य प्राणा-
ञ्जुवशोक उपद्रवः प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहानां प्राणरूपत्वाद्दस्य यजवा-
नस्य प्राणान्पूर्णग्रहैः शोकाः प्रोचयति । तथा सति यद्यपि मुहूर्तमात्रं गतप्राण-
स्तथापि पुनर्जीवत्येव ।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृष्ट्यर्थं विधत्ते-

पूर्णान्ग्रहान्गृहणीयादिति । यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत्तदा वृष्ट्यर्थमेन्द्र-
वायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा वृष्ट्यभावस्तदा प्रजानां प्राणा
अन्नाभावाच्छोकेन प्राप्यन्ते । ग्रहपूरेण शोको निवर्तते । तदानीमेव प्रकारेण
वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमह-
स्तस्मात्प्रायणीयेऽहं ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवेन-
मायतने गृह्णाति त्रैदृभो ये शुक्रस्रैदृभं द्वितीयमह-
स्तस्माद्वितीयेऽहं ऋको गृह्यते स्व एवेनमायतने

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति जागर्तो वा आग्रयणो जागर्तं तृतीयमह-
स्तस्मात्तृतीयेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमाय-
तने गृह्णात्येतद्वै (१) यज्ञमापयच्छन्दाः स्याप्नोति
यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत एवैनं
पुनः प्र युक्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो
जागर्त आग्रयणो यच्चतुर्थेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्याव-
र्तन्ते राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चममह-
स्तस्मात्पञ्चमेऽहन् (२) ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णाति बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः
षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमाय-
तने गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापयच्छन्दाः स्या-
प्नोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंशन्तत
एवैनं पुनः प्र युक्ते त्रिष्टुभुस्तो वै तृतीयस्त्रिरा-
त्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यत्सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु
पर्यावर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
दष्टमेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्माच्च-
मेऽहञ्जैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णा-
त्येतत् (४) वै तृतीयं यज्ञमापयच्छन्दाः स्या-
प्नोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहंश-
न्तत एवैनं पुनः प्र युक्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु

पर्यावर्तन्ते पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनै-
न्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः सलु वा एष यज्ञस्य
यद्दशममहर्दशमेऽहञ्जैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५).
एवान्तं गत्वा पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-
यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छ्रुत्वाऽस्यन्योऽ-
न्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
हयञ्जैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-
तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने
नवमेऽहञ्जैन्द्रवायवो गृह्यते शुक्रस्य वा एतदायतनं
यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिञ्जैन्द्रवायवो गृह्यते
तस्मादैन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽहञ्जुक्रो गृह्यत
आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिञ्जुक्रो
गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽहञ्जाग्रयणो
गृह्यते छन्दाऽस्येव ताद्वि वाहयति प्र वस्यंसो विवा-
हमाप्नोति य एवं वेदार्थो देवताभ्य एव यज्ञे संविदै
दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽहञ्जैष्टुभ एतद्गृह्यते यज्ञस्य पञ्चमन्यस्या एकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहप्रकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
विविधः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूढप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘ ज्यनीका
व्याख्यास्याप ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीगोदयनीयो दशमं चाहः । अथेतेषां नवा-
नामेन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रनथाऽऽग्रयणायमेवं विहिता विरूप-

(द्वादशरात्रकथनम्)

नीका परिवर्तते यद्यव्यूहः ' इति । एवं सव्यूहकारमुक्त्वा व्यूहपकारोऽपि तेनैव दर्शितः—' व्यूहं त्वेन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीपावथेनरेषां दशानामेन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे अग्रयणामे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे ' इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूहपकारोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसंख्याकानि तेषु प्रथमेऽहन्मन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्री वा इति । यानि मुख्यानि छन्दसि न यत्रोत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अग्रत्वेन चात्रैन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावान्नातः । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः । निरूपणीयानां दशानामहनां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथममाव्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्याद्गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽहन्मन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंबन्धिन्येवाऽऽयतने प्रथमाहःस्वरूपस्थाने तमेन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःषु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वा इति । त्रिष्टुच्छन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याह्नश्च पूर्वम्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽहन्प्राग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा इति । पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमिति । यदाग्रयणाग्रः छन्दांस्पाप्नोति गायत्र्यादिछन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामहनामनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्नुत्वा देतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं यज्ञमाप्तप्रथमव्यनीकारूपं त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यहत्वा न्यैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्रवग्रत्वमग्रयणाग्रत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया व्यनीका । तद्रूप त्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किं चोत्तरस्मिन्धनुर्ग्येऽहन्प्राग्रयण एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाऽऽग्रयणा-

अथे यज्ञमहंस्त्रिरात्रसमामि दृढवन्तस्तत एवाऽऽग्रयणाम्नादेनं यज्ञं पुनः
प्रयुक्तमाभवति तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाम्नादेव विधत्ते-

जगन्मुखो वा इति । समूहे द्वादशाहं च्यनीका विरावृत्ता । त्रैकऽऽ-
वृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्वितीयाऽऽवृत्तिर्द्वितीयास्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूहे द्वाद-
शाह ऐन्द्रवायवोपक्रयत्वादैन्द्रवायवरूपं च गायत्र्याद्वायवीमुखो भवति, तथाऽ-
प्यत्र जगन्मुखो जगत्पुं क्रमः कर्तव्यः । अग्रयणाम्नात्वा जागत इति पूर्वमेवोप-
पादितम् । तस्माच्चतुर्थेऽह्न्याग्रयणाम्नादे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने
तद्गृहीतं भवति । अपि चाऽऽग्रयणाम्नात्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुन-
रावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते-

राथंतरो वा इति । प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः
स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णादित्यैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रति रथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्च-
रणादैन्द्रवायवरूपं राथंतरत्वम् । पञ्चमस्याह्नो रथंतरसंबन्धस्य शास्त्रान्तरे
प्रसिद्धत्वाच्चाथंतरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवरूपं नश्च राथंतरत्वस्याप्यात्पञ्चमेऽह-
न्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्येनैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने
गृह्णाति ।

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते-

बाहंतो वा इति । शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याह्नश्च बृहत्सामसंबन्धः शास्त्रा-
न्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्व्यारव्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राग्रत्वं प्रशंसति-

एतद्वै द्वितीयमिति । च्यनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रो - द्वितीयो
यज्ञः । शेषमाग्रयणाक्यवद्व्यारव्येयम् ।

अथ सप्तमेऽह्न्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते-

त्रिष्टुङ्मुखो वा इति । यद्यपि समूहे तृतीयस्य विरात्रस्याऽऽह्न्यै-
न्द्रवायवाग्रत्वाद्गायत्रीमुख एवायं विरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुङ्मुखः कर्तव्यः ।
शुक्रश्च वैष्टुम इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो गृह्यते ।
शेषं पूर्ववद्व्यारव्येयम् ।

अथाष्टमेऽह्न्याग्रयणाम्नात्वं विधत्ते-

(द्वावशरात्रकथनम्)

वाग्वा आश्रयण इति । षष्ठकाण्ड आश्रयणग्रहमासणे वाग्वै देवे-
भ्योऽवाक्रामदित्युपक्रम्य साऽऽश्रयणं पत्यागच्छदित्युक्तत्वादाश्रयणस्य वाग्नूपत्व-
मर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो वाग्नूपत्वसामान्यादष्टमेऽहन्वाश्रयणः प्रथमं प्रयो-
क्तव्यः ।

अथ नवमेऽहन्वैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

प्राणो वा इति । षष्ठतौ ग्रहमासणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्त-
त्वाद्वागिन्द्रियस्य च प्राणावान्तरभेदत्वाद्वैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्या-
ह्नोऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसामान्यात्नवमेऽहन्वैन्द्रवा-
यवः प्रथमं ग्रहीतव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै तृतीयमिति । व्यनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपालिरात्रस्तृतीयो यज्ञः ।
शेषमाश्रयणवाक्यवद्व्यारब्धेयम् ।

अथ दशमेऽहन्वैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एत इति । द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं
दशरात्रस्तैश्च दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वादन्येन शुक्राग्रत्वादिना प्रति-
पद्यन्ते प्रारभन्ते त एते यजमानाः पथः सकाशाद्भ्रष्टा अधिकेनापथा कुपार्गेण
गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव सनुवाक्रादौ
वर्णितम् । यदेतद्दशममहरस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्रा-
रूपस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै समाप्तिभूमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्येन्द्र-
वायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमार्यो
परित्यज्य सम्यग्मार्गमेव प्राप्नुवन्ति । अपि च यथा लोके वहीयसा प्रौढमा-
रवाहिना बलीवर्दसमूहेन युक्ता वणिजः प्रतिसारं वहन्ति पार्श्वद्वयगतान्शुभ्रमा-
र्गान्परित्यज्य प्रसिद्ध एव राजमार्गे बलीवर्दः पञ्चुचाकारो यथा भवति तथा
नयन्ति तद्वद्वाप्येन्द्रवायवोपक्रामोपसंहारौ द्रष्टव्यौ ।

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं व्यूढपकारं लोकप्रसिद्धविवाहसाम्येन प्रशं-
सति—

छन्दाश्सीति । यथा लोके काश्यपगोत्रोत्तन्नाः पुरुषा विवाहार्थं मार-
द्वाजगोत्रोत्तन्ना कन्यकामभितो विचारयन्ति, मारद्वाजगोत्रोत्तन्नाश्चेतरां विचार्य
तद्देव विवाहं कुर्वन्ति, एवमत्रापि छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामेन्द्रवा-

(द्वादशाश्रयकथनम्)

यथाऽऽद्यादीनामन्योन्यस्य स्थानमभिधायन्तस्तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीन्ये-
तेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्यासेन प्राप्य-
न्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्येति । समूहो हि द्वादशाहो व्यूढस्य प्रकृतिः । समूहे हि
प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु रुपनीका त्रिरा-
वृत्ता । तत्र द्वितीयायास्रुपनीकाया मध्यवर्तिनां नवरात्रस्य चतुर्थेहन्पुत्रकान्त-
व्यत्वात्तदहरैन्द्रवायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय
आग्रयणो गृहीतः । नवमं चाहः समूह आग्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढप्र-
कारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाग्रयणयोः परस्परं
विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा इति । समूहगते नवरात्रे यत्तत्त्वमहस्तदेतद्द्वितीयायास्रुपनीकाया
मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो
गृहीतः । यत्तु सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायास्रुपनीकायाः मध्यमदिनत्वादैन्यद्रवाय-
वस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं
शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ।

अथ शुक्राग्रयणाग्रयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

आग्रयणस्येति । यदेतत्त्वमहस्तदेतद्द्वितीयायास्रुपनीकाया अन्तिम-
त्वादाग्रयणस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽवर्त्यमानः पथमः शुक्रो
गृहीतः । यत्त्वष्टममहस्तदेतत्तृतीयायास्रुपनीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयो-
र्विवाहः ।

एतदेतदं प्रशंसति—

छन्दास्येवेति । यः पुमानेवमैन्द्रवायवाग्रत्वादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदेनेन छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमा-
त्कुडादिविवाहं प्राप्नोति । अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवाविषयमभिज्ञानं दद्यादि
धारयति । यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माच्छोकेऽपीदं कन्यकारूपमपत्य-
मन्यः पिताऽन्यस्मै जामात्रे ददाति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

अथ मीमांसा -

दशनाम्नायस्य पञ्चमपादे व्योमिशाधिकरणे चिन्तितम्—

अथनीत्यायमैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादता ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणासितस्तथा ।

विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे अथनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवानामहनामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथा-
ऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
ग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र द्वादशाहगेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिषहःसु
क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । तेष्वग्रं रथंतरनि-
मित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुपपन्न चो-
दकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परिसंख्या वाऽर्थवादो
वा विधिर्वेति । तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गु-
णान्तरपरिसंख्याऽस्तिवेति चेत् । न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्मप्राप्तस्याऽऽ-
ग्रयणाग्रत्वस्य विधित्तिवत्स्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेत् । लक्षणावात्ते-
प्रसङ्गात् । तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधित्तिवत्तरयोरपि प्रहव्यः । न च तत्त्व-
त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाम्प्रगमात् । रथंतरादिनिनि-
त्तकपोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथं-
तरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्वि पृष्ठवत् ।

विधिसाम्यादादिव्योऽन्त्यो लिङ्गनात्कामे विधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहृतः । अथ
व्यूढ उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतरेषां दशानामहना-
मैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवा-
ग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूहस्य
तावत्प्रकृतिरनुवादः । तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विकृतिरिति संशये

प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधित्ताभ्यात् । यथा समूहप्रकारः कत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृति-
विभक्तिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतिरप्यदृष्टव्यम् । रथंतरबृह-
स्पृष्टयोर्भेदोऽपि प्रकृतिप्रकारयोस्तद्वर्तमानादिति पूर्वः शङ्कः । व्यूढः समूहस्य विभक्तिः ।
कुतः । लिङ्गदर्शनात् । ' ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः ' इति
व्यूढे श्रूयते । एतच्च विभक्तित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि व्यूढे पाय-
णीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रपणाम्रत्वादैन्द्रवायवस्याऽऽ-
यतनम् । समूहे तु तदहर्नवानामहर्नां मध्ये द्वितीयमिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम् ।
तच्च व्यूढस्य विभक्तितां चोदकेन पाप्यपणं विधित्सितवाग्रपणाम्रत्वस्तुतयेऽ-
नूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कान्येत नहु स्थां प्रजापेयेति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथा च सति समूहप्रकरणार्थे विध्यभावाद्ग्रथंतरबृहस्पृष्टवैष्ण्वेण
विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति । ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विभक्तिः । अहर्गण-
व्यनयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूहस्यैवातिदेशः सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्वयितम्—

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्राणां ।

गायत्र्याद्या विपर्यया अर्थेषु किं प्रशस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवगाननवृत्तमन्त्राधिकपालानि चोदकगानानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टुप्छन्दासो जगतीछन्दस इति
पदत्रयं श्रुतम् । तथा पवमानत्रयविषयेऽप्यहरोत्पन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
प्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्त्रावकेऽयंवादे पठ्यते—'गायत्री
मध्यमः परिधिसैष्टुमो दक्षिणो जागत उत्तरः' इति । तथा कपालविषये
वाक्यं पठ्यते—' अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
द्वादशकपालस्तृती (स्तार्ती) पसवनिः ' इति । अत्राष्टत्वादिमिसिद्धिः सं-
ख्याभिर्गायत्र्यादिछन्दांसि तत्तत्पदाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते

+ न्यायमात्रायां मन्त्रेतिपदं न विद्यते ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

सति स्पृष्टवकरणे छन्दोऽपतिक्रमः पठ्यते— ' छन्दांसि वा अन्योन्मस्य लो-
कमभ्यध्यायन्, गायत्री विष्टुमस्त्रिष्टुभ्यगत्वा जगती गायत्र्याः ' इति । तत्र
संशयः—सोऽयं छन्दोऽपतिक्रमो मन्त्रव्यवधानपरिविकपालस्वरूपाणामर्थानामुभय-
विधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च । अथ, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र
मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रयणात्सर्वत्र अपतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तत्र गायत्री-
शब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुभ्यगदितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य
स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने ।
तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनपवमाने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने । आर्भ-
वपवानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतः, अणीमान्द्रा-
धीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,
एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थोऽपतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति पाप्ते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतमाश्रयादिशब्दानामेव अपतिक्रमः । यस्त्वर्गेषु
गायत्र्यादिशब्दमयंगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां मुख्यच्छन्दस्वभावा-
दिति रत्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वाद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजा-
यत् यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण
यजेत् प्रैव जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यमित्रोमप्रायणा
यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति

१ क. स. छ. 'यत्रश' । २ स. च. 'ने । माध्यंदिनीये जगतीस्य स्थाने, आगती
माध्यंदिने प्रातःसवनीयस्य स्थाने । त' ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके
 अग्निष्टोमौ यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुज्जीरन्व-
 हिर्वा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र
 युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके
 प्रति दधति यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद
 ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ
 तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावृक्ष्याः स आत्मैषा वै गायत्री
 ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं
 लोकम् (२) एति प्रजापतिर्वा एव द्वादशधा
 विहितो यद्द्वादशरात्रौ यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्त-
 रेऽष्टावृक्ष्याः स आत्मा प्रजापतिर्वाविष सन्तसद्
 वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति
 सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणेरासते ये सत्रमासते
 तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सन्निध इति प्रियः प्रजा-
 नाप्रत्थितो भवति य एवं वेद (३) ॥

(अग्निष्टोमौ यत्सुवर्गं लोकं प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढमकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्पाहर्विशेषा उच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ द्वादशाहं विवक्षते—

प्रजापातिरिति । अथ पञ्चोत्तरमुखेन (ण) पथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अग्निष्टोमः प्रायणं पथममहोरी येषां सोपया-

(द्वादशरात्रकथनम्)

गानां तेऽग्निष्टोमपायणाः । अत एवास्य काण्डस्याऽऽश्वानुवाकेऽभिहितम्—‘तस्माद्वाहुर्धेष्ठपज्ञ इति । इति । एवं सति तपाग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽह्नि कस्मात्कारणादतिरात्रः प्रयुज्यत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । तथा भिक्षा उत्तरमेवमाहुः—पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयादतिरात्रो । कनीनिकास्थानीयावाग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यद्वान्तरं पृथग्यण्डलमतिकृष्णं तद्दर्शनशक्तिस्थानं, सेयं कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथमपाग्निष्टोमं प्रयुज्जारंस्तदानीमाधरभूतं गोलकं विना बहिरेवाऽऽकाशपदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽह्नि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषत्वे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरभात्रीनि दशाहानि पक्षित्वं परिकल्प्य विधत्ते—

यो वै गायत्रीमिति । अष्टाक्षरवादां गायत्रीमष्टसंख्योपेतमुक्थयत्त्वमह-
रष्टकं पक्षित्वत्वं परिकल्प्य तद्रूपां गायत्रीत्युच्यते ज्योतीरूपो पक्षो यस्या
गायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद त यजमानः पक्षत्वं
ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनानुष्ठितज्योतिरारब्धेन
प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः
स्वरूपमिति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य पायणीयोदपनीयारूपे प्रथमोत्तमे
अह्नी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽश्वन्तयोरहनोरनुष्ठेयौ यावग्निष्टोमौ तौ
पक्षस्थानीयौ । ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेऽष्टसंख्याकेऽष्टःस्वनुष्ठेया अष्टा-
नुक्थ्याः सोऽयमुक्थयसंघः पक्षिरूपाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि
दशाहानि कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः पतिषादिवस्वार्थस्वोपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—रूपरूपोऽह्नीनरूपश्च । तत्र सत्ररूपं तावद्वि-
धातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा इति । सोऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः पक्षैरा-
भिर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य च प्रजापतेः पक्षित्वत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्ष-
त्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः समीपवर्तिनो प्रथमद्वादशयोरहनोरनुष्ठेयौ पायणी-

योदमनीयारूपौ पावतिरात्रौ तावपि पश्चाद्यस्थानीयत्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमस्त-
हितयोरतिरात्रयोः पक्षयोरप्ये येऽष्टावुक्त्याः सोऽयमुक्त्यपसंघः पक्षिरूपस्य
प्रजापतेः शरीरम् । एव एवंविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः ।
प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्ररूपप्रयोगेण सद्यः स्पृणोति सच्छब्दवाच्यं यदस्ति
तस्मीनमत्येव । किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते—प्रजानां पाणा एव सच्छब्दवा-
च्याः । जन्मान्तरेऽप्यनपायेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यमान्पाणानेव
भीणयति ।

अथ यस्तुतं सत्ररूपं विधत्ते—

सर्वांसां वा इति । ये यजमाना द्वादशाहकृतं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ।
आसिधातुः सत्रविषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वांसां प्रजानां पाणै-
रेव निमिचभूरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगज्जिर्वाहहेतुना पाणाः पीता
भवन्तीत्यर्थः । यस्मात्सञ्चानुष्ठानं पाणानां पीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठा-
तुन्नुद्वा किमेते सत्रेण इत्येवमादरेण साध्वर्षाः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं
सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामिति । सत्रस्य वेदिता सर्वांसां प्रजानां प्रियो भूत्वा
जगत्पृच्छत्युच्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाथंमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गं लोकाय
प्राभयदुर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्यौहन्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्या ऋतवो
वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेर्वाधोदधि तदुध्नोति
ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजति

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेऽस्मिन्नेच्छन्तः स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत
 (१) यवं ग्रीष्मायोषधावंपांभ्यो ग्रीहीञ्छरदे
 मापतिला हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापति-
 रयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्माद्वाहुरानुजा-
 वरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयं जतेषु ह पे कृणप-
 मसि यः मन्त्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकृणपमंश्चकृणपं
 गोषां अन्नं येन पात्रेणाग्नं विभ्रति यत्तन्न निर्णे-
 निजति ततोऽधि (२) मलं जायते एकं एव
 यं जेतको हि प्रजापतिराध्वनोद्द्वादश रात्रोर्दीक्षितः
 स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्वावैष एष ह त्वे जायते यस्तपसोऽधि
 जायते चतुर्धा वा एतास्तिस्रस्तिस्त्रो रात्रयो यद्वा-
 दशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या
 द्वितीया यज्ञं ताभिरा रमते (३) यान्तुतीयाः
 पात्राणि ताभिर्निर्णैतिके याश्चतुर्थीरपि ताभिरा-
 त्मानमन्तरतः शान्धते यो वा अस्य पशुमसि
 मासः सोऽसि यः पुरोडाशं मस्तिष्कः स यः
 परिवापं पुरीषः स य आज्यं मज्जानः स यः
 सोमः स्वेदः सोऽपि ह वा अस्य शीर्षण्या
 निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
 तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै (४) ॥

(अयच्छर्धि रमते द्वादशाहेन चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहयज्ञान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे द्वाद-
शमहविधत्ते-

न वा एष इति । वैश्वानराख्येनाग्निना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः ।
अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽ-
यमन्यतोवैश्वानरः । आदावेवातिरात्रयुक्तो न त्वयसान इत्यर्थः । एतादृश एष
द्वादशाहः स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते-
एष द्वादशाह ऊर्ध्वाभिमुखोऽतिविस्तृत आसीत् । तस्यावसाननियामकाभावात् ।
अतोऽयमपयंवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्द-
वाच्यमतिरात्रं पर्योहन्परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण नियमितत्वादेनावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रादुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादतिरात्रः कर्तव्य इति
विध्युच्यते ।

अथेतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विधत्ते-

ऋतवो वा इति । पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यतवो देवा ऋत्विजो भूत्वा प्रजा-
पतिं यजमानमेतेन द्वादशाहेनावाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिस्तेष्वुतुषु
मध्येऽधिकां समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्योऽप्युत्तिष्ठु मध्ये द्वादशाहयोगेन समृद्धिं
प्राप्नोति । पूर्वं यजमानबहुत्वादासिचोदनया विधानाञ्च द्वादशाहस्य सत्त्वम् ।
इह तु यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानाञ्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति-

तेऽस्मिन्नेच्छन्तेति । ते वसन्ताद्या ऋतवोऽस्मिन्समृद्धे प्रजापतौ भागमे-
च्छन् । स च प्रजापतिर्वसन्ताय रसमह सर्वमपि भोग्यवस्तुगवं सारं दत्तवान् ।
वसन्तकाले हि भोगाविशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्वान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः
प्राप्यच्छत् । ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति--

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेनेन्द्रं प्रजापतिरिति । इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजभातुवत्पूज्योऽपि सन्परा-
कदाजिदनुजवद्वरः सर्वेदेवैस्तिरस्किपमाणो भूत्वा तत्परिहारोपायं बोधितुं
प्रजापतिमुपसोर्वितवानित्येतावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्धवाऽऽम्नातम्
' इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुनाभावत् ' इति । स च
प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेनेन्द्रमपाजयत् । ततो द्वादशाहमभावादयमिन्द्रस्तदानी-
मिन्द्रोऽभवत्स्वकीयपरमैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । तस्माद्याज्ञिका आनुजा-
वरस्य यज्ञ इति द्वादशाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये
प्रथममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिवेधं निन्द्योजयति—

एष ह वा इति । सत्रे हि ये यजमानास्तु ऋत्विज इत्येवं यजमानत्व-
व्यवहारवदृत्विक्त्वव्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अश्वयुर्गृह्णति
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावश्वयुर्ब्रह्मादिशब्दैर्बहिषन्ते । एवं
सति ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां पतिगृह्णाति स पतिग्रहीता
श्रवमक्षणेन यः प्रत्यवायसं प्राप्तोति । नात्र पञ्चनस्त्वश्वो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाभादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्षयते तद्गौरेव भवति गोनांसमक्षणतपः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं पतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांत्थपात्रे भाण्डे
याऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोभितं न भवेत्ततः शोचनाभा-
वाच्चक्षुष्मगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तुणामधिकः प्रत्यवायो भव-
तीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिवेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढी-
करोति—

एक एव यजेतेति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिः भूः, न तु याजकानामु-
पुणाम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात्फलमाकृत्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रीरिति । द्वादशसंख्योपेतानां मासानां संवत्सररूपत्वात्संव-
त्सरस्य च प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्म-
जापतिरेव भवति । किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुख्यम् । किंतु यो
यजमानो दीक्षाकृततपसोऽधिजायत एव एव हि जायते मुख्यजननवानित्यर्थः ।

अथोपसद्दिशेषं विधत्ते-

चतुर्धा वा इति । अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्रस्तिस्र एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगतामिस्तिसृभिर्यज्ञसाधनसंपादनं भवति । द्वितीयराशिगतामिस्तिसृभिर्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगतामिस्तिसृभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति । चतुर्थराशिगतामिस्तिसृभिः स्वात्मनोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन मत्किं निन्दति-

यो वा अस्येति । यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति तदा तदीययागे योऽयं ऋत्विग्भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः संबन्धिनमग्नीषोमीयादिपशुहविःशेषमस्ति स ऋत्विक्पुरुषादिमांसभक्षणसमं पत्यवायं पाप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमस्ति स मस्तिष्कं पुरुषादिशिरोगतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवारं लाजरूपहविःशेषमस्ति स पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाग आज्येडाभागं भक्षयति स मज्जानं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षितवान् भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकृतुः शीर्षण्याः शिरस्युत्पन्ना निष्पदो द्वारैर्निर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वेतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्य पशुमित्यादेरयमर्थः-यः ऋत्विग्भूत्वाऽहीनरूपं द्वादशाहे पशुहविःशेषमस्ति सोऽयमस्य यजमानस्यैव मांसमस्ति । एवमुत्तराणि षोडशम् । यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान्विशेषः-सत्रे तु स्वयम(स्या)पि यजमानत्वात्प्रतिग्रह एव नस्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वात्प्रतिगृह प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अत्र भीमांसा ॥

द्वादशाध्यायस्य षष्ठ्यादे वोढशधिकरणे चिन्तितम्-

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्याद्विज्ञानिभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च तत्रैतन्निबन्धयते-किमहीनसत्रयो-

(द्वादशरात्रकथनम्)

लक्षणभेदो नास्त्युवास्तीति । नास्तीति वाच्यत्वात् । कुतः, ज्योतिष्टोमा-
वृत्तिरूपस्य समानत्वात् । अथ द्विरात्रादीनामेकादशरात्राणां तानामहीनानामा-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूप तथा यथोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते नूनः—आ-
सीरन्नुपेयुरिति चोदनादयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणं, यजतिचोदना यज-
मानबहुत्वंचोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारादिति
राख्यन्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सत्रमेकः करोताहो बहवः प्रकृताश्च ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरन्नित्युक्त्या बहवो भूताः ॥

द्वादशाहसिद्धसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्र कर्त्तव्यत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि
कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादन्येषामुत्पित्वाद्वाभ्यग्ने स्युरिति
प्राप्ते नूनः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सत्राणीत्याहु-
रिति दक्षिणाराहित्यध्वजादभ्यर्गुर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तव
उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगोरास्विज्यया-
जमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽत्र सोमदत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्कयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमुत्पिजामाभ्यातम् । सोमवत्सत्रेऽपि वत्का-
र्यम् । अन्यथा वरणरहितानामुत्पित्वाभावात्सत्रं न तिष्ठेत् । अत एव त-
त्सिद्धये सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमाना-
ननूय वरणंसाध्यमुत्पित्त्वं तेष्वधातव्यमिति विदधानि । तस्याहत्विग्वरणं सत्रे
कार्यम् । मैवम् । सत्रं सनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्मणि कयार्थं

(दादशरात्रकथनम्)

वरणमपेक्ष्यते । कथार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । ज्ञानमेव कथार्थं वरणं त्वद्वैतार्थ-
मिति चेन्न । वरणस्य भविष्यद्दामसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरण-
काळे कञ्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्युत्तिजा प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च
ऋत्विक्त्वात्तिष्ठिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमृत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत
यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्थापित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज
इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्थत एव यागं कर्तुं भवत्तत्त्वाद्वरणमन्तरे-
णाप्युत्तिक्त्वं सिध्यति । इदं शमेवाऽऽर्त्तिज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानव-
द्वरणं सत्रे लुप्यते ।

तत्रैवाप्यश्विनितम्-

कयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाकृतत्वेन कयो वरणं यथा ॥

सत्कारपुरःसरमग्निहोतेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षु-
र्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्त-
म्बवचनात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः-‘ज्योतिष्टोभेनाग्निष्टोमसं-
स्थेन रथं वरपृष्ठेन मवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं पक्षे । तत्र मे त्वमुद्गाता भव ।
इति । तत्र देवदक्षिणाद्व्यपनिश्वयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं
योग्या भवन्ति । सोऽयं कयः । स च प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षि-
णादानस्य निराकृतत्वेन देवद्व्यपनिश्वये लुपे सति तत्साध्यः कयोऽपि लुप्ये-
तेति शङ्कनीयम् । निषेधमुपजीव्य कथानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
तथाहि-‘न सत्र गौर्दीयते । न वासो न हिरण्यम् । इति सत्रे गवादिदानं
निषिध्यते । स च निषेधोऽस्तत्त्वां प्रतीको न संभवति । ततः सोमे देवद्व्याणां
सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देवद्व्याण्येवं श्रूयन्ते-‘गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
नर्दपश्चाज्जाश्वावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च मावाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ।
इति । एव गोवासोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्याभ्यन्तराणां चोदकमाप्ता-
नामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देवद्व्यसंज्ञावात्कयः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः ।
‘न सत्र गौर्दीयते’ इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
एव दानाभावोऽनूद्यते । ‘अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुर्न सत्र गौर्दीयते’ इति

(द्वादशरात्रकथनम्)

श्रुतौ परोक्षयुपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिंशब्दस्य [च] प्राप्त्यगमकत्वाद् ; तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वामावाहरणवत्तद्विनाभूतः कथोऽपि न कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आश्वेयदानर्तुमाज्यावृत्ती मधेषु नाऽऽचरेत् ।

कुर्याद्वाऽऽनतिलोपाज्जो वर्धार्थं क्रियतां द्यम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतम् । ऋतुयज्यावरणं चास्ति । तदु-
भयं सत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वाद् । यद्यप्याश्वेयः कर्मक-
रेभ्यो बहिर्भूतस्तथाऽपि तद्दनेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज
आनता भवन्ति । दरणस्य चाऽऽनत्यर्थमुत्तिष्ठवरणे पारम्भकालीने प्रसिद्धम् ।
तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । पथमवरणेनैवाऽऽनतिभिर्दः
कालान्तरे दरणमदृष्टार्थम् ! धनकामानामपि कर्मकराणां पारम्भकाले स्वयमङ्ग-
छाया मृतेरावेकं धनं न लभ्यत इत्याश्वेयदानदर्शने नाऽऽनतिकरम् । तस्माद-
दृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

वष्टाव्यापस्य वष्टपादे तृतीयाविकरणे चिन्तितम्—

सत्रं वर्णवयस्यो न विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य भैवे स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्मादर्ध-
त्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मयैम् । विप्राणामेवाऽऽर्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते ।
ऋत्विकार्ये यजमानाः सत्रे समाप्ताः—‘ ये यजमानास्त ऋत्विजः ’ इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकला अपि सत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्या वसिष्ठादिविधानर्तः ॥

नौराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नौराशंसाविधौ संनिकर्षात्सर्वगुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्यवसिष्ठोदीनां न(ना)-
राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूत्पादन्वेषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवध्वपञ्चगुनक-
ण्वकश्चपसंस्तुतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रयाजवन्तः, येवान्ये तनूनपात्प-

(द्वादशरात्रकथनम्)

याजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः, न(ना)राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति माध्वे ब्रूमः—वासिष्ठोदीन्यजमानानुद्दिश्य न (ना)राशंसो विधीयते । तथा सति विधायकपदगतस्य भावार्थस्य विधेयत्वात्संनिर्कर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्व-
रोपात्तत्वादिप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ न(ना)राशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यमितरेणां तु वैगुण्यं, तन्नूनादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्—

विषस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋक्षीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय स्रवांसिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोममागतः ।

वैश्वामित्रस्तमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

क्रादिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्मा-
द्विषस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनाद्-
वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वात्संभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः । वा-
सिष्ठो ब्रह्मेति वाक्याच्च वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वात् । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो
मन्त्राः स्तोममागतास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोममाग-
प्रशंसात्तोऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहि-
तस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्यञ्चिन्तितम्—

अनाघातुश्च तर्हि वाऽऽधातुरेवाग्निभ्यो यतः ।

एकस्याग्निषु तस्मिन्निर्न स्वाग्निष्वतोपदात् ॥

तत्सप्तमग्रयाधानरहितस्यापि संभवति । क. 'रा' 'त्रिणां' मध्ये कस्मचिदा-
हिताग्निष्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह पूर्वतैरन. 'त्रिणां' अपि तस्य सप्तस्य साध-
यितुं अकथयति इति चेन्मैवम् । आदधीति य. 'अनाघातुश्च' 'अनाघातुश्च' कर्तृणापिता

(द्वादशरात्रकथनम्)

दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नीनो न तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोमविकृतीनामिष्टिपूर्कत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाघातुरेव सत्राधिकारः ।

तत्रैवान्यचित्तितम्—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमोऽज्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित्संनन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोज्यम् । कुतः, अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निश्चात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति पात्रे ज्ञमः—यस्य जुह्वादयः स चेत्सत्रमध्ये म्रियते तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । ‘अहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुह्मासादयति’ इत्यत्र चैवेत्स्वदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्रप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्स धारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्रे संपादनीयाः ।

एकादशाध्यामस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्विंशद्वाऽग्निमो यतः ॥

एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य उपोतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठातुं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताभ्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश साद्येस्काथतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतिर्यादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुर्द्वं (षकं) भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृतौ ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्विंशद्विंशता मताः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोमसरकस्य समुत्पस्य

१ स. च. ‘हति यं’ । २ च. ‘वहे दिनमानकम्’ । ३ स. च. ‘हानं दिं’ । ४ क. च. उ. च. ‘स्तयाऽपि’ । ५ स. उ. ‘यस्काथ’ । ६ क. च. उ. ‘भियता’ । ७ च. उ. श्रुताः । ८ स. च. ‘ताः’ । साङ्गस्य द्वादशाहस्य षं ।

(द्वादशावकथनम्)

ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसर्गं च पाकृतसं-
ख्यावाचनाय पृथग्द्वादशत्वं भुतम् । ततो दीक्षोपसर्गं चतुर्विंशतिर्दिनानि
सुप्तार्थमेकं दिनमिति चतुर्विंशतिः । इदंशस्य कर्माविशेषस्याह्नां द्वादशभिरावृ-
त्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं भूयमाणं
वाप्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तद्वाऽपि दीक्षोपसर्गद्वया-
मङ्गलान्माभ्युपेतस्यैकस्याह्नः साङ्गज्ज्योतिष्टोमविकारत्वात् सर्वं सद्य एव कर्त-
व्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसर्गदोमेरुव्यकालाभागेदानुष्ठितत्वाविहापि
तदैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने वाप्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य
प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विमण्यमानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य
द्वादश दीक्षा द्वादशोपसर्ग इत्यङ्गयोर्मध्ये च पुं (स्यवन्तु) यद्द्वादशत्वधुर्या
चतुर्विंशतिरिति साङ्गान्तः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्येऽरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्योऽसंस्थितत्वेऽपि लिङ्गन्तः ॥

द्वादशाहे श्रूयते 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते' इति । तत्र द्वाद-
शसंस्थेषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं पिष्टलेपादिकं न
कार्यम् । कुतः, एतावन्तु पत्नीसंयाजैः समाप्तिर्नतरेष्विति विशेषनियामका-
भावादिति चेन्नैवम् । असंस्थितत्ववाक्योकाङ्गुलं न गतमाहूनां यानीतराण्य-
हानि तेषु पत्नीसंयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
संतिष्ठन्त इत्यस्य विवेकः शेष एवमाग्नयते—'न चर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि
वर्हि यज्ञः' इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत ।
तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः, किं वर्हि सत्येव तदहः सं-
न्यिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अपि च कर्तव्यशेषधरमेहन्यनुष्ठातव्यः ।
तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि
द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसर्गादिकं तन्वेणा-

१ स. तत्रापि । घ. ऊ. च. तथाऽपि । २ स. तथैवा । ३ स. च. 'सद्यो द्वादश
सुत्या इ' । ४ च. 'मुख्यस्य च । ५ क. घ. ऊ. 'संस्थितं स' । ६ स. अ. 'इह हारि-
योजनादिकं त्याज्यम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

नुष्ठीयवे । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तपनुष्ठाय पिष्ठलेपादिकं बर्हिष्पहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमवे । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्मनुष्ठावव्यम् । तथा सत्प्रपक्रमैकपवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहनः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ मित्राः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याहनो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहर्ता पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

पञ्चाध्यायस्य द्वितीयभागे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम्—

सवे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः ॥

इदमस्मादयते—‘आधिकार्याः सत्रमासीरन्’ इति । तत्र सवे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति भ्रवणात् कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेन्नैवम् । एकैकस्यापि सप्तदशान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रमासीरन्निति कुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात्सर्वफलकाभिनामेवात्राधिकारो नत्वंशफलकाभिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

एकैकैः स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

शम्यः स्वाहैकाजविंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकजचत्वारिंशत्यै स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै
 स्वाहैकाजपष्ट्यै स्वाहा नवपष्ट्यै स्वाहैकाजा-
 शीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकाजशताय स्वाहा
 शताय स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशत्यै स्वाहिकाजैकविंशतिभ्यः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादशाक्षरं श्रितमहर्दक्षाविशेषश्लोकः । अथ शिष्टेषु दश-
 स्वनुवाकेष्वर्थमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘संस्थितेऽह्न्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशत्तथानुपर्वत्प्राग्भिमि-
 न्वन्त्यस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशत्तमध्वर्यव उपर्वत्पानविरुक्ष सादिरैः स्रवैः
 सर्वाः राभिमजहोमाज्जुहवत्याग्न्यं पधत्तण्डुलान्पुथकाह्णान्करम्बान्बानाः सकू-
 न्मसूत्यानि मियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येवेवापनुवन्त्युज आज्येन
 युजोऽज्येनाऽऽज्येनान्तवः’ इति ।

तत्राऽऽशौ मुजामयुजां च मिश्रितानां सप्तमाह—

एकस्मै स्वाहेति । अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अत्र
 एव ब्राह्मणे समाम्नासपदे—‘एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमे-
 वाऽऽज्योति’ इति । अस्य च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्वादिभेदाविशिष्टाः पदा-
 र्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः तस्मात्प्रजापतिरूपानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येवं
 स्वाहुतमस्त्वित्येवं ययाम्नावं विशदाहुवीर्जिहुयात् । अनुकपदार्थसंग्रहार्थं
 सर्वशब्दः ॥

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तद-
शभ्यः स्वाहैकात्र विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
स्वाहैकात्र चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
स्वाहैकात्र पष्ठ्यै स्वाहा नवपष्ठ्यै स्वाहैकात्राशीत्यै
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकात्र शताय स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहेति । एतैरयुक्संख्यैर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुह्यात् । न चात्र
पूर्वांनुवाकेन सह पुनरुक्तिः शङ्कनीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेषु
सजापत्यवयवेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा-
 ऽष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टादशभ्यः
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विसंख्यामारभ्य युग्मसंख्यानां संघमाह--

द्वाभ्यां स्वाहेति । तैत्तिरीयसंहितायां द्वाभ्यामष्टानवत्यै षड्विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
 नवभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहे-
 काञ्च विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहेकाञ्च
 चत्वारिंशत्यै स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै स्वाहेकाञ्च
 षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहेकाञ्चाशीत्यै स्वाहा
 नवाशीत्यै स्वाहेकाञ्च शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्)

(त्रिभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रिसंख्यामारभ्य विषमसंख्यानं संवदाह-

त्रिभ्यः स्वाहेति । तैरेतमन्त्रैरकोनविंशति संख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः
स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा
षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः षण्णवत्यै षोडश) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां समसंख्यानं संवदाह-

चतुर्भ्यः स्वाहेति । एतेमन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा विश्वस्यै स्वाहा पञ्चनवस्यै स्वाहा शताय

स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चम्यः पञ्चनवस्यै चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसंख्यानां संचमाह-

पञ्चम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

दशम्यः स्वाहा विश्वस्यै स्वाहा त्रिंशते

स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा

षष्ठ्यै स्वाहा सप्तस्यै स्वाहाऽऽश्विनस्यै स्वाहा न-

वस्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संचं दर्शयति-

दशम्यः स्वाहेति । एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

(अम्बमेवगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

वि॒श॒श॒त्यै स्वाहा चत्वारि॒श॒शते स्वाहा प॒ष्ठो
स्वाहाऽश॒त्यै स्वाहा श॒ताय स्वाहा सर्व॑स्मै
स्वाहा (१) ॥

(वि॒श॒श॒त्यै द्वाद॑श) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां संख्यानां संवमाह-
वि॒श॒श॒त्यै स्वाहेति । एतेर्गन्धैः षडाहुतीर्जुहुवात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।

प॒ञ्चा॒श॒ते स्वाहा श॒ताय स्वाहा द्वा॒भ्यां
श॒ताभ्यां स्वाहा त्रि॒भ्यः श॒तेभ्यः स्वाहा च॒तु॒र्भ्यः
श॒तेभ्यः स्वाहा प॒ञ्च॒भ्यः श॒तेभ्यः स्वाहा ष॒ड्भ्यः
श॒तेभ्यः स्वाहा स॒प्त॒भ्यः श॒तेभ्यः स्वाहाऽष्टा॒भ्यः
श॒तेभ्यः स्वाहा न॒व॒भ्यः श॒तेभ्यः स्वाहा स॒हस्रा॒य
स्वाहा सर्व॑स्मै स्वाहा (१) ॥

(प॒ञ्चा॒श॒ते द्वाविं॑शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतौत्तराणां च सर्वं दर्शयति—
पञ्चाशते स्वाहेति । एतेष्वन्वेद्वाद्वाऽऽहुतिं हुहयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः—
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा
भ्यर्बुदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽ-
न्ताय स्वाहा परार्धाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्टये
स्वाहोदिष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा
सुवर्ताय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१)

(शतायाष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साध्याः षड्विंशं कुसुरुविन्दः सप्तविंशं बृहस्पतिरष्टविंशं प्रजापतिः क्षुर्यं
नवविंशं प्रजापतिर्दशहोतारमुत्तरं ऐन्द्रायवायवाग्नायवो वै प्रजापतिः स द्वाद-
शविंशं न वा एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विंशत्यै
पञ्चाशते शतार्थं विंशतिः ॥ २० ॥

(अथ्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

साध्या अस्या इमे लोका गायत्रं वै तृतीयमेकस्मै

पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ शतसंख्यापारम्प्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां संख्यानां संवमाह—
अन्ताय स्वाहेति । अत्र समुद्रादिशब्दाः सर्वे शतसहस्रादिशब्द्वदुत्तरो-
त्तरदशगुणसंख्यावाचिन एव । परार्धे ब्रह्मण आयुष्मर्धस्याऽऽवृत्तानां मानुषसं-
वत्सराणामवधिभूता चरमसंख्या । न सतीऽधिका काचित्संख्या कश्चिद्विद्यते ।
परार्धस्य द्वैगुण्ये तु परार्धद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्यावृद्धिविभ्रान्ति-
स्तत्र दृष्टव्या ।

कल्पः—‘ एताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोपसे स्वाहेत्युवाचि
व्युच्छन्त्ये स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युच्छन्त्ये स्वाहेति व्युच्छन्त्यामुदेत्ये स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा ’ इति । अत्र व्युच्छन्त्ये स्वाहेति शास्त्रान्तरमन्त्रः । इतरे त्वभ्रत्या एव ।
अत्र ब्रह्मणो रान्ववसाने सति तृतीया उपःकाळादयोऽत्र विवक्षिताः । यद्वा
मनुष्यमसिद्धाः । एवं शतम् । । पक्रम उक्तः । व्याष्टिशब्देन सम्भ-
व्यभातदशोका । उदेत्युच्छन्त्ये । यात्पाचिनसमीपदशा । उद्यच्छन्त्ये-
दयकाळीनदशा । उदितशब्देनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गशब्देन ध्रुवोको
विवक्षितः । लोकशब्देन तन्माश्रयको भूः । अत्रानुक्तसर्वविशेषसंग्रहार्थं
सर्वस्यै स्वाहेत्यन्ते । १ ।

अथ प्रपाठकः । नानेयोगसंग्रहः—

यद्वात्रः स्याद्द्वितीयाधे द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्वाष्टतुर्थे नवरात्रकः ॥ १ ॥

दशरात्रः पञ्चमेऽथ स्यादिकादशरात्रकः ।

अथैकविंशत्ये सप्तमे सूतोऽष्टौ श्रुतः ॥ २ ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वाञ्जहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाभतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्राजाविराजपरमेभरस्य

श्रीवीरब्रह्मकर्महाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तपाठके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रजवं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-

वहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममह्यो वै

प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति

यो अेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेऽहोऽति-

वाक्य उपहृण्यते स हीयते तस्मै यः उपहृण्यते

व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यः व्याह सः

(१) हीयते तस्माद्दशमेऽहंजविवाक्य उपहृताय

न न्युच्यमथो सत्त्वाहृण्यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः

पूर्वर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्योहनासुरान्पराऽभाव-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

यज्जिति यत्सलु वै यज्ञस्य सष्टुर्द्धं तयजमानस्य
 यद्व्युद्धं तद्व्यातुर्व्यस्य स यो वै दशमेऽह्नावि-
 वाक्य उपहन्यते स एवाति रेचयति ते ये वासां
 दृशीकवः (२) स्युस्ते वि ब्रूय्यंदि तत्र न वि-
 न्देयुरन्तः सदसाद्व्युक्त्यं यदि तत्र न विन्देयुर्गृह-
 पतिना व्युक्त्यं तद्व्युक्त्यमेवाथ वा एतत्संपराज्ञियां
 ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो राज्ञी यद्वा अस्य।
 किं चाचंस्ति यदानुचस्तेनेयः संपराज्ञी ते यदेव
 किं च वाचाऽऽनुचुर्यदतोऽध्यर्चितारः (३)
 तदभयमाप्त्वाऽवरुध्योत्तिष्ठामेति तामिर्मनसा
 स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरिरथः सयः
 पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमाः सयः पर्याप्तुमर्हति
 मनः परिमचितुमथ ब्रह्म वदन्ति परिमितं वा
 ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजुश्च-
 थैतस्यैषान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगुणत आ-
 चक्षीत स प्रतिगुरः (४) ॥

(व्याहृ स दृशीकवोऽर्चितारः स एकं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

पश्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्वितं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

पद्माग्राद्या द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः कणात् ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सवजातमुदीर्यते ॥

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

स्तोत्रं संपन्नम् । अथ कथं सर्वराज्ञीत्वमित्येतन्नरमुच्यते—पाणिना मध्ये परस्परौपकार्यौपकारित्वस्य सद्भावात्केचिद्वर्काः [अर्चनीयाश्च] । तत्र धार्तिकचित्पाणिजातमन्त्रे पुरुषा अर्चन्ति, यदामृत्युर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृपाणिस्वत्त्वमस्यां पृथिव्यापेक्षं वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्चनादिभ्यवहारं कुर्वतः पाणिजातस्याऽऽधार इति भूमिरियं सर्वराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्वराज्ञ्याः संबन्धिन्य ऋचो भूमिर्भूमेत्यादयः । एते च मन्त्राः पथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे समाम्नाताः । ताश्च तत्रापि ब्राह्मण एतन्नाम्ना व्यवहृताः—‘ सर्वराज्ञ्या ऋग्भिर्गांहैपत्यमादधाति ’ इति । तस्माद्भूमिर्भूमेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोतृणामत्र कोऽभिप्राय इति सोऽप्यमुच्यते—यदेव किञ्चित्पाणिजातमन्त्रे पुरुषा अस्मां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपार्श्ववितारस्तदुभयस्वत्त्वमपि स्तोतारो नयं प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठामेत्येवमेवाभिरुग्मिः स्तोतृणामयमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

तामिर्मनसेति । इतरेः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । तामिस्तु सर्वराज्ञीमिरत्र मानसग्रहस्य प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते—बलवद्भिरर्चैर्भुको रयोऽधरयः । अधरयस्तु संकीर्णजातयोऽत्यन्तबलशुकास्त्राभिर्युकोऽधररीरयः । तयोरन्धतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिभिर्मां कृत्स्नां व्याप्तुं नर्हति । मनस्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वां भूमिं व्याप्तुमर्हति । अनिदं च सर्वं विरक्तुमर्हति । तस्माद्भूमिविषयाभिरुग्मिर्मनसैव स्तोतव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ होता चतुर्होतृन्वाचहे ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्मेति । पूर्वोक्ताभिरुग्मिः संसनकाले यत्र यत्राभ्ययुः प्रतिगरं प्रयुक्ते तत्र तत्र प्रतिगरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । ‘ ब्रह्म वै चतुर्होतारः ’ इति भृत्यन्तरात्तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । ‘ पृथिवी होता । यौरभ्ययुः ’ । इत्यादिक आरण्यकाण्डाम्नातमन्त्रचतुर्होतृमन्त्रः । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः । अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक्प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओमिति दशहोतुः प्रतिगरस्तथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षडहोतुररात्म होता रिति सप्तहोतुः ’ इति । संसितुः मोत्साहजननं प्रतिगरः । तत्प्रतिगरविषयत्वेनास्मिन् एक एव दशहोतुः । सर्वे दशहोतुर्वादिमन्त्रा

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

होवा वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र संगृह्य ब्रह्म वदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्वा-
न्तरपरित्यागेन ब्रह्मण एव वदने हेतुरुच्यते—यं क्रम्युपा मन्वास्ते परिमिताः
कचित्कचिदेव प्रयोज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्म-
शब्दाभिधेयं होतुमन्त्रजातमेतस्यैवान्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु मदेशेषु प्रयो-
क्तव्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतुमन्त्रजातं प्रतिगुणते प्रतिगरार्थमुद्युक्ता-
याध्वयंवे होवा ब्रूयान् । सोऽयं होतुमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः, अध्व-
र्युक्तृकायाः प्रतिगरक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमहमिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

मिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिमिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘अगया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रश्च
रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि’ इति । अय-
मर्थः—पृथिवी पात्रं समुद्रः सौराष्ट्रस्य प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य
ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशम्योऽहोम्यो मिन्न-
महस्योदशोऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन
द्वादशाहस्य स्तुतिरेवाम्नायते—‘द्वादशाहस्य हतरसानि छन्दोऽसि तानि
मानसेनाऽऽप्याययन्ति’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिर्भवं भवितुं
युक्तम् । तथा षष्ठपादेऽपि श्रूयते—‘वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्’
इति । एवमाद्यापत्तिमिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः—दशमस्याङ्गोऽङ्गं तस्यादि-
सर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘एव वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम्’ इति विस-
र्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमारब्धा
च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशमेवादिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमस्कण्डे तृतीयोऽध्यायः ।

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वादशाहमाजिनः प्रसंशाऽभिहिता । अथ तृतीये त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

एष वा आप्त इति । योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्योद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत् । तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याह्नः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते—

अतिरात्र इति । द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयो द्वावेवातिरात्रो । अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदतिरात्रः । तेन लोकत्रयमाप्तिः । अत्राहः क्लृप्तिं सूत्रकारो दर्शयति—‘ अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोभोऽतिरात्रश्चत्वारशछन्दोमा अतिरात्रः ’ इति । यद्यपि चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशश्चत्वारिंशारूपास्त एव छन्दोमा विद्यमानास्तथाऽप्यन्ताहोरो वृद्धिर्वेति न्यायिनाष्टाचत्वारिंशस्याऽऽवृत्त्या चतुःसंख्या पूरणीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—

प्राणो वै प्रथम इति । व्यानेनोदानादीनामप्युपलक्षितरात्रादुदानेनोपसंहारो न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य छन्दोमानामधस्तात्सूत्रकारः शास्त्रान्तरानुसारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं दूषयित्वा छन्दोमानामुपरि नानं विधत्ते—

तदाहर्वागवा इति । योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाक्स्वरूपः । तत्रत्येष्वहःसु विद्यमानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वादशाहे क्लृप्तत्वात् । एवं च सति षडहस्यं छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोभोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतं क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्याः । तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् । अवस्तपरिहाराय छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्तोमाविरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनुष्ठाने सति संततामेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमानस्य वागुपक्षीयते ।

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण पशंसति—

पशवो वा इति । सत्सु पशवः पशवश्चादधृतक्षीरादित्थमजायं पुकम् ।

तस्मादजरूपस्य महावतधर्मकस्याधिराजः । षोडशदेवानुष्ठानं न्याय्यम् ।

इति श्रीभक्त्यायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे दार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहर्न्तेनायजन्त ततो
वे त उभयोर्लोकयोराध्नवन्नस्मि*आमुष्मि*श्वय
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोक-
योर्ऋध्नवन्नस्मि*आमुष्मि*श्व चतुर्दशरात्रो भवति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभग्रीषामव-
रुद्ध्यै यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
तेल्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तेल्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ मंध्यतः
स्तोमो भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भव-
तोऽधिराजा एव समानानी भवन्त्यतिरात्रावभितो
भवतुः पस्विगृहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
यते । तमेवं विधत्ते-

आदित्या इति । तज्जाह्नां संख्यां प्रशंसति-

चतुर्दशारात्र इति । ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्बहुरूपाताः ।

पापणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकाऽहानि विधत्ते-

यत्पराधीनानीति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकवररैवतसामसाध्वैः पृष्ठ-
स्तोत्रैरुक्तान्महानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वं, विपरीत-
क्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति-

त्रयस्त्रिंशदिति । त्रिवृत्त्यश्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिंशवत्सप्तसंज्ञा-
इत्येव स्तोमानां षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिंशव एकविंशः सप्तदशः
पञ्चदशस्त्रिंशदित्येवमवरोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशसंज्ञासु मध्ये षष्ठसप्त-
मयोरह्नोर्वैरन्त्येषु त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किंचैतदन्येषां स्तोमानामधिराजवर्वाचीनानां तत्रान्वर्भावात् । अतो
यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ पापणीयोदयनीयावहर्विशेषौ विधत्ते-

अतिरात्रादिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमेतं देवा अम्वायन्ता-
मादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अङ्गवन्त्यान्पशू-
मुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्माजिति तेभ्य एतं चतु-
र्दशारात्रं प्रत्योहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकः

(अथ यजुर्वेदश्रावणनमः)

माऽरोहन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रयौहन्पृष्ठैरा-
 दित्या अमुष्मिँल्लोक आध्नुवन्त्यहाभ्यामस्मिन् (१)
 लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत
 उभयोरिव लोकयोऽक्रंधुवन्त्यस्मिन् आमुष्मिन् च
 पृष्ठैरवामुष्मिँल्लोकं क्रंधुवन्ति इत्यहाभ्यामस्मिँल्लोके
 ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भवतीयं वाव ज्योति-
 रन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति
 यदभ्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
 भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
 न्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसो बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसार्यनी
 छती ताभ्यां च सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा
 एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
 पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति प्रत्यक्खट्वा
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोलोकयोऽक्रंध्वोतिष्ठन्ति चतु-
 र्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्जं विराड्-
 विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
 दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः परि-
 गृहीत्ये (३) ॥

(आध्नुवन्त्यहाभ्यामस्मिन्सविवधत्वाय प्रतिष्ठित्या

एकविंश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अन्यश्चतुर्वशरात्रकमन्त्रः)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपत्राठके पञ्चमोऽनुवाकः)

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्वशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं गवस्तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्देवाननु पश्चादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्याः पशून्नुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—यान्यशून्नुपेत्य मनुष्यैः सहिताः सर्वे वयमर्जाविष्म ते पशवः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आगतामादित्यानां पशूनां च मध्ये आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्त्य भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपाय इति विचार्येत्तं चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्तः । तत्रेवमहःकल्पितः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहत्पश्चिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यारोहत्पश्चिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति । तस्मिन्नुष्ठिते सति पृष्ठशब्दामिधेयैः षडभिरहोमिरादित्याः स्वर्गमारोहन् । प्रत्यावृत्तियुक्ताम्यां त्र्यहाम्यां देवाः पशून्तस्मिँल्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः । तथाऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः । पशवस्तु त्र्यहाम्यापस्मिँल्लोके समृद्धिं गताः ।

तदिदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अथाऽऽरोहत्त्वं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा त्र्यहः । तेन च त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ।

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । विषयभेदेनोभयतः शिकशेपेतः क्षीराज्वादिवाही काष्ठविशेष उच्यते । तस्य चोभयोः परस्परं समानः । एवं सत्यज्ञायं पृष्ठयः षडह आदावन्ते वा यद्येकस्मिन्पार्श्वे तत्र तत्र परस्परसाम्याभावाद्द्विविधलक्षणमिदं कर्तव्यं स्यात् । अतो विवक्षितदशरात्राय पृष्ठरूपान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि । किंचेतामि पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यात् न हेतुत्वात्तत्रूपाणि । तस्मात्तेषां मध्यमोऽनुष्ठाने तस्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेऽवहःसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादितामान्यपवादिनं विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । मध्यमवृत्तीयपञ्चमेऽवहःसु रथंतराभ्याम्ना पृष्ठस्तोत्रं

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

निष्पादनीयम् । द्वितीयचतुर्थतुल्यहस्तु बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यम् ' साक्षा वै देवाः सुवर्णकामः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ प्रत्यवरोहत्वं ग्रहं विवक्षे-

पराश्रो वा इति । ये यजमाना अनुक्रमगतानि पुत्राख्यान्वहान्यनुवि-
ष्टम्येते यजमानाः प्रत्यावृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्प्रत्यवरोहाय
प्रत्यावृत्त आभुगौर्ज्योतिरित्येवंविधरूपहः कर्तव्यः । अपि चायं व्यहोऽस्मिन्नौके
प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादभयोरपि लोकयोः संपादिं प्राप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्गता संख्यां पशंसति-

चतुर्दशैतास्ताभ्यामिति । चतुर्दशरात्रकतुगता या रात्रय एवाश्चतुर्दश-
संख्याकास्तासां मध्ये या रात्रयो द्वागसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्यादिराद्वा-
राऽन्येति । यास्तून्परेष्टाच्चतस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अथ प्रायणीषोदयनीयो विवक्षे-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै सद्देवताभिरासस्मि न वद्वामि-
च्छत्सं प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा ए० पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तथाऽरत्तेनायजत् ततो व सोऽन्याभि-
देवतामेव्यावृत्तमगच्छत् एव विद्वांसः पञ्च-
दशरात्रमामृतं व्यावृत्तमेव पाप्मना आतृष्येण
मच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवतीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरिष्वेव लो-
केषु प्रतितिष्ठन्त्यसं वा एतददत्तन्दामं यच्छ-

न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
 पञ्चच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पञ्चवैश्वन्दोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो
 भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र
 हरन्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृही-
 तये (२) ॥

(अन्तरिक्षमिन्द्रियस्यैकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे दिदीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै ऋहृष्मिति । देवस्वामित्वार्थोऽभिहितः स्वामित्वमलममानोऽन्या-
 भिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीद्य तु व्यावृत्तिरप्यत्रान् । ततः प्रजापतिं गत्वा
 प्रजापत्युपदेवात्तत्रात्ररात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्ताम् । तद्वन्द्येऽपि तमनुष्ठाय
 पाप्मना भ्रातृव्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तथैकं ऋहं विधत्ते—

ग्योतिर्गौरायुरिति । अथ चतुर्दशन्दोमानुष्ठयं ऋहं च विधत्ते—

असत्रं वा इति । नाम च्छन्दोपरहितस्य सत्रत्वनिषेधे तात्पर्यं, किंतु
 च्छन्दोमवतः पशोसायां तातामम् । अत एतस्य च्छन्दोमवत्ये सति पशस्त्वं
 सत्रं भवति । किंच पृष्ठसंज्ञकैरहोभिर्देवताः प्राप्नुवन्ति । छन्दोमैश्चतुर्भिः पशू-
 न्प्राप्नुवन्ति । किंच पृष्ठानां षण्णामहनामोजोवीर्यरूपत्वाच्छन्दोमानां चतुर्णां-
 महनां पशुरूपत्वाच्च तदनुष्ठानेनोमे (भय) ओजआदिषु पवितितिष्ठन्ति । तस्मात्पु-
 ष्यः ऋहृषत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ कतुगतामहः संरुपां पशोसति—

पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वाद्भज्यत्वम् । तथेतुत्वं च
 दोह्यत्वात्तमे समान्तावम् । तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत् इति । एत-

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

तसंख्यासाध्येन पञ्चदशरात्रस्यापि वज्रत्वात्वाचदनुष्ठानात् आतृष्येभ्यो वज्रं
प्रहरत्येव ।

अथ मायणीयोदयनीयो विवचे-

अतिरात्राविति । अथ कतोरिन्देणानुष्ठितत्वाद्वेन्द्रियपरिमहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मायणीये दशार्थकं कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमक प्रोत्तु तृतीयपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै क्षिप्रिल इवाप्रतिष्ठित आतिरोऽस-
रेभ्योऽविमेत्स जायन्ति सुपां धावत्तस्मा एता पञ्चदश-
रात्रं वज्रं प्रदेच्छन्तः । संरात्राभाष्यं विजित्य
श्रियं गच्छदातृणां पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त य एवं
विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते आतृष्यानेव परा-
भाष्यं विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निहृता पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मन्धत्त एता एव पञ्चदशः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
संवत्सरं पशवोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पशव्या एता
एव संवत्सराः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तस्मात्सुवर्गो ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भव-
तीयं वायु ज्योतिरन्तरिक्षम् (२) गौरसामायुरिमा-
नेव लोकानभ्यारोहन्ति यद्व्यतः पृष्ठानि स्युर्वेति-
वधश्च स्यान्महः पृष्ठानि भवन्ति सविवधस्यायौजो

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वे वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृह-
 द्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसां बृहदाभ्या-
 मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याज्जनायनी स्त्री ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो भवति
 प्रत्यवरूढया अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋ-
 द्ध्वोत्तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा
 विराडभं विराड्विराजैवाजायमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च विशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो
 भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां परि-
 गृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यभिष्टुता पाप्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजापै दे व

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अयं सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

समेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै शिथिल इति । इन्द्रः कदाचिच्छिन्नप्रियो योद्धुमसर्क्यः सेना-
 सहित एकाकी दरिद्र इवैकभावस्यातुमसुरोपद्रवरहितं स्थानमलभमान आसीत् ।
 सोऽसुरेभ्यो भीतः सन्प्रजापत्यमुपदेशादुत्तरगगनं नश्यमानं पञ्चदशरात्रकतुम-
 नुषाय तेन तानसुरान्पराभूताकृत्वा स्वयं विजित् अभियमागोत् । तस्मिन्कृतो
 यदिदमभिष्टुताख्यं द्वितीयमहस्तेन स्वर्गोत्तरादेः पाप्मानं निर्दग्धवान् । अवाशिष्टेन

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

पञ्चदशरात्रकतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमन्त्रात् शरीरं बलभिन्द्रियपाटवं युजे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संवादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वान्स इति । इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्कृतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रीः प्रशंसति—

एता एव पञ्चाश्या इति । अस्मिन्कृतौ या रात्रय एताः पञ्चभ्यो हिता-
स्वप्नाप्तिहेतुवान् । कथमिति तदुच्यते—एकस्वार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः
सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पशवश्च संवत्सर-
मार्गं गर्भे स्थित्वा प्रजापन्ते । तस्मात्ता रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्गा इति । पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां
स संवत्सरो वसन्तकालीनज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गमाप्तिहेतुः । तस्मादेता
रात्रयः स्वर्गाय हिताः ।

अथाहर्षिशेषा विधातव्याः । तत्राभिष्टुदारूपमेकमहः स्तुत्यैवोचीतविधिक-
मिति द्रष्टव्यम् । अभिष्टुता पाप्मानं निरेदहनेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं
अहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पृष्ठथपठहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानीति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

आरोहत्वरूपमहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहत्वं अहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ क्रतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशैतास्तासामिति । ऊर्ध्वपा सह दिशा पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्व-
व्याख्येयम् । प्रामाण्योदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । इन्द्रेणातिष्ठित्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहे-
तुत्वं, पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वाच्च चोपलक्षणत्वात्पञ्चाशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीपत्सापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋग्यजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१ स. निर्वहन्त इति । २ स. य. क. म. तत ।

(विष्णुतिरात्रकथनम्)

कतुगवा रात्रिसंरुपा प्रशंसति—

सप्तदशरात्र इति । आभावपरेत्यादिसप्तदशाक्षरात्मकस्यात्मजापवेः सप्त-
दशत्वम् ।

मायणीयोक्त्यनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । अनाद्यस्य फलत्वं विविधाकार्ये स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके—

प्रमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सा विराड्विकम्पातिष्ठद्ब्रह्मणः देवेष्वन्नेनासुरेषु
ते देवा अकामयस्तोमयः स वृजिमहि ब्रह्म
चाजं चेति त एता विशन्ति रश्मिरपश्यन्ततो
वै त उभयः समहजत ब्रह्म चाजं च ब्रह्मवर्च-
सिनोऽज्ञादा अभवन्त्य एवं विद्वांस एता आसंत
उभयमेष स वृजते ब्रह्म चाजं च (१) ब्रह्मव-
र्चसिनोऽज्ञादा भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयो-
रेव माना प्रति तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश
हस्तयो अष्टगुल्यो दश पद्या यावन्निष पुरुषस्त-
माप्स्वोषिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति इयहा भवन्तीयं
याव ज्योतिरुन्तरिक्षं गौरसावार्युरिमानेव लोकान्
भ्यारोहन्त्वभिपूर्वं इयहा भवन्त्यभिपूर्वमेष सुवर्गं
(२) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पुष्टानि स्युर्वि-
विधश्च स्यान्मध्ये पुष्टानि भवन्ति सविधत्वा-
द्यौषो वै वीर्यं पुष्टाभ्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते

(विंशतिरात्रकथनम्)

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाय रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठ-
स्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्महो
भवति प्रत्यवस्तुत्वा अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लो-
कयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मव-
चंसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(वृज्जते ब्रह्म चान्नं च सुवर्गंभेते सुवर्गं

अयोर्विशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते-

सा विराडिति । दशरात्राभिमानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभ-
ज्यातिष्ठत्-देवेषु ब्रह्मवचंसरूपेणासुरेषु चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽ-
न्नमपनीय तदेतदुभयं वयमेव लभेमहीत्यक्रामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा
विंशतिसंख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन
ब्रह्मवचंसेनाच्चेन च संपन्ना अभवन् । एवमर्थेऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नु-
वन्ति । पूर्ववाहःसंवसाधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन नि-
र्देशः । अत्र तु कल्पवयवभूतरात्रिमाधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

कतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति-

हे वा एते इति । दशसंख्याया विभज्यमाने द्वे एते विराजौ संपद्येते ।
तयोश्च ब्रह्मवचंसात्रसाधनभूतयोः पृथगेव प्रतिविष्टन्ति, एकैकं कलमित्ररनिर-
पेक्षत्वेनैव संपूर्णं लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्समायासुपयुक्तं ब्रह्मवचंसम् ।

(विंशतिरात्रकथनम्)

धनिकसमायामुपयुक्ताऽन्यसमाधिः । एवं नानाविधा प्रतिष्ठा । किं पुरुषस्य
हस्तपादगताङ्गुलिसंख्यासाम्याद्यावान्गुणसंवः पुरुषे संभावितस्त्वं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । यथा पथपरुषहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीया-
वपि ज्योतिरादिकौ न त्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैव
स्वर्गोऽभ्यारोहति ।

एतेषां त्र्यहणाणां वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च पक्ष्ये पृष्ठं विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युरिति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्यरूपहो यश्च
भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्तित्वेन विवक्ष्यताम्पम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ प्रत्यवरोहत्त्वं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

प्रायणीयोद्गमनीयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति । फलद्वयं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्निः ।

पूर्ववेत्स्पातमतिष्ठाऽत्र श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते—‘ अतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति ’ इति, ‘ त्रस-
वर्चसिनोऽन्वादा भवन्ति ’ इति, ‘ य एता उपयन्ति ’ इति च । द्वादशाहा-
दूर्ध्वमाविनस्त्रयोदशचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका
रात्रयो यास्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायपाधान्येनैकवचनान्त-
तया प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां पाधान्य-
मभ्युपेत्यैकं एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽज्ञायते । तद्यथा—
‘ त एता विश्वशविः रात्रीरपश्यन् ’ इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्म्यायेन
स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूयः—अस्य रात्रिसत्रविश्वेस्तावदर्थवादे
प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽत्यन्ताश्रुतास्वर्गात्प्रत्यासत्ता । तस्पातमतिष्ठा-
कामो रात्रिसत्रं कर्षमिदमेवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

१ क. ‘वत्सा प्रति’ । २ क. घ ङ. ‘ता. नेहाश्रुतात्पर’ । ३ स. ‘णां प्रत्येकं
प्रा’ । ४ स. ‘विषेः स्तावकेऽर्थ’ ।

(एकविंशतिरात्रकयनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीन् देवाः पृष्ठैः
 परिगृह्य सुवर्गे लोकमंगमयन्परैरवस्तात्पर्यगृह्ण-
 न्दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन्परैः पर-
 स्तात्पर्यगृह्णन्पृष्ठैरुपावारोहन्तस वा असावादित्यो-
 ऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो यत्पृष्ठानि
 भवन्ति सुवर्गमेव तैल्लोकं यजमाना यन्ति परैर-
 वस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गे
 लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठै-
 रुपावारोहन्ति यत्परं परस्ताच्च स्युः पराञ्चः सुव-
 गाँल्लोकाभिष्पद्येरन्यद्वस्ताच्च स्युः प्रजा निर्दहे-
 युरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति सुवर्गं
 एवैनल्लोकं उभयतः परि गृह्णन्ति यजमाना वै
 दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽभितो दिवा-
 कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः
 (२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे पर-
 सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
 तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि-
 ष्ठः शस्यते यज्ञस्येव तन्मध्यतो अग्निं ग्रन्थनस्य-
 विष्णुसाय सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणाः
 प्राणानेव यजमानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्यारोहन्ति यदिमं लोकं
न (३) प्रत्यवरोहैयुरुद्धा मायैयर्थजमानाः प्र वा
मीयेरयत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्तीममेव तैर्लोकं
प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनु-
न्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापति-
मुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्त-
माऽहरत्तेनायजत ततो वै न प्रत्यतिष्ठद्ये बहुयाजि-
नोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्थुस्त एकविंशतिरात्रमा-
सीरन्द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्राय-
च्छत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं
विद्वांसं एकविंशतिरात्रमासते रोचन्त एवैक-
विंशतिरात्रो भवति रुग्वा एकविंशो रुचमेव
गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशोऽति-
रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृ-
हीत्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकीर्येनैवोभयतो नाप्रतिष्ठिता आसन्त एकविंशतिश्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

भवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधी-
यते । तत्र तावदियमहःकल्पितः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । षडहः

स्वरसामानस्योऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः पुनरपि त्रयः स्वरसामानः ।
पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिमं विधानुं प्रस्तौति-

असावादित्य इति । अतो स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव
विष्ठति स्म । तमादित्यं देवाः परिगृह्य पृष्ठारूपैः षडभिरहोभिः स्वर्गे प्रापित-
वन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरसामशब्देन च तत्र तत्र व्यवह्रियमाणैस्त्रिभिरहो-
मिरवस्तापर्यगृह्णन्, आदित्यो यथाऽवस्तात्राऽगच्छति तथा व्यवधानं कृत-
वन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्ताम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः
परा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीयं किञ्चित्ताम, तेन च निष्पाद्यमहरपि
दिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाहूना तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनर-
प्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्यगृह्णन्, यथा तत्र
ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिवचनं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठी-
यमानैः पृष्ठारूपैः षडभिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽतो दिवि दृश्यमान
आदित्यः स्वर्गे लोके परारूपैरहोभिरुभयतो नियमितत्वाच्चोर्ध्वं गच्छति नाप्य-
धस्तदागच्छति ।

तान्येतान्यहानि विधत्ते-

यत्पृष्ठानीति । आदित्यवाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान्तरारूपानहर्विशेषान्वातिरेकमुखेन (ण) प्रशं-
सति-

यत्परे परस्तादिति । यद्युपरिवनाः परारूपा अहर्विशेषा न स्युस्तदानीं
स्वर्गे गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः परारूपा नानुष्ठीयेरंस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः
सर्वे यजमाना भूमिर्वर्तिनः प्रजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्मादिवाकीर्त्यस्य
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परःसामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनाप्यजमानान्स्वर्गमिवाधस्ता-
दुपरिष्ठाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परःसारूप्यान्यहानि प्रशंसति-

यजमाना इति । दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्परःसाम्ना च
संवरसरस्थानीयत्वादुभयवत्सदनुष्ठाने यजमाना अवस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवरसरदेवता-
यामेव प्रतिष्ठन्ति ।

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यमिति । यथा लोकेऽपुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागावभयतो वर्तिनावेवमत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानधिं परःसामानस्तूमय-
पार्श्वस्थानीयाः । किं चैतस्मिन्दिवाकीर्त्ये परःसामाननु चातिग्राह्या ग्रहा अपि
भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नाः । तत्र
हि चोदकपात्रेभ्योऽतिग्राह्येभ्योऽधिकास्त्रयोऽतिग्राह्यास्तृतीयकाण्डोक्तः अद्भ्य-
स्त्वौषधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति । तद्विकृतित्वादत्रापि तेऽधिका
ग्रहा गृह्यन्ते । अत एव शस्त्रमप्याधिकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यै-
कविंशतिरात्ररूपस्य ग्रन्थिं ग्रथनन्ति दृढबन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विसं-
सन्परिहाराय भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्ये विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्त इति । दिवाकीर्त्यात्मतीचीनेषु दिनेष्वेकैरस्मिन्नेकैकोऽति-
ग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोक्रमेण गृह्यन्ते ।
त एते षडपि दिवाकीर्त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्य उदुत्यं जातवेद-
समिति मन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताधिका ग्रहाः । ते
च संख्यायामूर्ध्वगतसप्तच्छिद्रवर्तिमाणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्रा-
णान्स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यद्वा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि
गवामयनगतानामवत्यानां चाह्नां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं
विधिरेवास्तु ।

अथावरोहत्वं पृष्ठचवडहं विधत्ते—

यत्पराचीनानीति । दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःसामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि
पराचीनान्यारोहत्वाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोक-
मारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्वमिदं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिदहानि
नानुतिष्ठेयुस्तदानीं ते यजमाना एवं लोकव्यवहारकमं निरूप्यन्त्या मृता वा
मवेयुः । तस्मात्पराचीनान्यवरोहत्वाणि पृष्ठस्थान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोभि-
रिमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । अपि चास्मिन्नेकैः यजिष्ठिना अनुष्ठेयतां भवन्ति ।

पूर्वं स्वर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्तीत्यतिना कत्वव यजमानहर्षिशेषतां
कलेपयन्त्यासमुत्वेन स्वर्गं प्रपद्ये कर्तव्यं इति । तद्विधायिणं कर्तुं विधत्ते—

१. य. अ. च. न. य. २. न. सामयुता अति० ।

इन्द्रो वा इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिभिरुक्तुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एवं बहुयागां कृत्वाऽप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एवं कृतुमनुष्ठायार्हगतैकविंशवित्तं ख्याताम्पाद्द्वादशमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्विभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलोकेष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रतिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं कृतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते-

असावादित्यो नेति । पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्मान्वाख्येनासुरेण तपसा विजोऽभ्येन वा मेघहिमादिना निरन्तरमावृतः सन्विशेषेण नादीप्यत । ततः प्रजापत्युपदेशादेवं कृतुमनुष्ठायार्होऽप्यत । तद्वदभ्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधमादिभिर्मनुष्येष्वपकाशमाना एवं कृतुमनुष्ठाय पश्चात्प्रकाशन्ते । किंचात्राहनामेकविंशतिसंख्यासद्भावात्तेनैकविंशतिस्तोमेन कश्चिदपकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवचंसं परिगृहीतम् । स च विवृदाद्यनेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्सम्पादितदनुष्ठायिनोऽपि प्रकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते-

अतिरात्राविति । अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवचंसमत्र परिगृहीतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमनुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अर्वाङ्घ्रिः सं क्रामत्वमुष्मादधि माममि ।

अर्वाङ्घ्रिः यः पुरोहितः । निर्देधं निर्वीरं कृत्वा
विष्कन्धं तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं
यज्ञशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ।
यज्ञं यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं क्राममाममि । ब्राह्म-
णानुत्विजं देवाग्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे ।
इष्टेन पक्व प (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते यज्ञे

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

सुकृतं सं प्रजां पशून् । प्रैषान्स्वामिधेनीराधारा-
वाज्यभागावाधृतं प्रत्याधृतमा शृणामि ते । प्रया-
जानुयाजान्स्वधकृतमिडांमाशिष आ वृञ् सुवः ।
अग्निनेद्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।
याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे
ते वर्षदकृतम् । स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडां-
माशिषः (२) आ वृञ् सुवः । पत्नीसंयाजानुप
ते हुवे सवाहः समिदयजुरा ददे तव । पशून्स्तुतं
पुरोडाशान्तसवनान्योत यज्ञम् । देवान्तेन्द्रानुप ते
हुवे सवाहमभिभुस्तान्मोऽभवतो ये च विश्वे
(३) ॥

(उप ग्रहमिडांमाशिषो द्वाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदमेऽनुवाक एकविंशतिराशोऽभिहितः । अथावशिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेध-
मवा मवा उच्यन्ते । तवास्मिन्ननुवाक आप्याख्यानमवाहुतीनां मवा उ-
च्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पठ्यते—‘ अर्वाङ्चक्षुः संक्रामन्ति-
त्याप्सिर्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अर्वाङ्चक्षुः इति । योऽश्वमेधारुणे यज्ञः स ऋणिना ज्ञानवता पूर्वसि-
द्धानां यजनानां पुरोहितः सर्वाधिसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञो-
ऽनुष्णाम्द्व्यातिरिक्तदेवत्तादेर्यजमानादकम्प मायमि मामुद्दिश्यार्वाङ्मिमुक्षुः
सजपिसंक्रामतु अभिक्वेनाऽऽदरातिशयेन सम्पगागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

निर्देवं निर्बारिमिनि । यः पुरुषोऽस्मान्देहि यस्य शरीरं निर्देवादिविशे-

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

यजमिशिष्टं कृत्वा तस्मिन्देविणि पुरुषे हीयतां हीमधेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं
 चारीरम्, निर्देवं निर्गता यज्ञाङ्गभूता देवा यस्मात्तन्निर्देवं देवताभक्तिरहितमि-
 त्यर्थः । निर्गता वीराः पुत्रा भुर्याश्च यस्मात्तन्निर्वीरिम् । विरूपाः स्कन्धाद्यव-
 यवा यस्य तद्विष्कम्भम् । किं च योऽस्मान्दोष्टि तस्मिन्देविणि पुरुषे यज्ञशमलं
 यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं मत्कुतीदं निरन्तरं
 धनवृद्ध्याद्यर्पणेन यज्जीवनं तस्मिन् देवी पुमाभ्यन्ते विमुखः केवलो यणि-
 भूत्वा यथाकथंचित्तिष्ठत्वित्यर्थः ।

अथ तृतीयायाह-

यज्ञ यज्ञस्येति । हेऽश्वमेधारूप यज्ञ सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यजेजः
 फलं तेन फलेन सह यामभि संकामाभिमुखा भूत्वा मां पविश । सूर्यतेऽभिषि-
 ष्येऽश्वेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्पगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव
 तपसा सामर्थ्येनानुग्रहस्त्वेषानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणान्सदस्यानुरिजोऽश्वयुग्मभूतीन्दे-
 वान्यष्टव्यानाहुव इहकर्मण्याह्वयामि ।

अथ चतुर्थीयाह-

इष्टेन पक्वमिति । हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजनेनाहं पक्वमजमु-
 पह्वे समीप आह्वयामि । ते तवानुग्रहात्पुत्रं संवृजे सम्पगावर्जितं कुर्वे पुण्यं
 संपादयामीत्यर्थः । तथा यज्ञां पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीयाह-

प्रेषान्त्सामिधेनीरिति । प्रेषादीनि यज्ञाङ्गानिऽपसिद्धानि, तानि सर्वाणि
 त्वत्सिद्ध्यर्थमाशृणामि सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा संपादयामि । तथा यथाश्वा-
 दीनि यज्ञाङ्गानि सुतः फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृजे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीयाह-

अग्निनेन्द्रेणेति । हे सव यज्ञगव्यादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अन्याः
 सर्वा देवताः, ये च तद्देवताविषये याश्चानुवाक्ये, तेः सर्वैः सहितोऽहं ते त्व-
 त्सिद्ध्यर्थमुपह्वे समीप एवाश्वयुग्मभूतीननुष्ठानाह्वयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं
 वषट्कृतं वषट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नमयेगतान्दे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीयाह-

स्तुतश्चाह्वयामिति । स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुतः फलरूपं स्वर्गं
 चाऽऽवृजे सर्वतः संपादयामि । स्वर्गस्य वापि साधुनसमिवावृत्तं । हे सव त्व-

(अन्वैतियगतमन्त्रकथनम्)

रितदुध्यर्घ्यं पत्नीसंयाजानुद्दिशोपहुव ऋत्विजः समीपमाहवयामि । तथा त्व
अपरिदुध्यर्घ्यं समिष्टयजुः स्वी करोमि ।

अथाहमीयाह—

यद्वाहसुतामिति । येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यथाभिषुतः सोमो ये च
सुवर्गीयपुरोडाशा यानि च पातःसवनादीनि, यथा तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो यद्वाह-
न्तर्वानावृञ्ज इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वारितदुध्यर्घ्यमहं देवानुपहुवे समीप आ-
हवयामि । किदृशान्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति सेन्दान् । अग्निपुंसां येषां
अग्निपुंसास्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च वेदेषु त्रिषु
विधास्तान्त्वर्वाणिप्युपहुवे ॥

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

भूतं भव्यं भविष्यद्वपदस्त्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वपदस्त्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्-
त्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वपदस्त्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्त्स्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वषट्त्स्वाहा नमोऽन्नं छपिर्वाहि-
वेषट्त्स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट्त्स्वाहा
नमो भूमुवः सुवर्वपदस्त्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चत्वारि च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

द्वादश आप्त्यारुषा मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्यारुषा मन्त्रा उच्यन्ते ।

यथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—'भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
होति' इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यदिति । वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि ।
इभिश्च सत्यस्वभारुपायते । तथा सति कालवयवर्तीनि सत्त्वानीति वाक्यार्थो
भवति । आदिरार्थमेकार्थवाचिनां वषडादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्महेति
शेषः । इवमुत्तरेष्वपि योजनीयम् ।

तानेवानुत्तरान्मन्त्रानाह—

स्रक्साम यजुरिति । वेदच्छन्दोलोकदेवपाणान्नपितृभ्यामृहतिविषया
एतेऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण मन्त्रेण सहेतैर्मन्त्रैर्नवभिः पर्याप्त्यारुषा आहुतयो
होतव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
विंशतु पीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ
विंशन्तु सहस्रस्थ मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतज्ञे माऽऽविंश-
ताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सद-
स्याः सहस्रस्थ मा भूमा मा प्र हांसीत् । आ
माऽभिष्टोमो विंशतुक्यश्चातिरात्रो माऽऽविंश-
त्वापिशवंरः । तिरोअक्षिया मा सुहता आ वि-

(अम्बमेघगतमन्त्रकथनम्)

शन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् (१) ॥

(अभिष्टोमो विशत्वष्टादृष्ट च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

पर्याप्तिनामका मन्त्रां द्वादशोऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होमवन्त्रास्तयो-
द्दशोऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘ आ मे गृहा भवस्त्वित्याभू-
र्बुहोवि ’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा इति । मे मर्दर्थं ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्य-
न्ताम् । तथा प्रजा पुत्रादिरूपाऽपि मे मर्दर्थमाभवन्तु । तथा वीर्यावाक्कळीपेतो
यज्ञश्च मामाविशतु । तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता नामाविशन्तु ।
सहस्रस्य भूमा सहस्रसंरूपाकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा महासी-
म्भा परित्यजतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवस्त्विति । मे मर्दर्थं ग्रहोऽप्यैश्वर्यावायवादिकः स आभवन्तु
सर्वतः संपद्यन्ताम् । तथा पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठत्यमानो मन्त्रोऽभ्यामवतु ।
तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूटे मामाविशन्ताम् । तथाऽऽदिस्वाद्या देवाः
सहस्रा ब्राह्मणाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽभिष्टोमं इति । सोमपात्रेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमभिष्टोमः स
मामाविशतु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशतु । यश्च तृतीयसं-
स्थारूपोऽतिरात्रः सोऽपि मामाविशतु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अपि
मत्तानि मात्तानि शर्धथी पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वरः । तथा
विरो अह्निया अह्न[ह]स्तिरस्कृत्य राज्ञो मयोक्तव्या अतिरात्रगताः सोमदि-
क्षेयाः । ते च सुहु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

(अथमेवगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
 रूपाणीन्द्रेण देवाश्वातेन प्राणान्सूर्येण यां चन्द्र-
 मेसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञा मनुष्यान्फलेन
 नादेयान्जगरेण सर्पांश्चाघ्रेणाऽऽरण्यान्पशूञ्छये-
 नेन पतत्रिणो वृष्णाऽश्वान्पथेण गा वस्तेनाजा
 वृष्णिनाऽवीर्वीहिणाऽन्नानि यवेनोषधीर्न्यग्रोधेन
 यवस्पतीनुदुम्बरेणोर्जं गायत्रिया छन्दांसि त्रि-
 वृता स्तोमान्ब्राह्मणेन वार्वम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

जामुनामका मन्त्रास्योदशोऽभिहितः । अथानुभूनामकाश्चतुर्दशोऽभिधी-
 यन्ते तथा च ब्राह्मणे विनियोगः—‘ अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूजोऽपि ।
 इति । गच्छतु—

अग्निना तपोऽन्वभवदिति । अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदिति स्वतो
 भूतः तत्तत्समर्थेन सर्वं तपो व्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु इवा-
 र्थमम् । तृतीयान्तैस्तत्तदात्मकत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयान्तैर्वाप्यं तत्तु ।
 अथानुभूजोऽपि सर्वत्रानुपश्यते । ब्रह्म मन्त्रजानम् । रूपाणि प्रतिविम्ब्यात्मकानि ।
 फलेन वृक्षमतेन एकेन । नादेयान्दीवत्संपूर्णान्तराजान् । मण्डूकदीनाम्बि मनु-

प्रपा. ०३ अनु. ०१५) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२६३३

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्)

ध्याणां निगरणे समर्थः प्रौढः सर्वोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽथः । वाचं वेदाति-
काम् । स्वहमन्यत् !

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतिं म-
नसे स्वाहा स्वाहा मनः प्रजार्पतये स्वाहा काय
स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहाऽदित्यै
स्वाहाऽदित्यै महौ स्वाहाऽदित्यै सुमृढीकायै
स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै षवकायै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे
प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निस्तुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पुरुरूपाय स्वाहा दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अनुभूनामका मन्त्राश्चतुर्दशोऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वेधदेवार्क्या आहु-
तिवन्वा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘आकूथै पगुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्योद्ग्रहणानि जुहोति स्वा-

(अश्वमेधपुत्रपुत्रकथनम्)

हाऽभिमाधीताय स्वाहेति श्रीणि वैधदेवैः, सोऽयं वीक्षाहृतिकात्वे विदुः
समाह्वयहोमोद्ग्रहणैश्च देवैश्चोत्तरैः प्रचरति बहुत्तपेऽहन्मोदयहणाति
होति सर्वेस्मि स्वाहेति पूर्णं हविर्बुध्न्यम्, इति ।

तत्रोद्ग्रहणमन्त्राः प्रथमकण्ठे सामान्त्रावाः । वैधदेवमन्त्रा इहाऽऽम्नायन्ते ।

तेषु प्रथमादिनमन्त्रानाह-

स्वाहाऽऽभिमाधीताय स्वाहेति । इति च मन्त्रा उच्यन्तः स्वाहाकाराः । तत्रा-
न्यस्वाहाकारो हविष्वदाने वर्धते । प्रथमस्तु स्वाहाकारो निषाता अनेकार्था
इति न्यायेनोक्तियर्थे बोधनीयः । आ सप्तधादीयते स्थाप्यते मन्त्राद्यनुष्ठान-
निर्बन्धोऽस्मां मुमुक्षुस्त्विति विदुः । इति स्वाहा संपादनाधीत्यनोविचार्यः ।
अधीताय तस्मां मुमुक्षुः कथाविमलः मन्त्राभिमाहिते देवाः स्वाहुविदमस्तु ।
तथाऽधीतं तुमुः कर्तुं विदुः । अस्मां विदुः परमावि । तत्रोत्तरैः प्रचरति
तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।
संपादितवानिति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।

अथ द्वितीयदिनमन्त्रानाह-

कायं स्वाहेति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।
तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।
तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।
तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति । तत्रोत्तरैः प्रचरति ।

अथ तृतीयदिनमन्त्रानाह-

अदित्ये स्वाहाऽदित्या इति । अदितिर्मुनिः । तस्य विस्तीर्णा । समु-
दीका तुल्यवदा ।

अथ चतुर्थदिनमन्त्रानाह-

सरस्यत्ये स्वाहेति । सरस्योपे शोधयिष्ये ।

अथ पञ्चमदिनमन्त्रानाह-

पूज्णे स्वाहेति । रुद्राय औत्सर्गायणाय हितः पप्रथयः । नराणां
प्रतिष्ठापनार्थः ।

अथ षष्ठदिनमन्त्रानाह-

(अथ सप्तमोऽङ्कः)

स्वप्ने स्वाहेति । तुर्जं मीतस्तुतिः । बहुमतिविशेषमुक्तः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः

विष्णवे स्वाहेति । निवरां सुराणां पञ्चसोऽपि निवराः ।

तेषां पाता निवराः । विद्येयपदिनाहितेन नृणां पाता निवरास्तेषां पाता निवराः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः

सर्वस्वे स्वाहेति । सर्वपकारां लोकां स्वाहेति ।

इति श्रीमत्सप्तमोऽङ्कः ।

इति श्रीमत्सप्तमोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(अथ सप्तमोऽङ्कः)

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा ।

स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः
 स्वाहा प्रजननाय स्वाहा पदभ्यः स्वाहा शफेभ्यः
 स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय
 स्वाहा मांसाय स्वाहा स्त्रावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
 स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गेभ्यः स्वाहाऽऽग्ने
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

[पार्श्वाम्पाश्च स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा पद्वं]

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ उत्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे वैधवेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।
 यथा च ब्राह्मणम्—‘दक्षयः स्वाहा हनूम्याश्च स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

पदभ्यः स्वाहेति । अत्र दन्तहन्वाद्योऽथस्यावयवाः पसिद्धाः । इक्ष-
 वोऽक्षिरोमाणि । ते च पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते—
 अवयवैभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागवर्तिभ्यो रोमभ्य उररि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति
 तेभ्यः स्वाहेति योजनीयम् । एवं पार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽवारेऽधोभागे ये केचिदि-
 क्षावो वर्तन्ते । अत्र शिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवाक्षितः । मूर्धशब्देन
 उपरिभागः । तत्रत्यं मांसं पसितम् । । वहशब्देन रथयुगस्य बाहकः प्रदेश
 उच्यते । ग्रीवाशब्देन गलगवा नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागाव-
 यवाः । कीकृताशब्देन पृष्ठास्थिगता गुलिकाः । पृष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अ-
 स्थिविशेषाः । पाजो बलं तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन
 च पूर्वपदयोर्ब्रुवराधरभागानुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दै-
 र्भतुर्मिः पृष्ठगतयोः पादयोश्चत्वार ऊर्ध्वधोभागा उच्यन्ते । मसच्छब्देनापान-
 प्रदेशः । शिखण्डा ऊर्ध्वकेशाः । बालधानं पुच्छदण्डः । मजननमुत्सादनसा-
 मर्थम् । अङ्गाम्यनुकावयवाः । आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कस्मिन्शरीरम् ।
 इति पञ्चाशन्मन्त्रैरङ्गहोमान्कुर्वान् ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।

अञ्जयेताय स्वाहाऽञ्जिसक्पयाय स्वाहा शि-
तिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय
स्वाहा शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यश्माय स्वाहा
पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे
स्वाहा शितिमसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वा-
हाऽजये स्वाहा ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे
स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा रोहितैताय स्वाहाऽ-
रुणेताय स्वाहेदशाय स्वाहा कीदशाय स्वाहा
तादशाय स्वाहा सदशाय स्वाहा विसदशाय
स्वाहा सुसदशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपाङ्गोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां वृत्तान्तम्—‘ अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यथरूपाणि जुहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगतानाह—

अञ्जयेताय स्वाहेति । अञ्जिः शुक्लः । एतः सांख्यो वर्णः । अञ्जि-
भ्रातावेवमेत्यङ्गेतः । मिश्रवर्ण इत्यर्थः । अञ्जिसक्पयः श्वेतरुणः । शितिः

(अथ मन्त्रान्तर्गतमन्त्रकवनेन)

भेतस्वाहोपादयुक्तः शितिपात् । ककुदादयोऽपि भेता यस्याव पाण्यम् ।
 रम्भाणि कर्णादिच्छाण । पुष्पाकारलक्षणं कर्णायस्पातो पुष्पकर्णः ।
 भेताभ्यां मृत्भ्यां युक्तः शितिभूतः । भेतोपापानेन युक्तः शितिभत्त । अनु-
 काशमधुम्वेशः । अञ्जिः भेतलत्सनशरीरः । लडाटभेत्ययुक्तो लडापः ।
 कृष्णजानुयुक्तोऽसितवृत्तः । कृष्णाम्भसाभ्यवर्णयुक्तः कृष्णेतः । जपाकुसुमवद-
 त्यन्तरागयुक्तः सध्यावर्णा लोहितेतः । इषदारुण्ययुक्तः सध्यावर्णोऽरुणेतः ।
 इवमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार इदृशः । किमिदमिति तत्त्वेनावभासमानः
 कीदृशः । कुर्यादृष्टान्तिनावेकीयममस्तादृशः । स्यादृष्टान्तिनावेकीयमानः
 सृष्टः । उर्वारमृतेनावेकीयः । सृष्टिनायमिति सत्यः सृष्टिदृशः । आकार-
 सामान्यं रूपम् । अनुक्तसंग्रहायः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सामानाचार्यविरचिते माधवीये वेदायमेकादशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा विश्वेदेवे
 स्वाहा सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गोरात्राय
 स्वाहा वज्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय
 स्वाहा शोणाय स्वाहा व्यासीषु स्वाहा व्यामस्य
 स्वाहा पाकलाय स्वाहा कुरुपाय स्वाहाऽध्वरु-
 पाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्र-
 विरूपाय स्वाहा शबलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा
 वृक्षे स्वाहा पृञ्जितस्याय स्वाहा सर्वस्वे
 स्वाहा (१) ॥

(कृष्णाय षट्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अवयवित्स्वरूपम् अष्टादशे प्रोक्ताः । अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशोऽभिधी-
यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्यौषधिहोमा-
ञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहेति । तूलाभ्यग्राणि काण्डानि दण्डसदृशा भागाः ।
वल्ग्वानि द्वेधीमावसंधयः । गृहीतानि पाणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि पाणि-
भिरनुपयुक्तानि । अवपन्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूमौ पतितानि । शयानानि
स्तम्बेः सह भूमौ पतितानि । अनुफसंग्रहाथः सर्वशन्दः । एतैर्द्वादशामिर्वन्त्रै-
रौषधिहोमाञ्जुह्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जरे-

दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा
पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशि-
ष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सःशिष्टाय
स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय
स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा मःरिक्ताय स्वाहोद्भि-
क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्चत्वारिंशत् ।)

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथन)

तमेतं पृष्ठयच्छन्दोमन्त्राणि प्रशंसति—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ताभ्येतानि मध्यवर्तीनि पृष्ठान्गुभयतोऽवस्थितांस्तयस्त्रिंशश्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अथस्यस्त्रिंश इति । य एतेऽश्वोत्तमिन्त्रयस्त्रिंशा ये चोपरिवर्तिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपास्योरोदेशस्थानीयाः । यानि तु मध्यवर्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि । तत्ते तेमन्त्रिणानुत्तमेन यजमानाः स्वार्थं शर्म नक्षन्ते सुखं वञ्चन्ति संपादयन्तीत्यर्थः । तच्चानर्घं दुःस्वविनाशायं भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु त्रयांसेण सादयनेन विवक्षते—

बृहद्व्यंतराभ्यामिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—

त्रिवृतोऽधीति । आवृतः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोममुकादहोऽप्यध्वर्ष्यं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सातत्यादेर्वां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिपमनाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोममुकाहर्विंशेणो ज्योतिष्टोमः कर्षः, सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः । अथमेव मनुष्यलोकः सोऽग्निष्टोमरूपः क्षयो निवासाथो गृहविशेषः । तेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गृहाज्यन्ति न विमन्यन्तीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहःसंरुपां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्र इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथोदयनीयमहर्विधत्ते—

आतिरात्राविति । पूर्वं विहितेन ज्योतिरंतिरात्रो भवतीत्यनेन प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । वर्णसंरुपाया गायत्रीसाध्याद्भस्मवत्संस्तुतत्वेन तत्परिमहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपनैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(विंशद्वात्रकथनम्)

तिरर्थमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
 संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एव वे
 विपुषाविपुवन्तो भवन्ति य एवं विद्वांस एता
 आसते चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव
 प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति त्र्यस्रिंशत्-
 त्र्यस्रिंशत्पुं यन्ति त्र्यस्रिंशद्देव देवता देवता-
 स्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भवन्तीमे वै लोकास्त्रि-
 णव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति द्वावेकविंशौ
 भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽमन्धते बहवः
 षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजाम् पुषाणो
 यदेते स्तोमा व्यतिपक्ता भवन्ति तस्माद्वियमोपधी-
 मिर्वनस्पतिमिव्यतिपक्ता (५) व्यतिपश्यन्ते प्रजया
 पशुमिय एवं विद्वांस एता आसतेऽकलृप्ता वा एते
 सुवर्गे लोकं यन्त्युच्चावचाह्नि स्तोमानुपयन्ति
 यदेत ऊर्ध्वाः कलृप्ताः स्तोमा भवन्ति कलृप्ता एव
 सुवर्गे लोकं यन्त्युभयोरभ्यो लोकयोः कल्पते
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडर्जं विराड्विराजैवा-
 भायमव रुन्धतेऽतिराजावभितो भवतोऽजायस्य
 परिगृहीत्ये (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिपक्तेकान्न पश्चादन्न)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते--

ऋक्षा वा इयमिति । ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्वहित-
त्वात्कदाचिदियमृक्षा परुषाऽऽसीत् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कामयित्वा
त्रिंशद्वात्रयागानुष्ठानेनोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्धो-
त्पादयन्ति । समुदायप्राधान्यं परित्यज्य प्रत्येकप्राधान्यविवक्षया रात्रीरिति बहु-
वचननिर्देशः ।

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेव क्रतुं विधत्ते--

इयं वा अक्षुध्यादिति । इयं भूधिरन्नाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभूत् । ततस्त-
त्परिहारं विचार्यैतां त्रिंशद्वात्रिरूपां विराजपश्यत् । त्रिंशदक्षरसाम्याद्विराट्-
त्वम् । तां च विराजं स्वमनसि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्नवती । तच्चा-
नुदकतृणौदनरूपेण बहुविधम् । तेनौषध्यादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वत्र
पूज्यत्वलक्षणं महित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते--

ज्योतिरतिरात्र इति । अथानन्तरभावीनि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते--

पृष्ठयः षडह इति । गतम् । -

अथाष्टममहर्विधत्ते--

त्रयस्त्रिंशदिति । पृष्ठयषडहे पदन्ति षडहोत्रयस्त्रिंशम् । तस्मादूर्ध्वं
पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन सजातीयत्वेन यज्ञस्य सा तं भवति । अपि च त्रयस्त्रिं-
शस्य प्रजापतिना सृष्ट्वात्तद्रूपत्वं, तेन तदनुष्ठानेन तेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति ।
तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते--

त्रिणव इति । अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तोमैर्भ्यो लोकैर्भ्योऽसुरान्पाणुदन्त ' इति श्रवणात्रिणवो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते--

एकविंश इति । अन्यत्र ' मणिष्ठा वा एकविंशः ' । ' रुग्वा एक-
विंशः ' । इति श्रवणादुभयप्राप्तिः ।

(त्रिंशत्त्रयविंशत्यनय)

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुदिति । अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निस्तानर्था-
त्पापदाहः । त्रिवृत्सामर्थ्यात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽवपिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । सप्तदशस्तोमस्यान्नपजाहेतुत्वादुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंश इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । संख्यासाम्बन्धमाससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि
षाडमहर्विशेषो विषूवाग्निविधा सूतिः फलोत्पत्तिरिति विवृत्तद्वानयम् । तस्या-
देवं विदित्वाऽनुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमारभ्यैकाविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्या तान्यहानि विधत्ते—

चतुर्विंशादिति । प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंश मयुक्तादहन कर्ष्य
पृष्ठचपदहानुष्ठाने सति प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य आतृद्वाभेदोभिरारभ्य
देवताः प्राप्नोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशादिति । पृष्ठये षडहेऽन्तिः । त्रिंश ह म्पदूर्ध्वं पुनरपि
त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा दिव्यैकदश संख्यादि त्रयोकास्तु त्रयस्त्रिंशतसंख्याकास्तु
देवतास्तेव प्रतिष्ठिता भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणवो भवतीति । नवसंख्याविषयया त्रिसंख्यया समानत्वाद्धोक्तत्रये
प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशादिति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चत्रिंशदिनमारभ्यैकोनविंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः षोडशिनः । ते
च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः । तावत्तैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् ।

मन्त्रोपनिषदः षोडशिनोऽप्य नहुवोऽनुष्ठितास्तस्माद्लोके प्रजासु मध्ये
पूषाणः पुंस्त्वधर्मयुक्ता नहुवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्तरस्परविलक्षणान्स्तोमान्प्रशंसति—
यदेते स्तोमा इति । मन्त्रादेवो स्तोमा ह्युन्नाभिकभावेन संकीर्णास्तस्या-
ह्निरपि व्यवस्थामन्तरेणोपधीमिर्वनस्वतिमिध सर्वत्र संकीर्णा दृश्यते ।

स्तोमस्यविषयवेदं प्रशंसति—
व्यतिषज्यन्त इति । एतास्त्रिंशद्वाधीर्षेऽनुष्ठितस्ति तेषां येषु एकस्य
प्रजा अपरस्य पशव एवेति व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि प्रजया पशुमिध
संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशिष्वहःस्वेकविधस्तोमान्प्रशंसति—
अक्लृप्ता वा इति । ये प्रजमानाः पूर्वेषु दिनेषु चान्यत्रान्तरस्परविलक्षणा-
मन्त्रोमाननुष्ठितान्ति ते यजमाना अक्लृप्ता वा इदमेतावत्तत्र भोग्यमित्येवं विध-
परहिता एव स्वर्गं प्राप्नुयन्ति । तस्मात्क्लृप्ताः क्लृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादे-
तद्यजमानाः पुंमयोर्लोकमोर्मेयं क्लृप्तं भवति ।

अथ कतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

त्रिंशदेता इति । गतम् ।

अथान्विममहर्विधते—

अतिरात्राविति । प्रायणीयेन सह निर्देशाद्दिवचनम् । अनायक-
तः य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिमहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे त्रतुर्थप्रपाठकेऽ-

तुवीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमेतं देवा येनयेन उन्द-
साऽनु प्रायजत तेन नाऽऽप्नुवन्त एता द्वात्रिंशत्
रात्रिरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजा-
पतिः स्वेनेव उन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यासः

सुवर्गं लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुभः प्रजा-
 पतिः स्वनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा अयं
 गच्छन्ति (१) श्रीहि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुभानुष्टुभ-
 यमेव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो
 भवन्ति सर्वे हि अयं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति
 ज्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
 रिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्य-
 भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति बृहद्व्यन्तराभ्यां
 यन्ति (२) इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्यामेव
 यन्त्ययो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते च यज्ञस्याज-
 सायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराज्यो
 वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचक्ष्यहा-
 नुपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यक्कृत्वा अयो
 प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋज्वोतिष्ठन्ति द्वात्रिं-
 शदेतास्तासां यात्रिंशद्विंशदक्षरा विराजन्ति
 विराड्विराजैवाजायमव रुन्धते ये ह अहोरात्रे
 एव ते उमाभ्यां रुसाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्स्व-
 तिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्ये (३) ॥

[गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशदक्षरा] ।

इति ऊष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।

तस्मिन् विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्रामोत्तदा प्रजापतिं स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति नन्दयाना देवा येन येन च्छन्दसा युक्तं यज्ञ-
मन्वाविष्टंस्तेन सर्वेषां नाऽऽप्नुमन् । तस्ते देवा द्वात्रिंशद्वात्रं तत्साधनत्वेनानु-
ष्ठितवन्तः । तस्तेत्येता आनुष्ठानं विद्यमानत्वात्प्रजापतेष्व मन्वराजानुष्टमा सर्व-
सृष्टवस्म तावती । अतएव आनुष्ठमं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण च्छ-
न्दसा प्राप्य स्वर्गं प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तद-
नुष्ठानेन प्रजापतिं प्राप्नुवन्तः । तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति
शङ्कनीयम् । यस्मात्प्रजापतिः श्रीदेवता स्वर्गः ।

ऋतुगतामहःसंख्यां न संसति—

द्वात्रिंशद्देता इति । एताः ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनु-
ष्टुवक्षरसंख्याऽपि तावती । अनुष्टुप्च वाग्विशेषरूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठा-
नेन वाचं वेदशास्त्रादिरूपां सर्वापि प्राप्नुवन्ति । सर्वेष्वपि यजमानाः सभार-
क्ष्णाय वाचं वदितुं समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां श्रियमपि
प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायरिति । उपहा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्विरेक्षितसंख्यापू-
र्विस्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । अत्र च नवसंख्यया तत्पूर्तेर्नवेवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानु-
ष्ठोम्येनानुष्ठेयाः । तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तत्रिंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यामिति । अथ प्रातिष्ठोम्येनानुष्ठेयमेकं उपहं विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ऋतुगतामहसंख्या पूर्वं समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशद्देता इति । अत्र त्रिंशत्संख्यया विराट्द्वाराऽन्यप्राप्तिः । उप-
रितनया द्विसंख्ययाऽहोरात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनयौ विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकयनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माण्डूकीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

द्वे वाव द्वेवसन्ने द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दहश्च
य एवं विद्वांससंस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव
देवता अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पाप्मीयान्म-
वाति यदि नावविध्यति सदृश्य एवं विद्वांस-
संस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽव-
र्तन्तेऽहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहंरन् (१)
अहरेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रवाहुंगाधुन्वन्
एवं विद्वांससंस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते सर्वे एव प्रवाहु-
गधुन्वन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राऽऽप्नुवन्ति पञ्चाहा
भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे
प्रति तिष्ठन्त्यथो पश्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो
यज्ञमेवाव रुन्धते त्रिण्याश्विनानि भवन्ति त्रयं
इमे लोका एषु (२) एव लोकेषु प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि सान्येवाव रुन्धते
विश्वजिह्वस्यधाद्यस्यावरुद्ध्यै सर्वपृष्ठो मवति
सर्वस्याभिर्जित्यै वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-
शाहमुपेयुरनसां वाचमुपेयुरुपदासकैषां वाक्स्या-
दुपरिष्टाद्द्वादशाहमुपेयुः यन्त्याप्तामेव वाचमुप यन्ति
तस्मादुपरिष्टाद्वाचा वक्षामोऽवान्तरम् (३) वै

दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरात्रो
 भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः ह
 वा उदङ्कः शौत्वायनः सत्रस्यर्धमुवाच यद्द-
 शरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्ति-
 द्वायनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्स-
 हातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः
 षोडश य एवं विद्वांसं स्यसिः शदहमासत एषां
 द्वायनीका प्रजा जायतेऽतिरात्रावमितौ भवतः
 परिगृहीत्ये (४) ॥

(अहुरन्नेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च । ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके दार्शिन्यद्रात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयास्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे इति । देवानां पिपे सत्रे द्वे एव योऽर्थं द्वादशाहो यथार्थं
 त्रयास्त्रिंशद्दहः, एतयोर्द्वयोरेति प्रीतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते वि-
 लम्बमन्तरेणैव देवताः प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्ति-
 रपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेकदृष्टान्तः—पथा लोके भेयान् राजामात्पादिः पशस्तः
 पुरुषो राज्यमभ्यास्यतः पुनरप्याधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करोति यादृशेन
 सामभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तरं प्रसिध्यति तादृशं करोति । यद्यवविध्यति तस्मि-
 न्नपाये प्रमाद्यति तदानीं पापीयान्भवति पूर्वं विद्यमानमपि औदचमपगच्छतीत्यर्थः ।
 यदि नावविध्यति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदह्मभवति पुरा यादृशः भेयान्मभ्या-
 दपि तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्येव

(त्रयास्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

व्यवहरामि न तु तस्मादुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तास्मिन्विद्यते । सोऽयं व्यतिरे-
कदृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्तत्रास्त्रि-
ंशद्वात्रस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वमाप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण
वियुक्ताः सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वादव्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण पशंसति—

अहर्भाजो वा इति । अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा
एतास्तत्रास्त्रिंशत्संख्याका रात्रीः संपादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव
एकमहरन्वतिष्ठत् । पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयास्त्रिंशत्संख्याका
देवास्तत्रास्त्रिंशत्संख्याकान्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभी रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि
देवाः पवाहुगार्ध्वन्वत्सं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि
तन्मध्ये समृद्धिविकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।
सैव समृद्धिः स्पष्टी क्रियते—सर्वे ग्रामणीयं ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तस्यपहो द्वितीय-
ज्योतिर्विद्वर्जितः पञ्चाहः । तादृशाश्च पञ्चाहा मावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।
इह तु चतुर्भिरपेक्षितसंख्यापूरणान्वयमारो विधीयन्ते । हेमन्तशिंशिरयोरैक्यात्-
श्चसंख्याका ऋतवस्तद्द्वारेण संवत्सरे प्रतितिष्ठन्ति । किं च पञ्चसंख्यया पञ्चि-
द्वारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीषोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते—

शीण्याश्विनानीति । आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि शीण्यनुष्ठेयानि ।
तेन लोकत्रये प्रतितिष्ठा भवन्ति । किं च यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि शीणि,
तान्यपि प्राप्नुवन्ति ।

अन्यदहर्विधत्ते—

विश्वजादिभि । विश्वजपहेतोरऋतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपृष्ठ इति । रथंतरबुहदानीनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि य-
स्यासौ सर्वपृष्ठः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाह इति । बहुविधस्तोत्रशस्त्रोपेतत्वादद्वादशाहो वाग्वै ।

(अथविंशदानकथनम्)

तथाविधे द्वादशाहं यद्युकेभ्योऽहोम्यः पूर्वमनुतिष्ठेमुक्तदानीं यजमानां स्तोत्र-
शास्त्राणां मुक्तादनात्पामसंपूर्णा वाचमनेयुः प्राप्नुवन्ति । तेषां यजमानानां वागु-
पक्षपशीक्षा स्यात् । तस्मादुकेभ्योऽहोम्य ऊर्ध्वे द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्मादाश्ना-
संपूर्णमेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वमागे वाग्वरूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठाने
तस्मात्कारणानामेव परिहान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयो वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य
विवक्षां दर्शयति-

अवान्तरं वा इति । अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण
पुरा कदाचित्पजापतिः पजा असृजत । अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन
यजमानाः पजाः सृजन्ते । तमेव दशरात्रं पुनः पशंसति-

एताश्च ह वा इति । उदङ्को नामतः, स च शुक्लस्वापत्यमृतः । एतस्य
सप्तस्याङ्कभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सप्तस्यैतामृद्धिं फलमुदङ्क
उवाच । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठायते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि
च पूर्वेष्वहःसु यदेवाङ्कं विकल्पमनुष्ठायते तस्य सर्वस्यैवा दशरात्रानुष्ठितिरुपश-
महेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते-

द्वयनीका वा इति । अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यातां रात्रीणां
वा द्वयनीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयाविरात्रेण सह प्रथः
पश्चाद्वाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एका सेना । उदयनीयेनाविरात्रेण सहैकः
पश्चाद्वा दशरात्रं चैत्युत्तरभाविन्यः, एताः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वादुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव सप्त-
दशसंख्यापूरके मध्यमदिने प्रणोक्यः । एवं विदित्वा क्रतुमनुतिष्ठतां यजमानानां
बहुपुत्ररूपा बहुकन्यारूपाः च द्विविधा पजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते प्रायणीये वेदार्थभाष्ये कृष्णयजुर्वे-

दीपनैतिरीयसंहितायां ७७० नप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः) ।

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति
ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त सुवर्गं लोकमायन्त
एतः षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त
ततो न ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमा-
यन्त एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव
लोकं प्रजायन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरति-
रात्रः (१) भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्व्यते सुव-
र्गस्य लोकस्यानुस्यात्ये पृथ्वा भवन्ति पृथ्वा
ऋतवे ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एत-
द्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता
एव पुष्टरवं रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं
पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येष (२) वीर्यं
पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्-
त्रिंशदक्षरा ब्रह्मती माहताः पशवो ब्रह्मत्येव पशु-
नवं रुन्धते ब्रह्मती छन्दसाः स्वारज्यमाश्नुता-
श्नुवते स्वारज्यं य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्र-
मासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरात्रावपिती भवतः
सुवर्गस्य लोकस्य परिगृहीत्ये (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठेऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तेति । पुरा कदाचिदादित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा
मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्वात्रं निश्चित्य
तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्र इति । अथोत्तराणि क्रान्तेषुदहानि विधत्ते—

षडह्रा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः ।
षादशाः षडह्रा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेदाः ।

तेषां संख्यां विधत्ते—

अत्वार इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता संख्या पूर्यते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारश्छन्दोना इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रं विधत्ते—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

कतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

षट्त्रिंशद्वात्र इति । पशूनां बार्हत्तत्वं चमनब्राह्मणे स्पष्टमाग्नातम्—
'छन्दाश्च पशुष्वजिमयुस्तान्बृहत्पुदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते' इति ।
किञ्च, छन्दसां मध्ये बृहती स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह
स्वाराज्यं प्राप्य परमं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते—

अविरात्राविति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य वि-
धिवाक्ये स्पष्टत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देयं प्रजामभि

(एकानपञ्चादशान्नकथनम्)

(वज्र आत्मन्मजया द्वाविंशत्यध) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठे पदविंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चादशोऽभिधीयते ।

तमेवं विधत्ते-

यसिष्ठो हृतपुत्र इति । विश्वामित्राणां हतेषु पुत्रेषु मर्जा शत्रुक्षयं च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपायत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन मर्जां लब्ध्वा सौदासान्ममभवत् । सुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः । वसिष्ठवधयमाना अपि तदनुष्ठानेन मर्जां लब्ध्वा प्रातुष्यान्ममभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते-

त्रयस्त्रिंशत् इति । त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्तयः कर्तव्याः । ' त्रिवृत्मेव वज्रं संभूय प्रातुष्यान् पहरति ' इति श्रुत्यन्तरा त्रिवृत्पस्य वज्रस्य मुखमनेन तीक्ष्णी कुर्वन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

दश पञ्चदशा इति । पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । ' तं पञ्चदशस्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुत्वमन्त्रात्पञ्चदशस्य वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विधत्ते-

षोडशिमदिति । षोडशस्तोमयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः कार्यम् । तेन पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

द्वादश सप्तदशा इति । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । सप्तदशस्तोमस्योदरभागजन्यत्वादनहेतुत्वम् । सप्तदशाक्षरस्य मर्जापतिक्रमत्वाच्च मर्जाहेतुत्वम् ।

अथ पदसंख्याकान्यहानि विधत्ते-

पृष्ठतः षडह इति अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते-

(संवत्सरसनदीक्षाकालः)

द्वादशैकविंशति इति । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य पतिष्ठाहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चातलदुक्तम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

बह्वयः षोडशिन इति । षोडशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अत्र त्रिभिरपेक्षितसंख्यायाः पूरणात्रयः कार्याः ।

एतत्कतुगतेषु षट्स्वहःस्वाधिनशस्त्रं विधत्ते—

षडाश्विनानीति । एकोनपञ्चाशद्व्युपं स्तौति—

ऊनातिरिक्ता वा इति । अस्मिन्काले विद्यमाना एता रात्रय ऊनाभावतिरिक्ताभ्य भवन्ति । कथमिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदेकया रात्र्या वर्जिता पञ्चाशत्संख्या तस्मादेता ऊनाः । यद्यस्मात्कारणादुष्टाचत्वारिंशत्संख्याया अपिकास्तस्मादतिरिक्ताः । पञ्चापतिः पुरा क्वचिदूनादल्पादीयांस्पोढशरीररूपाः प्रजा अतुजत । क्वचिच्चातिरिक्तादधिकादाकाशादेरुचरोत्तरन्यूनान्वाय्वादीनस्तुजत । तस्मादूनातिरिक्तरूपोऽयं कतुः प्रशस्तः ।

पूर्वं विधिवान्वेऽभिहितं फलमुपसंहरति—

ये प्रजाकामा इति । कतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

वैराजो वा इति । चतुर्ष्वहर्दशकेषु दशसंख्यासङ्ग्राहान्मुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चमस्य दशकस्थकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । 'न वा एकेमासरेण ऋद्धाति विपन्ति न द्वाभ्याम्' इति न्यूनन्तरात् । अतो वैराजत्वाद्वपतिः ।

प्रायणीयोदयनीया विधत्ते—

अतिरात्राविधिः । प्रायणेनात्र हेतुत्वादन्वयिहः ॥

इति श्री कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां तृतीयप्रपाठके

॥

(अथ संवत्सरादयः संवत्सरादयः संवत्सरादयः)

संवत्सरादयः संवत्सरादयः एकैककार्यं दोषै-

(सैवत्सरसत्रदीक्षाकाण्डः)

रज्जेषा वै सैवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्या वा
 एष एताः रात्रिं वसति साक्षादेव सैवत्सरमारभ्य
 दीक्षन्त आर्तं वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
 एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानाब्रूत भवतो व्यस्तं
 वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
 दीक्षन्तेऽन्तनामानाब्रूत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे
 दीक्षेरन्मुखं वा एतत् (१) सैवत्सरस्य यत्फ-
 ल्गुनीपूर्णमासो भूस्त एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्यैकैव निर्या यत्सामिध्ये विष्वाम्संपद्यते चित्रा-
 पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्सैवत्सरस्य यच्चि-
 त्रापूर्णमासो भूस्त एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
 तस्य न का चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्ता-
 त्पूर्णमास्ये दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
 तेनेकाष्टकां न छम्बट्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे
 सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि सं पद्यन्ते ते
 पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओपंधयो वनस्प-
 तयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरा-
 त्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति (३)॥

(एतच्छम्बट्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्वात्रोऽभिहितः । अथाष्टमादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु
 सैवत्सरसत्रवर्गमभिधीयते ।

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालं विधत्ते—

संवत्सरायेति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एका-
हकायां माघकृष्णाष्टमीं दीक्षां कुर्युः । येयमेकाहकाभिमामिनी देवता तेयं
संवत्सराभिमामिनो देवस्य पत्नी । एकाहकाया अभिमामिदेवतारूपत्वं गर्भधार-
णादवगम्यते । तथा चाभिकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘ एकाहका तपसा तप्य-
माना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ’ इति । संवत्सरस्य पतित्वं चाभ्यत्र मन्त्रा-
न्तरेणाऽऽम्नावम्—‘ एकाहका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी वुवुहे
प्रसीना ’ इति ।

एष संवत्सराभिमानी देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वाप्येतस्याभिकाहका
देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य
दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेवं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

आर्ते वा एत इति । ये यजमाना एकाहकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संव-
त्सरसत्रस्याऽऽर्तमभि विनाशमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । तत्रायं हेतुः—पुष्य (पौष)
माघरूपावृत्तवयवौ संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरवृत्तरूपत्वात् ।
तेन चतुर्णां पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य काल्युनपौर्णमास्याः
प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाहकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्त-
मभि विपर्मासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्स-
रस्यान्तः कालः । ऋतवयवयोरैकयोरुक्तन्यायेनाप्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्त-
रफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् ।
एतदेवाभिधेत्याऽऽधानब्राह्मणे स्याम्नावम्—‘ उत्तरयोरादधीत । एषा वै मध्यमा
रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे । फल्गुनी । ’ इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

तस्यैकैव निर्येति । तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्वा वक्ष्यमाण
एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तव्यस्तत्त्वदोषौ । कोऽसावेको दोष इति त उच्य-
ते—समीचीना अतिवर्णनक्षमा मेघा यस्मिन्वर्षतो सोऽयं संमेघः । तस्य संवन्धी
मत्प्राप्तयः कालः सविष्यः अस्मिन्काळे विष्वानहः(?) संपद्यते । तथा हि विषू-
वानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्दिशेघः । ततः पूर्वं षण्मासाः । उत्तरे च ष-
ण्मासाः । तयोरुभयोर्मासपटकयोर्मध्ये सोऽहर्दिशेघः कर्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्ण-

(दीक्षोपसत्कथनम्)

गवामयन उक्ता तु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित्स्याद्विशेषात्पञ्चम्या ॥

चैत्री स्यात्कव एव एकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाएकाऽनो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—‘ चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेवापेकाष्टकायां कथ्यः संपद्यते ’ इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्थित्यतुरहे दीक्षेरन्तेकादश्यां दीक्षामारमेव । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्वन्ते । तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमकथ इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमेत्येकः पक्षः । ‘ चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णिमातः ’ इति मशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमारूपया माघकृष्णाष्टमेकाष्टका । तत्र सोमकथसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्थामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सन्नमुपयन्त्य-
मीन्धत एव दीक्षामिरात्मानं अपयन्त उपसद्भि-
द्वाभ्यां लोमाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसु-
दद्वाभ्यां माशंसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमा-
त्मदक्षिणं ये सन्नमात्मानमेव दक्षिणां नीत्वा सु-
वर्गं लोकं यन्ति शिस्तामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या
अथो रचीयाशंसः सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमे संवत्तरसत्रस्य दीक्षाकाठ उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदधो-
ष्यन्ते ।

वा उमयीर्विधत्ते-

सुवर्गं वा एत इति । सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै
स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्यत एव सर्वतो ज्वलयन्त्येव । उपसद्भिस्तु भव-
न्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदध्यानुष्ठेया इति विभ्युक्तवः । यद्यपि
द्वादशाहविक्रितित्वेन प्राप्तास्तथाऽपि विक्रविलिङ्गत्वात् स्तुतवे वा तदनु-
वादोऽस्तु ।

अथ विभज्य पशंसां कुर्वेस्तासामृभयाविधानां द्वादशत्वं पकटयति-

द्वाभ्यां लोमेति । द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्व-
कीर्णं लोमं हविरर्थमवययन्ति । अनन्तरमाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमवययन्ति । एवं
रक्तमांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्तत्र तदेतदात्मदाक्षिणं वै स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा, नत्वभ्या गवादित्वाऽस्ति । तस्यात्स्वशरीरमेव दक्षिणात्त्वेन
गीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

बहुकं सूत्रकारेण- ' सत्रं चेदपनकाटे सशित्वानि वपन्ते ' इति, तदेत-
द्विधत्ते-

शिशामनु प्रेति । शिशामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वमू-
षाणां केशानामपगमात्तमृद्व्यै भवति । अपि च केशमाररहिता रक्षीयांस्तौ
लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशित्वं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैधिरियसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञकृतुनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अभिष्टोमं प्रथम-
मुप यन्त्यथोक्त्यर्थं योऽहश्चिनमथतिरात्रमनुप-

(प्रायणीयारूपप्रथमाहामिधानम्)

वमेवैतद्यज्ञकृतुनपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोममे-
वेतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुस्तं मुस्तत एव
स्तोमान् यजते ते (१) सस्तुता विराजममि
सं पयन्ते द्वे चर्चावतिं रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयूरुनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुग्नि-
रादृष्टुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा
भवति रथंतरं नक्तमित्याह ब्रह्मवादिनः केन तद-
जामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्म-
ध्यतो दधति विधृत्य तेनाजामि (२) ॥

(त एकाज पञ्चाशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमैकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे वीक्षा उपसदभोकाः । अथ दशमे प्रायणीयारूपं प्रथममहुरूपमे ।
तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । सोऽयं विराचारूपः कृतुः सोऽयं यज्ञकृतुर्ना परमः
सोमयागरूपा ये कृतवस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश-
तिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रमत्वादग्निष्टोमस्य च प्राथम्यम् । प्रजननं ज्योति-
रित्यनुवाके ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ' इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमं
परित्यज्य चरममाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणात्तत्र प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवा-
दिनां मन्त्रः । तत्राग्निज्ञा एवमुत्तरमाहुः—नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्नि-
ष्टोमोक्थ्यषोडशतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वगमितत्वात् । द्वादशस्त्वोत्राग्निष्टो-
ममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रवर्गीधिक्येनोक्थ्यः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तो-
त्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्तयोद्दशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः

संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्रमनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्नि-
होमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथोक्त्यपोदशयतिरात्रान्, तदतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव
यज्ञकतूनुपेत्यानुष्ठानं निश्चित्य तात्कतूनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र
सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते । तस्मादग्निहोमपरित्यागाभावादविराज्जितं
ज्योतिहोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिहोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां
स्तोमानां कतूनां मुखसदृशः । तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमात्कतून्सत्रिणः
प्रयुज्यन्ते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभाषित्वं ज्योतिहोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—
ते सशस्तुता इति । ज्योतिहोमे स्तोत्रगता य कश्चिदेषाः सन्ति ते
संस्तुताः सन्तो विराजं दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्यधिकाः ।
इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोर्द्वे कृत्वावतिरिच्येते, दशसंख्यां न प्राप्नुतः । तत्क-
थमिति तदुच्यते—एकयचां गोष्टोमो दशसंख्याया अवतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकया
न्यूनः । तस्माद्विराज्जितत्वं ज्योतिहोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किंच मासकत्वा-
ज्ज्योतिहोमः स्वर्गलोकात्मको विराज्जितः । तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योति-
होमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्विराजसंस्थे ज्योतिहोमे सामविशेषं विधत्ते—

स्थंतरं दिवेति । दिवा पृष्ठस्तोत्रं स्थंतरं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्यायेषु
स्थंतरं गीयते, वक्षदानीमालस्यं भवति । तादृशालस्यपरिहारः केनाभ्येन साम्ना
भवतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदभ्यस्ता-
मास्ति पञ्चवीपसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च बह्वैवं, तदेतद्बहुप्रथंतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै मंगलम् । तेन विजातीयसाम्नाऽऽ-
लस्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मासगताहकयने ऋग्वेदोक्त्यनुवर्तमाने ऋग्वेदोक्त्यनुवर्तमाने

दशमोऽनुवाकः

(अथ सायणाहकयने ऋग्वेदोक्त्यनुवर्तमाने ऋग्वेदोक्त्यनुवर्तमाने)

ज्योतिहोमं प्रथममुप यन्त्यन्तरिक्षे तेन लोके

प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्षे एव

(मासगताहकथनम्)

तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुधोऽनं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
 तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसावायुर्यदेतान्स्तामानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु
 सन्निधः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सःस्तुता विराजंश्च
 (१) अभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावर्ति रिव्येते एकया
 गौरतिरिक्त एकयाऽऽयूरुनः संवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुर्गिराद्भर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽति-
 मार्चन्त्यक्षौधुका भवन्ति क्षुत्संवाधा इव हि सन्नि-
 धौऽभिष्टोमावभितः प्रधी तावक्थ्या मध्ये नभ्यं
 तच्छदेतत्परियद्वेवचक्रं यदेतेन (२) पडहेन यन्ति
 देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति सभश्नुवते
 पडहेन यन्ति पड्वा क्रतव क्रतुष्वेव प्रति तिष्ठ-
 न्त्यभयतोऽज्योतिषा यन्त्यभयत एव संवर्गो लोके
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ पडहौ भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ
 बाह्व आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशौ (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः पडहा
 भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि
 नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तप्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः पडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 संलु वा आहुर्वर्षीयान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्दे संवत्स-

रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतिति-

ष्ठन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशविवाद्वा अष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे प्रायणीयमहर्कम् । अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽशौ तावन्नीयमहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमगोष्ठोपायुष्टोमा एकादशविशेषाः । एतरेवा-
नुलोमप्रतिलोमगैरभिष्टव्यः षडहः संपद्यते । तस्मिन्षडहे पूर्वभागवर्तिनेऽनुलो-
मगवा एतेऽनुष्ठेयाः । क्रमेणैवैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादि-
रूपत्वादेवेषां त्रयाणामनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुप्तेन व्यवहरन्ति ।
पूर्वस्मिन्ननुवाके प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयारूपोऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो
विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैवस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वोक्तविराजवत्प्रशंसति—

ते सःस्तुता इति । ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंस्कारया विराट्संपत्तौ
विराज ऊर्ध्वत्वात्ते सत्रिणः क्षुधा संपादितापार्तं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वक्तो-
धुकाः सर्वदा क्षुद्रहिता भवन्ति । सत्रिणामनुष्ठानमपासनाहृत्पात्मायेण ते क्षु-
त्संपादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्मात्तेषां क्षुत्परिहारयोर्धूपविराट्संपत्तियुक्तौ
ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगैर्निष्पन्नमभिष्टव्यं षडहं रथचक्र-
रूपकल्प्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभित इति । लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र
पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधीत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्या-
मिति प्रधी । मध्यफलकं तु नभ्यमित्युच्येते नृभिः स्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र
चक्ररूपस्याभिष्टव्यषडहस्याभितो वामानावाद्यन्तादिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभि-
धेयौ यावमिष्टोमौ तावुभौ प्रधी । ये च मध्यवर्तिनो मौरायुर्गौरित्येतन्नामान
उक्त्यपस्थाभ्यन्तारः कवचस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं तज्जवति । तदेत-

(मासगताहकथनम्)

इमिच्छन्पडहस्यं परित्यज्यः प्रवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्येतेन देवचक्र-
रूपेण पडहेन यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव
समारोहन्ति । तच्चाऽऽरोहणपरिष्ठये हिंसाराहित्याय भवति । हिंसाराहिताय
वे स्वस्ति तमश्नुवते क्षेमं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि पडहं पशंसति—

पडहेनेति । तस्य पडहस्यानुलोमप्रतिलोमस्यैव हात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतोऽज्योतिषेति । ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्त्वादौ ज्योतिः,
आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं प्रातिलोम्ये सत्यग्रे ज्योतिः । एवमुभयतोऽज्योतिषा पडहे-
मानुष्ठाने सति स्वर्गप्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवधारहिताः
सन्तः संवरन्ति ।

तस्य च पडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ पडहाविति । सक्थिशब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनासद्वयम् ।
आत्मा मध्यदेहः । शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि ।
सो द्वौ स्वनौ द्वादशसंख्यापूरकौ । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य
पर्यावृत्तानि भवन्ति ।

तस्य च पडहस्य तृतीयमावृत्तिं विधत्ते—

त्रयः पडहा इति । पूर्वाभ्यां द्विरावृत्तान्यां सह चित्वम् । अष्टादशाना-
महर्ना द्वेषा विभागे सति नवसंख्यया नवच्छिद्वगतपाजाननुसृत्य पडहास्तयः
पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अथाऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमात्मानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः पडहा इति । संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः
पडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठयः पडहोऽप्यार्हव्यः । अत्र
एव च्छन्दोगा आचमन्ति—‘ यदेव पृष्ठयः पडहो भवति वीर्यं एवान्वतः प्रति-
तिष्ठन्ति ’ इति ।

अथ पूर्वाभिस्तिसृभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति । पूर्वोक्त्यायेन मास एकः प्रविष्टिवो न संव-
त्सरः, तस्योक्तप्रतिष्ठाहेतोर्मासाद्वर्षिस्त्वादयन्ताभिकत्वादित्येव केचिन्नोद्यवा-
दिन आहुः । अत्रैतदुत्तरं—मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तीत्या मासस्य प्रतिपादकं
ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, नत्वेतोऽधिकं

(अथ मेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

किञ्चिदुक्तमस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिपादयितुं विद्वन्तो यजमानास्त्वयि स्त-
स्विभ्यासि प्रवृत्तिस्तुः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

वेदीयतेतिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मेवस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्म-
लिर्बुद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेधेन न्यग्रोधश्च-
मसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैर-
यन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां
परिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे
वसो मम (१) ॥

(मेवः पदत्रिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेतिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवाके-
ष्वथमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ मेवस्त्वा पचतैरवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाठ्यानि जुहोति इति ।

पाठस्तु—

मेवस्त्वा पचतैरिति । अविजातो मुख्यः पुमान्यो मेवोऽस्ति सोऽयं
पचतैरितिमेव पचनीयः क्षुद्ररायिविशेषैः सह हेऽथ त्वामवतु । एवमुक्तैरपि
मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषजनीयम् । अजजतो योऽयं मुख्यो वस्तु लोहितग्रीवः
सोऽयमप्येच्छागैः सह त्वामवतु । शल्मलिस्त्युजतो वृक्षविशेषः । स च स्वकी-
यया वृक्षया सह त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानिना वसत्या

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो वृक्षः । स च मेधेन यज्ञेन सह त्वामवतु । अमोघधर्मसहेतुर्वृक्षः । स च स्वकार्यैश्चमत्तैः सह त्वामवतु । उदुम्बरः प्रतिवृक्षः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चाम्येतिष्टुवा-
विष्णुस्तोमिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमश्चाम्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु ।
इतेनैवमिमन्त्रैरपान्याख्या आहुतीर्जुहुयात् ।

कस्यः— वा दक्षिणाम्नेकेशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्योन्मसस्य दक्षिणानुत्पान्या नाः
तिग्मिरभिधून्वत्यस्तिः पदक्षिणमथं ध्रुवन्त्यः परियन्त्यवन्धीः स्येति । इति ।
अथ तन्मन्त्रेण राजपत्न्यः परामूरयन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । भुवमथं पति
पत्नीभिः क्रियमाण एव उपचारः ।

वाङ्मन्त्रः—

अवन्तीः स्येति । ताः पत्न्यः परस्परं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो
भूयमवन्तीः स्यामस्य पात्त्रेयिभ्यः स्थ । हेऽथ त्वामवन्तीः पात्त्रेयिभ्यः पत्न्योऽ-
वन्तु रक्षन्तु । मम वसो वासयितस्तादृश हेऽथ प्रियाणां मध्येऽतिमिदं त्वां
इवामह आह्वयामः । आप्त्वानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्णिहमविशयेन वृत्तं
त्वां इवामहे । तथा निधीनां शङ्खसपद्यादीनां मध्ये निधिपविमत्यन्तमधिकस्य
निधेः पात्त्रेयितारं त्वां इवामहे ॥

इति भीमांसावजापार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कृष्णाभ्यः स्वाहा कृत्वाभ्यः स्वाहा विक-
यभ्यः स्वाहाऽवृक्षाभ्यः स्वाहा सव्याभ्यः स्वाहा
हरयाभ्यः स्वाहा मूषाभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः
स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पत्वल्याभ्यः स्वाहा
वर्ण्याभ्यः स्वाहाऽवर्ण्याभ्यः स्वाहा हादुनीभ्यः
स्वाहा पुन्दाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

स्वाहाभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्य-
 बीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः
 स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यश्चत्वारिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अवाभ्यहोमन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापि होमा उच्यन्ते ।

तथा च भाष्यम्—‘ कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपार्श्वे होमाञ्जु-
 होति ’ इति ।

तत्र पथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहेति । कूपे मवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले तीरे
 मवाः कूप्याः । विकरे भुविरे मवा विकर्माः । अवटे गर्वे मवा अवट्याः ।
 सननेन निष्पन्नाः सन्याः । हृदे मवा हृद्याः । सूदे पङ्क्ते मवाः सूद्याः ।
 सरसि मवाः सरस्याः । वेशन्ते मवा वेशन्त्यः । यष कूल्यादौ पुनः पुनरापो
 विशन्ति तद्वत्त्वा इत्यर्थः । पत्वलेऽपत्यजलाशये मवाः पत्वस्याः । वर्षे मवा
 वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्ष्येण मूपाववस्थिता अवर्ष्याः । मवाहध्वनिसंहिता ह्लादुभ्यः ।
 अवर्षावजन्वाः पृष्याः । मवाहत्त्वाः स्वन्दमानाः । एकनावस्थिताः स्यावराः ।
 नद्यां मवा नादेय्यः । सिन्धौ पुनदे मवाः सैन्यभ्यः । समुद्रे मवाः समुद्रियाः ।
 अनुकतं महार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदायं प्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवह-
 न्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

बहन्तीभ्यः स्वाहा शीमं बहन्तीभ्यः स्वाहोमं
बहन्तीभ्यः स्वाहा भीमं बहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो-
भ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकाग्र विश्वात्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

तस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतमश्वानाह—

अद्भ्यः स्वाहेति । उदकजातिमात्रमुका आपः । प्रवाहत्वा बहन्त्यः ।
परिमण्डलरूपा आवर्तगताः परिवहन्त्यः । भूमेः सप्ततलत्वेन सर्वतो वपुःश्रन्त्यः
सप्तमं बहन्त्यः । निम्नाधिक्येन शीमं बहन्त्यः । ईषन्निम्नत्वेन शीमं शोभनं
मथा भवति तथा बहन्त्यः । पर्वताग्रादथ उमं बहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजी-
वोपेता भीमं बहन्त्यः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । ‘अयं
वै लोकोऽम्माशति’ । ‘अन्तरिक्षं वै नभाशति’ । ‘असौ वै लोकौ
महाशति’ इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्विशतिमन्त्रैरेतदनुवाकोक्तैर्दा-
दशमन्त्रैश्च रात्रावबहोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽपां होम इति
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो अर्वन्तं जिघाशसति तमभ्यमीति वरुणः ।

परो मर्तः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्तं
बभूव सन्निभ आ । अरातीवा चिदद्भिवोऽनु नौ

(अथमेवाहुमन्त्रकथनम्)

शूर मरुसतै भद्रा इन्द्रस्य रातयः । अग्निं कर्त्वेन्द्र-
भूरधुः समज तै विव्यह्महिमान् रजांश्सि ।
स्येना हि वृत्रं शर्वसा जघन्य न शत्रुरग्निं वि-
विद्युधा तै (१) ॥

(विविदद्वे वं) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पूर्वयोरनुवाकयोरुपां होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिन्मन्त्रपहारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘यो अर्वन्तमिति सैधकेण मुसलेन पौश्वलेयः शुनः पहरति’ इति । पाठस्तु—

यो अर्वन्तमिति । योऽयं भा जले स्नप्यमानमर्वन्तं स्वयमपि जले व-
विस्य इन्तुमिच्छति तं भानं जलाधिपतिर्वरुणोऽम्बमीति सर्वतो रोगमस्तं
करोति ।

परो मर्त इति । कल्पः—‘यमश्चस्थापस्वदनुपास्तपि परो मर्तः परचेति’ इति ।

परः भा मन्त्रलोऽयं भा परो मर्तोऽस्तु परस्तादृश्या मृतो भवतु ।

कल्पः—‘अहं च त्वं च वृत्रहन्मिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं चेति । हे वृत्रहन्नेरिहन्तृत्वेनेन्द्रतमानं यजमानं त्वं चाहं
ब्रह्मा च सानिम्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव
सर्वतः संमुक्तौ भवाव । हेऽद्विवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्यद्विमानिन्द्रः, स
एवादिवांस्तद्रूप हे यजमान शूर शीर्षेपितेन्द्रस्य देवाधिपतेर्मदा रावणः कल्पा-
णानि कलदानानि नावानामुभावनमंसते, अनुमन्त्यन्तामङ्गी कुर्वन्तु । कीदृशी
नो, जराशीवा, रातिहविर्दानं तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहितावरातिमन्तौ, जादेवा-
राशीवा, विद्ययप्यावां हविर्दानराहितौ तथाऽवीन्द्रवत्तानि फलाभ्यावां मत्या-
गृह्णातिवत्कर्मः ।

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘ अग्निं क्रत्वेन्द्रं भूरषं अजित्यध्वयुं यजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्निं क्रत्वेन्द्रेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं यजमानं क्रत्वाऽनेन क्रतुनाऽ-
ग्निभूः शत्रुभूमिभूतवानसि । अधानन्तरं अमश्रूपां भूमौ, नकारान्तस्य अमश्रू-
पास्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रजांसि जगद-
अकामि चरितानि च न विव्यक्तमिदं विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन
शक्त्या स्वकीयेन बलेन पुत्रं जयन्त्य शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुयुधा युद्धेन
तेऽन्तं त्वदीयं नाशं न विविदन्नेव लब्धवान् ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः
प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा
कुवंधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धे-
युपाकृताय स्वाहाऽऽलंघ्यार्यं स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकाञ्चिश्शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे शूनः महारोऽभिहितः । षोडशे यम्पारुषो होमोऽभिधीयते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यम्पानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे इति । राजा सोमः । इवरे पतिर्वाः । अविनिविशन्नेन चर्व-

(अश्वमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवतोभ्यते । ' धर्मो वा अधिपतिः ' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्व-
मधिपतिरसि मामप्यधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां
धेहि प्रजानामधिपत्ये स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पातनीयत्वेन स्थापय ।
तेरेतैः बहुभिर्गव्यनामकैरजहोमाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां
काष्ठविशेषे होमो ब्राह्मणे भूयते—' उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलम्बाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति ' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मयोभूवांतीं अभि वातून्ना ऊर्जेस्वतीरोषधीरा
रिंशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधम्याः पिबन्त्ववसायं
पद्वते रुद्र मृड । याः सरूपा विरूपा एकरूपा
यासामभिरिष्ट्या नामानि वेद । या अङ्गिरस-
स्तपसेह चक्रुस्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।
या देवेषु तनुषमैरयन्त यासां सोमो विश्वा
रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पर्यसा पिब्यमानाः
प्रजावतीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिंशिहि । प्रजापतिर्म-
हमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुषं नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया
सं संदेम । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा महीम् पु सुजामा-
णम् (२) ॥

(इन्द्राष्टात्रिंशच्च) ।

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मोढशे यव्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्नैर्होमोऽभिधीयते ।

तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूवांतो अभि वातूसा इवि गव्यानि जुहोवि ।
इति ।

एव प्रथमामाह—

मयोभूवांत इति । मयोभूः सुखस्य भावयिता वातो वायुरुसा अभि-
सर्वा गा अभिलक्ष्य वातु ऋतरतु, अतिवातेनोपव्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवा-
तेन गवां सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रसमुका
ओषधीरारिशन्तामा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः ।
तदहन्तीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वरयः पानेन पुष्टिरूपस्य
स्थौल्यस्य प्रापणात्तादृशीरपो गावः पिबन्तु । हे रुद्रावत्तायावितुं रक्षितुं यो-
ग्याय वदते पादसंचरिणे पशवे मूढ सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा इति । या गावः सरूपाः सप्तानममाप्रदेहा विरूपा विविध-
वर्णा एकरूपा एकजातियुक्ताः, अभिराहवनीयादिरूप इदृशा यागेन निमित्त-
भूतेन यासां गवां नामानि ता विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि,
इहे रन्तेऽदित इत्यादीनि वा भृत्युकानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्तपसा
स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जल-
देवताभ्यो गोभ्यो महि शर्म यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेष्विति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरयन्त भूमौ
प्रवर्तितवरयः, सोमो देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लछण्णादीनि बहुक्षी-
राल्पक्षीरादीनि च सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिबमानाः
स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं मीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवरतोपेवास्ता गा अस्मभ्य-
मस्मदर्धं मोढ रिरीहि गौर्शालीयां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह—

प्रजापतिरिति । यः प्रजापतिः सोऽयं महं यजमानयेता उक्तलक्षणा
मा रराणः प्रयच्छन्विश्वैः सदैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं मतस्ताः
शिवाः सतीबिंदुक्षीरादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीरेता गा नो गोष्ठयस्मदी-
यगोशात्तामुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां मजया वत्तरू-
पया संसदेम संगतास्तिष्ठामः (छेम) ।

अथ चत्वारि यजूंष्याह—

इह धृतिः स्वाहेति । एतानि च विभूर्वात्रेत्यनुवाकेऽथस्य पादचतुष्टयस्था-
नविषयत्वेन व्याख्यातानि ।

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति—

महीमिति । एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभि-
र्मह्याल्पैर्मन्त्रैरश्वहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

किं स्विदासीत्पूर्वाचिन्तिः किं स्विदासी-
द्बृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशङ्गिला किं
स्विदासीत्पिलिप्पिला । यौरासीत्पूर्वाचिन्तिरश्व
धासीद्बृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशङ्गिलाऽविरासी-
त्पिलिप्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उ
स्थिज्जायते पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किं
स्विदावपनं महत् । सूर्यं एकाकी चरति (१)
चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावपनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
मामिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव
वाचः परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी चरति पद्वत्वारिश्शञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तदशे गव्यारूपहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुष्यते ।

कल्पः—‘ अमितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते दक्षिणो ब्रह्मोचरो होवा
किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः’
इति ।

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्रह्मण्योरुकिप्रत्युक्तिरूपेण संवाहो
ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि । प्रतिज्ञातानि प्रत्युत्तरवाक्यानि (णि) ।

वस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामुच्यमाह—

किं स्विदासीदिति । हे ब्रह्मन्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीत् । चित्तिर्ज्ञा-
नम् । पूर्व(र्व) चित्तिर्जन्मप्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वचित्तिः ।
तादृशं(श) ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः प्रश्नः । कान्त्य-
धांद्दीधातोर्वयं(यः) शब्दनिष्पत्तिः । अत्यन्तं कर्मणीयं यस्तु किं नामाऽऽसी-
दिति द्वितीयः प्रश्नः । पिशाङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः
प्रश्नः । पित्रिष्विष्टाऽत्यन्तं प्रकाशमाना श्वेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः प्रश्नः ।
सामान्याभिप्रायेण किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयामाह—

द्यौरासीदिति । वान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव पूर्वचित्तिः ।
पूर्वप्रवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तद्विदं
प्रथममुत्तरम् । अथोऽयन्तं कर्मणीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वप्रयत्ने-
नाप्यथान्तं पादयन्ति । तद्विदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नश्व-
र-

(अश्वमेधाहुर्मन्त्रकथनम्)

अश्वमेधाहुस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवाति सर्वं प्राणि-
जातमिति श्रीरविः । सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिडिभिन्ना ।
इत्याख्यातम् ।

अथ तृतीयामाह—

त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलस्यरहितः
सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते । किं नाम वस्तु शैत्यक-
वस्थोपपन्नस्योपपन्नम् । किं नाम स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थीमाह—

सूर्यं एकाकीति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्वार्थानि ।

अथ पञ्चमीमाह—

पृच्छामि स्वेति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मेस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छा-
मि । यतः परमुत्कृष्टपदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्वः । तथा चक्रस्य नाभि-
रिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा वृष्णः पुंस्त्वाधिक-
स्याश्वस्य रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं
भ्योम विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह—

वेदिमाद्भुरिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं यागे वेदिस्तामेव
पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूतपदेशोऽस्ति ।
अत एव हि सोमप्रकरणे भूतम्—' एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ' ।
इति । यथा यज्ञं सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य
सर्वं चक्रं परिवर्तते तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंसारः ।
तथाऽश्वस्य रेतोवदश्यन्तं सारमूतः सोमः । अश्वमेधेन हि विराजेण यागेन ब्रह्म-
इत्यादिकं सर्वं निवर्तते । यदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेवदक्षरात्मिकाया वाचः
परमं भ्योम । तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्षन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपत्राठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मां नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्भीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोण्वीथाम् । आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजसि गर्भधम् । तो सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा* रेतोधा रेतो दधातूत्सकथ्यो-
गुदं धेद्यजिमदजिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभो-
जनो य आसाप् (१) विलधावनः । प्रियः
स्त्रीणामपिच्यः । य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदि-
गृदि परावधीत् । अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मां
यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्र-
यताद्वेणुभारं गिराविष । अथास्या मध्यमेधताः
शीते वाते पुनन्निव । अम्बे अम्बाल्याम्बिके न
मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । यद्वारिणी
यवमत्ति न (२) पुटं पशु मन्यते । शुक्रा यदथ-
जारा न पोषाय धनायति । अम्बे अम्बाल्याम्बि-
के न मां यमति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं
यका शकन्तिकाऽऽहलमिति सपीति । आहतं
गुभे पसो नि जल्गुलीति धाणिका । अम्बे अ-
म्बाल्याम्बिके न मां यमति कश्चन । ससस्त्य-
श्वकः । माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रो-
हतः (३) । प्र सुलामीति ते पिता गुभे मुष्टि-
मन्तसयत् । वृषिकाणो अकारिणं जिणोर-
श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुस्ता करप्र ण

आयूँऽपि तारिषत् । आपो हि ष्ठा मयोरुवस्ता
न उज्जं दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः (४) ॥

(आत्तामति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे बसोद्यमुक्त्वा । अथैकोनविंशे राजपरानीनां विष्ठापरूपो मुवाधो-
पपारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्पम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता परनीरुदानयति ’ इति ।

एव पाठस्तु—

अम्बे अम्बालीति । उत्तमा मध्यमाऽथमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः ।
वास्तिस्सस्तिभिर्मातृवाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थाता संवोध्यन्ते । एवं संवोष्याऽऽहु-
तानां विसृणां मध्ये प्रधानमृतां महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं
रहसि नैव नयति । एषोऽथकः ससस्ति निद्रां करोति । भोगान्मावदुःखेनैवेनं
गर्हते । गर्हार्थोऽथ कप्रत्ययः । कुरिस्त्वोऽथ इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्भहिषीमथं च
मच्छाद्य ’ इति । पाठस्तु—

सुभगे काम्पीलेति । हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पीलवासिनि,
काम्पीलशब्देन आध्वो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त्र आच्छादयतीति काम्पी-
लवासिनी वादये, त्वमयमथश्चोभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संभो-
ष्यामिदं क्षौभं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाधेन सहैव
महि—हेऽथ गर्भं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्यामिमुख्येन प्राप्तवानि ।
त्वमपि गर्भं गर्भधारिणीं मामाजास्यामिमुख्येन प्राप्नुहि ।

(अग्नयेनाहमन्त्रकथनम्)

तौ सहेति । कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संपसारयावहा इति पदः संपसारयेते ’ इति । हेऽथ यस्तं वा चाहं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं यथाज्ञागवर्ति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संपसारयावहे संगताः परस्परं भिन्ना यथा भवन्ति तथा प्रसुवान्करवाव ।

कल्पः—‘ वृषा यामित्यभिमन्त्रयते ’ इति ।

पाठस्तु—

वृषा यामिति । वां युवभोर्भवे वृषा तेचकोऽथः सिञ्चात्वित्यन्वाहारः । रेवोषा भीमधारिणी त्वदीयं रेवो चारयतु ।

कल्पः—‘ उत्सकथ्योर्गुदं मेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधाय ’ इति ।

पाठस्तु—

उत्सकथ्योरिति । हेऽथ गुदं त्वदीयगुदसमीपवर्तिनं पाश्चात्त्यं मार्गं त्वत्पुत्रो-
र्वेहिषीसंविन्विनोत्सोर्गुदोहि कथं स्थापय । अग्नये स्त्रीत्वमभिव्यज्यतेऽग्नेनेत्य-
ञ्जिषोनिः । तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽग्नेनेति मेदोऽप्यञ्जिः । सर्वोन्नतथात्तावञ्जि-
भेत्पुंदाञ्जिः । हेऽथ महिषीसंविन्विमञ्जिप्रनुलक्ष्य त्वदीयमुदञ्जिप्रज मेरय । की-
रया उदञ्जिः, भीमात्मना भृग्वते पीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवभोजनो वा
उदञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः, सीजीवो हस्तिजुदञ्जौ पीतिमनुभवति । यथो-
दञ्जिरातां स्त्रीणां विज्जवावनो विजं योनिं पति धावति सहसा प्रविशतीति
विज्जवावनः । किंचायमुदञ्जिः स्त्रीणां निषः सप्तपीप्यो भवति, अपीप्यतेऽ-
त्पादरेण प्राप्यत इत्यपीप्यः । यथोदञ्जिरातां स्त्रीणां लघो लक्ष्मि मरु-
ष्णवर्णमत्ताधारणं लक्षणभूतं सीव्यञ्जनं वस्त्रिभर्तृर्दिगुर्दि शुक्रपातस्थानविशेषं
परावधीदेनेन ताडयामास । येन ताडनेन शुक्रपातो भवति तत्करोति । अग्न-
वेहिःप्रदेशभेदेन स्थानवर्णं सीव्यञ्जनं विधत्ते । अत एवाग्न्याऽऽम्नातम्—
‘ निवृत्प्रजननम् । उपस्थो योनिर्भक्ष्यमा ’ इति । तत्र भेयं भक्ष्यमा गर्भधारिणी
ता तर्दिगुदिः ।

कल्पः—‘ अग्ने अम्वात्पञ्चिक इति महिष्यथं महेते ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्ने अम्वात्पञ्चिक इति । ता महिषी भोगामावदुःखेन विज्जवन्ती स्वदुःखकृपां
पुनश्च स्वकीयां मातुरं मिः संबोध्य स्वदुःखं कथयति । लोके सत्तन्निहिता
माता स्वकीयापदेऽप्यां संबोध्यते । बाल्ये मातुरेव सर्वापन्निरारक्त्येन वरसं-

(अभ्येमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

बोधनस्य पठितत्वादन्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्वायामाप्नोति । तं संबोध्यैवं ब्रूते—रिरंतुं मां कोऽपि न यमति । अयमथकस्तु निश्चाति ।

कल्पः—‘उर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते’ इति ।

पाठस्तु—

उर्ध्वामेनामिति । स्वदुःखरूपापनार्थमम्नादिशब्दैर्मातरं संबोध्यन्तीनां महिषीं प्रति वस्ताच्छादनाद्गहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिमदानं कुर्वन्ति—हे महिषि एनां त्वदीयां योनिमुर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामिमत्सं कृतोचतमिवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—पथा लोके कस्मिंश्चिद्विरौ वेणून्स्वण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं पौर्वा-रमौर्ध्वं प्रथमं भूगवूर्ध्वमुच्छ्रयति तददेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरं तस्या योनिर्मध्यस्थानमेधतां स्वाभिमवप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । वृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षे दृष्टान्तः—‘शीते वाते पुनर्जिव’ । यथा लोके कश्चित्त्वल्पपूतत्वेन शूर्पेण धान्यं पुनन्व्यापारमाहृत्येन आन्तः स्विन्नगावः शीते वति प्रवर्त्तं सति हृष्यति तद्वत् ।

कल्पः—‘त्रिर्भहिष्यथं गृह्णते त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त्य उत्तरोत्तरं यचां’ इति ।

तत्र प्रथमां महार्थामुचमाह—

अम्ने अम्नालीति । अथ प्रथमामभिमेधनार्थामुचमाह—

यद्दरिणीति । यद्यदा कदाचिद्दरिणीं मृगी राज्ञो सप्ताग्रस्य क्षेत्रे फलितं धनं भक्षयति, तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरुत्परण्ये गतं पशुं पुन्यपि न मन्यते न जानाति । हे महिषि तथा त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूतान्वाहितधनं न जाना-सि । भोगस्तु तव जात एवेति पत्नीनामभिप्रायः । किं च यद्यदा शूद्रा का-चिदासी कदाचिदपः स्वकीयः स्वामी जातो यस्याः सेवमर्थजारा भवति, तदानीं सा दासी स्वाभिस्वीकारमात्रेणान्यत्सं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बो-पाम धनापति धनमात्वन इच्छति । नहि स्वाभिस्वीकारादेनमधिकं मन्यते । तथा मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याधस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, न तु तुच्छमिदं मानुषं भोगमपेक्षस्वेत्यभिप्रायः ।

अथ द्वितीयां महार्थामुचमाह—

अम्ने अम्नालीति । अथाभिमेधनार्थां द्वितीयामुचमाह—

इयं यकेति । इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्प-तिस्त्री विद्यते । आहलशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्वती

(अभ्यमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

सा शकुन्तिका सर्पति पुमांसं पक्षिणं पृष्ठतो गच्छति, न तृता कचिदवतिष्ठते । हे महिषि एवं त्वमपि न तृप्ससि, तदेतदयुक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च धामिका गर्भस्य धारयित्री योविदम आहृतं वसो निजलग्नीति । ममशब्दे पतशब्दे च, कर्णस्यत्ययो दृश्यः तथा सति योनिं सपजन्यं रेतश्च शब्दद्वयेनाभिधीयते । निजलग्नीति निगिरति । यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनावहितं रेतो निगिरति गर्भरूपेणान्तर्धृत्वा संतुष्यति एवं त्वमपि देवतास्वाशस्त्रिकारेण संतोष्य-ईसीत्यभिप्रायः ।

अथ गार्हार्थी तृतीयामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिषेवनार्थी तृतीयामुचमाह—

माता च ते पितेति । हे महिषि ते तव या माता तथा तव पः पिता तावुभावपि वृक्षस्याग्रं वृक्षस्य कस्यचिच्छास्त्रया निर्मितं वल्गं रोहत आरुह्य शयाने तदानीं ते पिता प्रसुताभि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गमे योनौ मुष्टिं मुष्टि-सदृशं मेढ्रमृतसयत्प्रवेशयत् । एवमयमप्यश्वकार । अतो हे महिषि त्वमुत्ति-हेत्यभिप्रायः ।

कल्पः— दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिर्मतीमुचमन्ततो जपित्वा । इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्ण इति । दधि कामति धामोदीति दधिकाया । एतन्नामको दधिपियः कश्चिदेवाविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमर्हं कर्म उत्पानस्मि । कीदृशस्य, जिष्णोर्जपशोऽस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽन्वेवतः । स देवो नोऽस्माकं मुस्तं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करो-त्वस्माकमार्युषि च प्रवारिवत्प्रवर्धयतु ।

कल्पः— आपो हि हा मयोभुव इति तिसृभिर्भर्जयित्वा । इति ।

तत्र प्रथमामाह—

आपो हि छेति । हिशब्द एवकारार्थः मसिद्व्यर्थो वा । हे आपो यम-मवं मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-कत्वं मसिद्धम् । तास्तादृशो यमं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दद्या-तन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दद्याय दद्यावन, अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्याङ्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह-

यो योः क्षिप्रतम इति । यो युष्माकं क्षिप्रतमः क्षान्ततमः तुल्यकरो-
मुर्वो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मात्तस्य माजयत तं रतं पापयत । त्व
इहान्तः-उद्यतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं
स्वम्भरसं पापयन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह-

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षमाय क्षयेन निवातेन निम्नं यत् पूर्व
वीता मरय, तस्मै रसाय वो युष्मान्तं भृशं पाप्नुवः । किं हे जातो पूर्व
नोऽस्माज्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुय ॥

इति भीमस्तापनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

मूर्ध्वः सुवर्षसंवस्त्वाऽजन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽजन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽजन्तु
जागतेन छन्दसा यदातो अपो अगमद्विन्द्वं
तनुर्वं प्रियाम् । एतश् स्तोतरेतेन पथा पुनरभ्यमा
वर्तयासि नः । लाजीश्ञ्छाचीश्च्यशो ममाक्ष्म् ।
यस्यायै गन्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्दि प्र-
जापते । युजन्ति ब्रह्ममरुषं चरन्तं परि तस्युषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि । युजन्त्यस्य काम्या हरी
विपक्षसा रये । शोणा धृष्ण नृबाहसा । केतु
कृष्णवज्रकेतवे पेशो मया अपेशसे । समुपद्भिर-
जायथाः (१) ॥

(मन्त्रं पञ्चविंशदिव्यम्) ।

(अथोपासनाप्रकरणम्)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तपाठके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तपाठके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशोऽधस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्वका-
लीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवरिति । कल्पः—‘ पत्नयोऽधमलंकुर्वन्ति महिषी बाबाता परि-
वृकीति शतश्च शतमेकैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्धात्रीभ्योऽग्राणामराज्ञां सुवमान-
प्राः इति सहस्रं सहस्रं पणयः सु(सौ)वर्णर(रा)जवसानुष्ठां बातेषु पत्नी-
नाम्भ्यस्मि भूरिति सौवर्णान्महिषी योग्यह्यजुव इति राजतान्बाबाता प्रत्येक-
ह्यपाकभोजेः सुवरिति सामुदानपरिवृकी प्रत्येकभोजेः ’ इति ।

अथोपासनाभूर्भुवः सुवरित्येतास्त्रिसो व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । तथा
इति सौवर्णराजतशतस्यपणयः कमेण भूम्यादिलोकत्रयवत्त्वा इति सुवमानमर्थः ।
महिषीर्भुवः पत्न्याश्चात्स्यभागेषु महिषी बाबाता परिवृक्त्याख्या उत्तममभ्यमा-
प्रा राजतान्वयोऽधस्य केशेषु मणीन्भोजयेयुः ।

कल्पः—‘ अर्धोऽस्य स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽऽजुषु मायवेण
कन्दर्पेति गोल्लुज्येन महिषी रुद्रा इति कौसुम्भेन बाबाताऽऽदित्या इति मु-
स्ताज्येन परिवृकी ’ इति ।

साठसु-

वसवस्त्विति । हेऽथाहो वसवो मायवेण षष्ठन्दसा युका मुग्गुलुज्येन
वेलेन मुस्तभागे त्वाभञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुसुम्भज्येन वेलेन त्वां भ्यजामहे
विहृच्छन्दोयुका अञ्जन्तु । द्वादशाऽऽदित्या जागतच्छन्दोयुका मुस्तामूलज्येन
वेलेन वाभास्यभागे त्वाभञ्जन्तु । एतदेव तैत्तिरीय सूत्र आश्वयज्येन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यदातो असौ अगमदिति प्रदक्षिणपारवर्तते यतः पयाति तद्वचि-
भवे ’ इति ।

१ स. ‘जीर्वाश्वो’ । २ स. ‘धौव्यश्वो’ । ३ स. ‘ग्राणां रा’ । ४ स. ‘ग्राणाके’ ।
५ स. ‘ग्राणाहा’ । ६ स. ‘त्यावाहा’ । ७ स. ‘थाश्वस्य देहाना’ । ८ स. ‘तैत्तिरीय’ ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

रथयुक्तोऽयमथो यतो रथशालायाः पयातः पुनः प्रादक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्या-
मेव रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अप इति । यद्येन पथा पुरा वातो वायुरपो जलानीन्द्रस्य पिपा
तमुवं पर्जन्यरूपायममत्प्रापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तृस्त्वमश्वमेरणार्थं शम्भुं
कृपन्नेवेन पूर्वसिद्धेन पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्पत्यावर्तमास्यावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘लाजीश्छात्रीश्चो ममाश्मिति पत्नयोऽध्यायानपरिशेषानु-
शस्यन्ति’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीश्छात्रीःनिति । राज्ञो यदंशमिरजैर्होमाः कृतास्तदंशेषेभ्य
छात्रा अपि विद्यन्ते, तानयमथो भक्षयति । अतो छात्रा अस्य सन्तीति
छात्री । भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः शाखास्ता अस्य सन्तीति छात्री न
अथो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं संपादयति, तद्विवक्षया यशो ममेति वाक्यमे-
व व्याख्येयम् । तरेवैलाज्यादिभिस्त्रिभिर्नामभिरश्वं संबोध्य तिस्रः फलं
आहूयन्ति । दूरादाह्वातुमते प्लुताः । एवं संबोध्याश्वशरीरगताभ्यर्चनार्थमेव
ब्रुवते—हे देवा एतदन्नमस्माभिर्दीयमानमथरूपेणात्त भक्षयत । हे यजमान देव-
स्वामिस्त्वन्येतदन्नमहि भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्पां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । ब्रध्नमादित्यरूपमरुवमग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमिष-
मश्वं तथा परितस्थुवः परितोऽवस्थितास्त्रीक्षीकानेतदधस्य (स्व) रूपम्युञ्जन्ति
देवाः सर्वे रथे योजयन्ति । तथा दिवि द्युलोके वर्तमानानि रोचना प्रकाश-
रूपाणि नक्षत्राणि रोचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे
स्वहनुम्यते—‘असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुवः । वायुर्वै चरन् ।
इमे वै लोकाः परितस्थुवः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि’ इति ।

कल्पः—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति पट्टी’ इति ।

तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावथौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्येति । अस्याश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावथौ युञ्जन्ति देवा इमे

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

योजयन्ति । कीदृशो हरी, काम्पा कपनीषौ, विरक्षसा विशेषेण यज्ञे रथस्य
मार्थे बन्धानौ, शोणेषल्लोहितौ, धृष्णु शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहसा मनुष्यवाहेनौ ।

कल्पः—‘ केतुं कृण्वजकेतव इति रथे ध्वजमुपगृह्णाति ’ इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्निति । मया मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं
कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु । अपेशसे सुवर्णाङ्काररहिताय रथाय पेशः सुवर्णाङ्कारं
कुर्वन्तु । हे रथ त्वमुपद्भिर्वाङ्मासदृशैः सुवर्णरश्मिभिः समजाभयाः संगमो
जातोऽसि ॥

इति श्रीपत्तायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
सावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्यभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरी-
रेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा
सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१) ॥

(प्राणायष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपचार उक्तः । एकविंशे त्वजहोमशेषोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमाञ्जु-
होति ’ इति ।

पाठस्तु—

२३३ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [सप्तमकाण्डे-

(अन्वयेषां मन्त्रकथनम्)

प्राणाय स्वाहेति । स्वावसूतनाः शाखा नाड्यः संतानाः । तासु तन्ना
ड्यशाखा नाड्यः परिसंतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैस्त्वहोमेषु संतत्प्राणं होमं
कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वा-
हाऽनभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय
स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा विमुक्ताय
स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते
स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहाऽद्वञ्चते
स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(सितापाठाविच्छेदः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः भयथा वा कक्षा वै मजापतिर्मेनयेन द्वे वावाऽऽदित्या पतिष्ठः
संवत्तराय सुवर्गे ब्रह्मवादिनो ज्योतिष्ठोमं मेघः कूर्पाभ्योऽभ्युषो नो अर्बन्तं
नगो राक्षो यपोभूः किञ्च स्विदन्मे भूः प्राणाय सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः पतिं विठन्ति वै देशरात्रेण सुवर्गे यो

अर्बन्तं मुस्तिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठक ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वाविंशोऽञ्जहोमेवेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च प्राज्ञान्—
'सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति' इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहेति । सितादीन्यश्वविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामारो-
हणकालीनवन्धाबन्धौ विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रथनायुगले
वन्धाबन्धौ । युक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां गो-
चनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः । उपर्यात्वेन मेरिता
वञ्चनादयः । यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकीनविशेष-
वन्धैः प्रमुक्त्याख्याहोमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

त्रिंशद्वात्रस्तृतीये स्याद्द्वाविंशद्वात्र उत्तरे ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्त्रयस्त्रिंशद्वात्र उत्तरे ।

एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥

संवत्सराख्यसप्तस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दीक्षाश्रोपसदोऽन्यस्मिन्दशमे प्रायणीयकम् ॥ ३ ॥

मासा एकादशेऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिताः ।

मेधो नवापाव्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥

कूप्याभ्यो विंशतिश्चाङ्गणो द्वादशापां तु होमकाः ।

यो अर्वं श्रमहारः स्यात्तरोऽधस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्मा स्वामिहस्ते धृत्वाऽभिक्रेति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मयोऽष्टौ स्थुगंध्यहोमाः किं त्रसोद्ये षटीरिताः ।

पत्नीमुदानवेदम्बे सुमेत्याच्छादयेदुभौ ॥ ७ ॥

तौ संपसारयेत्पावान्नुवेत्यध्वयुर्मन्त्रयेत् ।

उत्तमदधाति गुह्ये द्वे सम्बे अभं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वामन्या बोधयेयुस्त्रिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।

दाधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिमिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ।

मूर्त्ति पत्न्योऽध्ववालेषु कीलेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाम्भर्जन्ति पत्न्योऽध्वमेतमाधं यदेत्या) त्वं येद्वगुणा(द्वगुणा)म् ।

लाज्यर्जशेष आहार्यो युञ्जन्युञ्ज्यादथेऽध्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं बन्ध्यो रथे ध्वजः ।

मूर्ध्वः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

पाणा संतातिहोमाः स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताप्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः

इति श्रीमादिद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजवरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

(अथ सप्तमाहके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गा-
 णि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
 निषण्णा आसन्नय शृङ्गाण्यजायन्त ता उदंति-
 छजरास्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सर-
 माप्सवोदंतिछजरास्मेति यासां चाजायन्त यासां
 च न ता उभयीरुदंतिछजरास्मेति गोसत्रं वै
 (१) संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपय-
 न्युप्नुवन्त्येव तस्मान्नपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
 चरति सत्राभिजितः स्यस्ये तस्मात्संवत्सरसदो
 यत्किं च गृहे क्रियते तदाप्तमयंरुद्धमभिजितं
 क्रियते समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
 यन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स
 तत् उदंति संवत्सरः (२) वै समुद्रस्तस्येतत्पारं
 यदतिराजौ य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्य-
 नासां एवोदचं गच्छन्तीर्य वै पूर्वोऽतिराजोऽसा-
 वृत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उ-
 त्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योतिष्ठोमो वै-
 श्वानरोऽतिराजो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपात्यै चतुर्विंशः प्रायणी-
 यो भवति चतुर्विंशतिरधमासाः (३) संवत्सरः

प्रयत्ना एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 क्षताणि पश्चिंश्च स्तोत्रायास्तावतीः संवत्सरस्य
 रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति ते
 सः स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति षडहा
 भवन्ति षड्वा क्रतवः संवत्सरः क्रतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठन्ति गोध्वाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
 संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४) दधति प्र-
 जननाय ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव त-
 ष्छन्दाः स्येव तद्विमोक्तं यन्त्यथो उभयतो ज्यो-
 तिरैव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो व-
 द्मयासति केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूया-
 ष्छन्दाः सति वै देवयानः पन्थां गायत्री त्रिष्टुब्ज-
 गती ज्योतिर्वै गायत्री गोस्त्रिष्टुगायुजंगती यदेते
 स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत्पथा यन्ति
 समानः सामं भवति देवल्लोको वै सामं देवल्लो-
 कादेव न यन्त्यन्याऽन्याः क्रचो भवन्ति मनुष्य-
 लोको वा क्रचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं देवल्लो-
 कमन्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति
 सुवर्गस्य लोकस्याभिवर्त्या अभिजिद्भवति सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै विश्वजिद्भवति विश्वस्य
 जित्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्य-
 तिग्राह्या गृह्यन्त मासिमास्येव वीर्यं दधति मासा
 प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
 दुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(संवत्सरसमकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽसिद्धं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तत्र संवत्सरान्तं यत्तच्चतुर्थे समीरितम् ।

विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सरारूपस्य वर्ण्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावत्संवत्सरसर्वं विधत्ते—

गावो वा एतदिति । यद्यपि गावास्त्रियंस्तथात्र कर्माधिकारिणः (पुत्र) स्वधाऽपि तदभिप्रायिदेवताश्च गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्त्रव्यानां शुक्लमावाभासो स्वस्विचारोप्य गोभिः सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शुक्लरहिताः सत्यो गावः शुक्लेत्यादिं कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकौ सप्तमन्वतिष्ठन् । तासां शुक्लकामोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश माता निर्गता अभूवन् । अथ मासदशकादूर्ध्वं शुक्लपुत्रत्वानि । तदानीं ता गावोऽपेक्षितेन फलेन समृद्धाः स्म इति मत्वा तस्मात्तत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काळे कासां चिद्वत् शुक्लाणि नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं कृत्वा समृद्धाः स्म इत्येवं मत्वा तस्मात्तत्रादुत्थिताः । तदेवं मातां शुक्लपुत्रत्वानि यासां च नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येवं मत्वोत्थिताः । यस्माद्गोमिरनुष्ठितं तस्माद्गोसवमित्येवायं संवत्सरारूपः कर्म-विशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सरारूपं कर्मविशेषमनुवि-ष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शुक्लपुत्रजायन्त, यासां च नाजायन्त ता उभ-योऽप्युद्धिं गता इति, तत्र जातशुक्लाणां शुक्लजन्मैवार्थः । इतरासां तु कर्म ता समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मात्तूपरा इति । यस्माद्जातशुक्लस्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गतास्त-स्मादियं वर्ण्युत्संवाचिनौ मासौ पक्षां प्रीतिं प्राप्पारण्ये चरति । वारिकवोर्द्धि

मासयोरररण्ये संवत्सरीनां दीर्घशङ्खयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । पशु-
पायूपेतया तीव्रवृष्ट्या मुक्ते पतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भूतं कृत्वा शङ्खभारेण
पीडयन्ते । तूषरायास्तु नास्ययं क्लेशः । यथा केशश्मश्रुपूर्णशिरस्कानां पुरु-
षाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृतभोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् ।
यदेतदस्यै तूषराया गोवर्षासु प्रीतिसंपादनं तदेतत्सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानस-
म्बन्धम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति-

तस्मात्संवत्सरेति । यस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनु-
ष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत्किञ्च क्रियते यत्किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकल-
मप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसंपूर्णमेव भवति । तथाऽश्वरुद्धमकाले कृतमपि स्वकाले
कृतं भवति । अभिजितं फलापेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव
शास्त्रन्यायामिज्ञा आहुः—'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति ।

अथेतस्य सत्रस्य प्रायणीयोऽयनीयावर्हविशेषो विधत्ते-

समुद्रं वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन् एते यजमानाः
समुद्रेण वाहूम्यां हरितुमुद्युञ्जते । सत्रस्य समुद्रवदतिमभूतत्वात् । एवं सति यः
पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्भूतं न शक्नोति ।
अयं च संवत्सरस्तेन समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तव
उत्थातुमुत्साहो न भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विशेषम् । तस्य च समुद्रसमस्य
संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्पु-
द्गेरहिता एवोद्वन्मुत्तमां समाप्तिसंबन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुमा-
वमुष्ठेयावित्पर्यः । यदि ब्रह्मवादिनो बदन्यतिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्राय-
णीयोऽतिरात्रो विहितः, तस्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

भावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति-

इयं वै पूर्व इति । पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रायम्यसाम्येन पूथिव्यादि-
रूपः । उदयनीयस्तु पश्चाद्भावित्वेन शुद्धोकादिरूपः । प्ररोधनं लौकिकस्य
वैदिकस्य वा व्यापारस्य प्रारम्भः ।

भावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते-

व्योतिष्टोम इति । योऽपमतिरात्रः स व्योतिष्टोमरूपः । स च वैश्वानरेण

(संवत्सरसत्रकथनम्)

दृष्टः । तदनुष्ठानेन स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते । तच्च स्वर्गमकारणनाम भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भणीय-
मुपयन्ति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंश इति । यदेतदारम्भणीयमहस्तदेतत्पूर्वोकादतिरात्रादुत्तरमावि-
त्वेऽपि वक्ष्यमाणेऽभिमण्डवपदहावृत्तिरूपेभ्यो मासेभ्यः प्रथममावित्वा त्मायणीव
इत्युच्यते । स चाहर्विशेषश्चतुर्विंशस्तोमयुक्तः कार्यः । तथा सति संरूपासा-
म्पादर्धमासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां पारमभाषा एव यजमानाः
संवत्सरसत्रानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्याह्न उक्थ्यरूपत्वादुक्थ्यस्य च
पञ्चदशस्तोत्रयुक्तत्वादेकैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंरूपाकास्वृशु स्तोत्रीयास्तु
सतीषु भित्तिवा पञ्चयुत्तरशतत्रयपरिमिताः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संव-
त्सरस्य यदिदं चतुर्विंशत्यर्धमासात्मकं रूपं यच्च पञ्चयुत्तरशतत्रयपराभ्यात्मकं
रूपं ते उभे अपि रूपे संरूपासाम्येन प्राप्नुवन्ति ।

अनन्तरमावीन्यहानि विधत्ते—

ते सः स्थित्येति । अनुष्ठितप्रायणीयारम्भणीयास्ते यजमानास्तत ऊर्ध्वं
संस्थित्या अरिष्टे सत्रसमाप्तेरनिनाशायोत्तरैर्ज्योतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोमि-
रनुविष्टेभ्यः । अत्र यानि पूर्वपषाठकविहितानि तेषां स्तुत्यर्थोऽनुवादः ।
यानि त्वविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिण्डवपदहतां विधत्ते—

पदहा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्येवं पदहत्वम् ।

उक्ते पदहे मन्वावर्त्यहर्द्वयं प्रशंसति—

गौश्चाऽऽयुश्चेति । योऽयं गोष्टोमो यश्चाऽऽयुष्टोमस्तावुभौ पदहस्य मध्ये
कर्तव्यौ । तत्तेन संवत्सरसत्रस्य मध्ये मिथुनं संतादयन्ति । तच्च प्रजननाय
भवति ।

पदहस्याऽऽयन्तावहर्विशेनौ प्रशंसति—

ज्योतिरभित इति । पदहस्याऽऽयन्तयोर्ज्योतिष्टोमः कार्यः । एवेतद्वदौ
ज्योतिष्टोममनुष्ठाय पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोमस्यानुष्ठानमुपक्रमे निरुद्धस्य विमोचन-
रूपानं भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नयरूपाणि च्छन्दांसि गायत्र्यादीन्येव

विनोक्तं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्श्वद्वये ज्योतिर्युक्तेन दीपद्वयसमानेन बद्धेन
प्रकाशितं स्वर्गं सुप्तेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रभोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । ये यजमाना आसते सत्रमनुनिष्ठन्ति ते यजमानाः
केन यथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञो देवयानेन यथा
गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । येन देवा यान्ति सोऽयं देवयानः पन्थाः । सोऽपि
कीदृश इति चेच्छ्रूयताम्—गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्येव मार्गसाधनत्वाद्देवयानः
पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिषोपादीन्धेव गायत्र्यादीनि । तस्माद्वेदेनामनुष्ठा-
नेन तत्तेनैव यथा गच्छन्ति ।

अथ सर्वेष्वहःस्तु पृष्ठस्तोत्रे सामैक्यं विधत्ते—

सामानः सामेति । नृहरेव वा रथं तरेव वा सर्वेष्वहःस्तोत्रमेव साम
पृष्ठस्तोत्रे गायेत् । देवलोको हि वक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात्ताम्ररूपः । अत्र
एकविधेन साम्ना कदापिदपि देवलोकान् निर्गच्छन्ति ।

तस्य साम्न आचारभूतानामुच्चाभेतेष्वहःस्तु भेदं विधत्ते—

अग्न्याञ्ज्या इति । कर्त्तुं हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आचारभूत-
त्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा देवलोकस्याऽऽचारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अग्न्य-
ञ्ज्यामिति मन्त्रमर्थे द्वितीया । कृत्वापन्यत्वे सत्यमूनादन्यस्मादन्यसाम्नमनुष्यलो-
काद्देवलोकमम्पारोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्माधारस्वाम्न-
मनुष्यलोकस्य नानाविधत्वम् । यद्वाऽन्यमन्यं देवलोकं कर्मवैविध्येण कलत्रैवि-
श्वमित्यर्थः ।

प्राकृतं साम नाधितुं सामान्तरं विधत्ते—

अभिधत्तं इति । ब्रह्मणः संनम्बि यस्तसाम तदभिवर्तनामकं कार्यम् । तच्च
स्वर्गलोकस्याभितः प्राप्त्यै भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते—

अभिजिह्वतीति । विषुवदारूपं यत्पथमग्रस्तस्मात्पूर्वं स्वरत्नाकारपाश-
मोऽग्रजिह्वः तेष्वोऽपि पूर्वमभिजिह्वारूपमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिज-
याय भवति ।

पुनरन्यमहर्विधत्ते—

(संवत्सरसत्रकथनम्)

विश्वजिह्ववतीति । विषुवदाख्यादह ऊर्ध्वभाविनो ये प्रयः स्वरसामा-
नोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजिदाख्यमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाम
भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवणदहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठथं षडहमतिग्राह्यनियमं च विधत्ते—
मासिमासि पृष्ठानीति । प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिंस्तस्मिन्मासि वीर्यं
संपद्यते ।

पृष्ठयस्य षडहस्य मासेषूर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—
उपरिष्ठादिति ।

अथ मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन आर्घ्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो वर्मानतिदिशेन वा ॥

पूर्वम्यायेनातिदेशो मेवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं तमे नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेन्नैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राय-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वात्पसङ्गनात् । प्रारम्भायपि
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनोपि प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम वर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽप्यचिन्तितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्यो नामवाचनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरामुरिति ज्योतिरादिनामकालस्यो यागा विहिताः । तेषु
द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवाम-
यनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अवस्तसंबन्धिभिर्द्विज्जेन तदीयवर्षप्राप-
कश्चोदकोऽनुमीयत इति माते द्रुमः—सन्धि ज्योतिरादिनामकालस्य एकाहाः ।
तदीयवर्षा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम वाऽऽनुमानिकाश्चोदकात्प्रवर्तं, पर्यक्षभूतत्वात् । अतश्चोदकस्य
प्रापितत्वादेतेष्वेकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
 सिपासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अञ्जवज्रात्समोत्तिष्ठामाव तं
 काममरुत्समहि येन कामेन न्ययदामेति तासामु
 त्वा अञ्जवज्रधा वा यावतीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादश मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया
 वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उमद्यो वाव
 ता आर्घुवन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारु-
 न्धतध्नोति दशसं मासोत्तिष्ठन्धोति द्वादशसु य
 एवं वेद पदेन सलु वा एते यन्ति विन्दति सलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतद्वदमयनं तस्मादेतद्वोसनि
 (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्माद्दे ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कैश्चिद्विशेषैः सह विहितम् ।
 सोपमागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विकल्पकथनम्)

अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राण्यन्य-
नात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरेसत्रमारभ्यो-
परितनान्यन्यनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गवामयनम् । तस्य च
संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वानुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दशमाससाधयेन
प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेवं विधातुं पूर्वोक्तिमेवार्थवादं कस्यचिद्विशेषस्य विवक्षया पुनः पठति—

गावो वा एतदिति । पुरा शृङ्गारहिताः सत्यो गावः शृङ्गमणि सिषा-
सन्तीः सनितुं लब्धुमिच्छन्त्य एतदुच्यमानं सत्रमभवतिष्ठन् । तासां गवां दश
मासा अनुष्ठिता अभवन् । अथास्मिन्काले शृङ्गण्युत्पन्नानि । ताभ्योत्पन्नशृङ्गाः
परस्परमिदमनुवन्—येन शृङ्गविषयेण कामेन न्यवदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र
स्थाने निषण्णास्तं शृङ्गविषयं काममरुत्समहि वयं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा
काञ्चिद्गावः छतार्थमुद्धया सत्रादुत्थिताः । ता उदतिष्ठन्ति पूर्वस्मिन्नर्थवादे
भवणात् ।

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—‘अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवोदतिष्ठन् ।
इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु त्वेति । या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वे तातामेव मध्ये
जातशृङ्गासूत्राय गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काञ्चिदेव गावः परस्परमेवमनुवन् ।
एतास्वर्धरूपास्तु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काञ्चिच्छृङ्गकामाः । अपरास्तु
किमेभिः शृङ्गेरुर्जमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्ग-
कामा अशृङ्गकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा पर-
स्परमेवमनुवन् । किमनुवन्निति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणो मासावाप्तमहा एव सर्वेदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा पश्चा-
दुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शृङ्गोभ्युदाऽस्ति
तासां तथैव भवत्युद्वादशे यासि शृङ्गण्युत्पन्नानि । यासां तु भवत्युद्वादशे नास्ति
ता अभवत्येवेमाः संपन्ना असंपन्नशृङ्गाः । या लोके त्वराः शृङ्गारहिता

(कृष्णपट्टहासिषयादिस्पामिधानम्)

इत्यन्ते । एवं सति या मावः शृङ्गाण्यलभन्त, याभ्याम्यास्तच्छृङ्गारहिताः
स्वापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धि
यताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीयशृ-
ङ्गत्वं, कर्मभूयस्त्वात्कलभूपस्त्वमिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते-

ऋध्नोतीति । यो यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रका-
रमनुविष्ठन्तसमृद्धिं प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मासेषु संपूर्णानुष्ठानत्वादस्तु फलम् । दशमासपक्षे तु कथमि-
त्याशङ्क्योपपादयति-

पदेन सत्स्विति । एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालान्तत्वेऽपि
पदेन खलु वै यन्ति शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन मन्त्राज्यमा-
र्गेण गच्छन्पुरुषः स्वल्पस्वल्पेनऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वद्वापि फलप्रा-
प्तिर्युक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति-

तद्वा एतदिति । यदेतद्गवामपयनं यद्यदि दशसु मासेषु समाप्यते, यदि
वा द्वादशसु, सर्वथाऽप्युक्तं फलप्रदमेव । यस्मादयनस्य महिमा भूयांस्त्वस्मादे-
वदयनं गोसनि गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिपतलामहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपट्टह-
ासिषयैचिरियसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यमे उपं
यष्ट्युत्तमे उपं यन्ति तदाहूर्या वै त्रिरैकस्याहं
उपसीदन्ति दह्रं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ

(पृष्ठयवदहविवयविकल्पाभिधानम्)

कृतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्य उपसीदन्तीति
संवत्सरः संपायोत्तमे मासि सृष्टान्युपयन्ति-
यर्जमाना यज्ञं पशूनव रन्धते समुद्रं वै (१)
एतैऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति
यद्वृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्युयथा मध्ये समुद्रस्य पुव-
मन्वर्जैर्युस्तादृक्तदनुत्तमर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तथर्जमानाः सर्वान्कामानव रन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुर्लिशब्दम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठयवदहवि-
वयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “ विहिते मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति ” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते-
प्रथमे मासीति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठयः बृहदो नानुष्ठेयः, किंतु प्रथममध्य-
मोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते-

तदाहुर्यामिति । ओके दोग्धारः पुरुषा एकस्याह्नो मध्ये यां गां दोग्धुं
विचारं प्राप्नुवन्ति सा गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रपच्छति । अपराभ्यां
द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां दहं वै दुहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं त्वि यां
गामकस्मिन्दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्ष्यते । नहि
क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्वोसमानस्य पृष्ठयवदहस्यापि मासत्रयानुष्ठान-
मनुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहस्व-
स्मिन्पृष्ठयवदहविवयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सृष्ट-

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

देव पृष्ठयः बृहदोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिष्टवषडहेनैव मासपूर्णं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठयषडहस्य ससारत्वाद्यज्ञं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

वत्पूर्वं विहितं “ समानं साम भवति ” इति तदेतदेवात्र विशेषाकारेण विवक्षितं-

समुद्रं वा एत इति । पारावारे परावांश्चो वारे । ये यजमानाः संवत्सरसप्तमनुतिष्ठन्ति एते वारिव्यरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तच्चाशक्यम् । यदि तत्र बृहदर्थतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं पुत्रं संपादयेयुस्तादृक्कृद्भवन्ति । तस्मादनुरत्नं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहदर्थतराम्यामित्रा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीपेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गोः मंधिरित्युच्यते । सा च सैविः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा यं कांचिदस्तमाश्रय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीपाभ्यां प्रकृतिगवाभ्यां बृहदर्थतराभ्यां तरादिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सामान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्त्यन्यदन्यत्सामं भवति देवलोको वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उपं यन्ति जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयणं ग्रहां बृहस्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशं स्तोमास्तस्माज्ज्यायांसं कनीयाग्रप्रत्यवरोहति वैश्वकर्माणो गृह्यते विश्वाग्येव तेन कर्माणि यजमाना अथ रुन्धत आदि-

(उत्तरपक्षः प्रकारविशेषाभिधानम्)

रपः (१) गृह्यत इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति
तिष्ठन्त्यन्योन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्या अ-
वान्तरं व दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताश्च ह वा उदङ्कः शौल्वायनः सत्रस्यर्धिम-
वाच यदशरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या
अथो यदेव पूर्व्वहंसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा
शान्तिः (२) ॥

(आदित्यस्तस्यैव द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमपाठे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये पृष्ठचषडहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थं उच्यते पक्षसि
प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरस्य पक्षसी । एतच्चान्यत्र त्वाम्ना-
तम्—‘ यथा शालाये पक्षसी । एवञ्च संवत्सरस्य पक्षसी ’ इति । एव प्रथम-
पण्मासात्मके पूर्वास्मिन्पक्षसि सामैकपमृचां नानात्वं [च] पूर्व्वमाभिहितम् ।
इदानीं द्वितीयपण्मासात्मके उत्तरास्मिन्पक्षसि पूर्व्ववैपरीत्येन क्रमैक्यं सामनानात्वं
चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदावृगैक्यं विधत्ते—

सामान्य ऋच इति । मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोके प्राप्नुव-
न्ति । एवमाधारभूतामृचमभ्यस्य पश्चात्तस्यां साम गायन्ति । तस्माद्वचो मनु-
ष्यलोकास्वरूपाः । ताश्च सामान्य एकत्वाः कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि वा ऋच-
स्ता एवान्यस्मिन्मयोक्तव्याः । एवं सति क्रमात्कान्मनुष्यलोकात्प्राविशन्ति
नापगच्छन्ति । अपत्यादिसंतानाविच्छेदाय ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

अन्यदन्यदिति । ताम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देवलोक्तवम् । तादृशं च ताम् पूर्वस्मिन्दिने यज्जवति ततोऽन्यदुत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देव-
लोकाभिर्गच्छन्तः पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकपदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यम-
न्यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवल्लोकात्कर्मफलानां तारतम्यो-
पेतत्वेन विविधत्वाच्चदा तदा विलक्षणाद्देवल्लोकात्प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्य-
लोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विवचे—

जगतीमग्र इति । पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्सु
जगती प्रथममनुष्ठेया । तथा सति जगती प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोहं
प्राप्त्वानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषवचनं क्रमेण विवचे—

आग्रयणमिति । यथा गायत्र्यादिछन्दःसु पूर्वस्मात्पक्षसो विपर्ययेणो-
त्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठानमेवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽग्रयणोऽग्रे गृहीत
इह त्वादौ । तथा सति ग्रहाः प्रत्यवस्तुता भवन्ति । तथा तत्र रथं त्वरं पूर्वं
पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् । इह तु बृहत्पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठसो-
त्राणि प्रत्यवस्तुतानि भवन्ति । तथा तत्र त्र्यसिंशस्तोमोऽन्वेऽनुष्ठितः । इह तु
आदावनुष्ठेयः । तथा सति सर्वे स्तोत्राः प्रत्यवस्तुता भवन्ति । यस्मादत्र पीठ-
क्षयास्तिष्ठः प्रथममाव्यर्वाञ्जलिगवैर्गवैर्गवाद्यः पश्चाद्भावित्वसाम्येन लोकेऽपि
ज्यासां पितरं पितामहं वा पतिं कनीयानुवः पीतो वा वाहनादभ्यर्च्य-
रोहति ।

अथाविग्राह्यद्वयं विवचे—

वैश्वकर्मण इति । वाचस्त्विति विधकर्मणिमित्यनेन गुह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्व-
कर्मणः । तेनातिग्राहेण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीम् पु
मातरमित्यनेन गुह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्यः । भूमेरदितित्वात् । तेनातिग्राहेण
भूमौ पतितिष्ठन्ति ।

अत्र सूत्रकारः— 'वैश्वकर्मणपतिग्राहाणामष्टमं गृह्णाति वाचस्त्विति विधक-
र्माणमुत्तम इति शोभूत आदित्यं महीम् पु मातरमिति तद्वैश्वमेव व्यत्यासं गृ-
ह्णात्या महाव्रतात् ' इति, तमिमं व्यत्यासं विवचे—

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषादिधानम्)

अन्योन्य इति । अन्योन्य एकैकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते तवः
परेयुरादित्यः । ततोऽपि परेयुरादित्यः । पुनरपि परेयुरादित्यः । एवं सति
द्वित्वेन मिथुनरूपत्वात्पञ्चमः संप्रति ।

अथ द्वादशाहीयं द्वादशः ।

अवान्तरमिति । १२३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ इत्यत्र व्याख्या-
तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तपकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमः पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यदि सोमो ससंतो स्यातां महति रात्रिष्वे
प्रातरनवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः पूर्व-
श्छन्दांसि बृहक्ते वृषणवतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
सवनदेवेषामिन्द्रं बृहक्तेऽथो सत्त्वाहुः सवनमु-
त्सेसवनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेव-
ेषामिन्द्रं बृहक्ते संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रि-
हो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्ये स्वा-
हा छन्दांसि वै संवेशः उपवेशश्छन्दोभिरेवेषाम्
(१) छन्दांसि बृहक्ते सजनीयः शस्यं विह-
स्यः शस्यमगस्यस्य कयाशुभीयः शस्यमेता-
वद्वा अस्ति यावदेतयावदेवास्ति तदेवां बृहक्ते
यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः स्यातिरिच्यते विष्णुं
तच्छिपिविष्टमभ्यर्ति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिवि-

होऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तेनै-
वातिरिक्तमाप्सवाऽव रुन्धते यदि मध्यंदिने दीर्येत
वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृतीयसवन-
एतदेव (२) ॥

(छन्दोभिरेवैषामवैकान्चविंशतिर्भ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थोऽनुवाक उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे मात्सर्येण मनु-
त्तयोर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तमिमं विधत्ते-

यदि सोमाविति । यदि कदाचिद्यजमानसंघयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण
गवामयनगतौ सोमौ संभूयाभिषुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्वा पातरनुवा-
कनामकस्य शस्त्रस्थोपाकरणं कुर्यात् । मातर्यावभ्यो देवेभ्य इत्यादितंषेयमभ्यर्च्युः
पठेदित्यर्थः । यो यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽन्यस्य संघस्य
वागादीन्वृद्ध आदत्ते ।

तस्मिन् पातरनुवाकः ऋग्विशेषं विधत्ते-

बुषण्वतीमिति । प्रकृतावापो रेवतीः क्षपथा हि वरुण इत्येषा मथना ।
इह तु तां परित्यज्य बुवन्शब्दवतीमन्वामृचं मथनां कुर्यात् । तथा सति स
एवाभ्येषां यजमानानां देवतारूपमिन्द्रं प्रातःसवनमादपनयति ।

पक्षान्तरमाह-

अथो सत्त्वाहुरिति । त्रयाणापि सवनानां प्रारम्भे तेन बुषण्वती पठ-
नीयेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपतारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पञ्च पठति-

(मात्सर्यवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

संवेशायेति । संवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीयपक्षे सम्पन्नपवे-
शाय । उपवेशाय प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूयै पर-
कीयस्य गायत्रीछन्दसोऽभिभवाय स्वाहुताभिदमस्तु । त्रिष्टुभ इत्यादिभिर्धनुभिः
पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु संवेशापोपवेशायेत्येतदनुपञ्जनीयम् ।
प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुपच्यते ।

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दाश्चि स या इति । योऽयं संवेशो यथोपवेशस्तादृभौ छन्दोविपर्यया-
च्छन्दास्थेव तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीयमिति । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनात् इन्द्र-
इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवलपशस इन्द्रस्य
नु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं संतनीयम् । ममाग्रे वर्चो विहवेष्टस्त्विति
सूक्ते विहवशब्दसद्भावाच्चद्विहव्यम् । तत्र महावेष्टदेवशस आ नो मदा इत्यस्य
स्थाने संतनीयम् । कया शुभा सवयन इत्येतत्सूक्तमस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्यस्य
कयाशुभीषं परुस्त्वतीयशस्ते अनिष्टा उग्र इत्यस्य स्थाने संतनीयम् । यदा
तच्छच्छन्दादौ शक्तात्पुनर्यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तवधं
यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विना-
शयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

यदि प्रातःसवन इति । यदि प्रातःसवनकाले द्रोणकलशो दीर्घत वि-
दीर्णो भवेत्तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकात् शिपिविष्टशब्दयुक्तास्वस्तु
स्तुतिं कुर्युः । यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमतिरिच्यते शास्त्रीयं कवयुल्लङ्घ्य वर्तते
तदङ्गं शिपिविष्टगुणविशिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यतिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति
श्रुत्यन्तराष्टिपिशब्दः पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चा-
तिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ
सामामतिरिक्तस्वामिन्येव विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वा-
मिनेव विष्णुनाऽतिरिक्तमवधाशक्तामङ्गमाप्त्वा शास्त्रीयं कृत्वा सप्तकलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते-

यदि मध्यंदिन इति । द्वितीयतृतीयसवनयोर्दोणकलशो विदीर्णो सति वषट्कारनिधनं साम कुर्युः । निधनं साम्नः पञ्चमो मागः । वषट्शब्दो निधनं सामभक्तिविशेषो यस्य साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्यदान-साधनत्वाद्यस्तस्य समाप्तिस्थानम् । तद्युक्तसामयानेनैव पतिहामेवैनत्तत्रं मम-न्वि अवैकल्पेन समापयन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव । अथ वत्ताम तस्यैतदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे रुग्णयजु-

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पृद्धेर्मासान्त्संपाद्याहर्त्सृजन्ति पृद्धेर्हि मासा-
न्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहर्त्सृजन्त्यर्धमा-
सैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्थ्यया मामान्त्संपाद्या-
हर्त्सृजन्त्यमावास्थ्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पो-
र्णमास्या मासान्त्संपाद्याहर्त्सृजन्ति पोर्णमास्या
हि मासान्त्संपश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा-
स सिञ्चति यः पूर्णादृद्धति (१) प्राणमस्मिन्स
दधाति यत्पोर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहर्त्सृजन्ति
संवत्सरायैव तत्प्राणं दधति तदनु मज्जिणः प्रा-
णन्ति यदहर्नोत्सृजेयुर्थया दृतिस्तद्वदो विपतस्ये-
व संवत्सरो वि पतेदार्तिमासैर्गुर्थ्यपोर्णमास्या
मासान्त्संपाद्याहर्त्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं
दधति तदनु मज्जिण उत (२) अनन्ति नाऽऽ-
र्तिमासैर्गुन्ति पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पोर्ण-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गभिवागम्)

मास्या मासान्संपाद्याहंरुत्सृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्पंडहसंततः सन्तमथाहंरुत्सृजन्ति प्रा-
जापत्यं पशुमा लेभन्ते प्रजापतिः सर्वा देवता
देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वान्ति यन्ति वा एते सर्व-
नायेऽहः (३) उत्सृजन्ति तुरीयं सलु वा एत-
त्सर्वनं यस्मान्नाय्यं यस्मान्नाय्यं भवन्ति तेनैव सर्व-
नाज्ज यन्ति समुपहूय भक्षयन्त्येतत्सोमपीया ह्ये-
तर्हि यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता
गच्छन्ति येऽहंरुत्सृजन्त्यनमवनं पुरोडाशाच्चिवं प-
न्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता अथ रुन्ध-
तेऽष्टाकपालान्प्रातःसवनं एकादशकपालान्मा-
ध्यंदिने सर्वने द्वादशकपालान्स्नानायमवने उ-
न्दास्येवाऽऽप्त्वाऽव रुन्धने वैश्वदेवं चरुं तृती-
यसवने निवंपन्ति वैश्वदेवं च तृतीयसवनं तेनैव
तृतीयसवनाज्ज यन्ति (४) ॥

(उदचत्युद्येऽहंरुत्सृज्या पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनपसङ्गेन सवविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अथ
पठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—

पठहेमांसानिति । येऽभिष्टवपडास्तैः पञ्चकृत्व आवृतैरेकं मासमनुष्ठाया-
न्तरे प्राप्ते प्रथमदिने कर्तव्यं ज्योतिराख्यमहंरुत्सृजेयुः । यदा चतुर्भिर्मिष्ट-

(गवामद्यनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

पैरेकेन पृष्ठेन च मासं समाप्योत्तरपक्षकृत्कृष्टव्यम् । यस्मात्लोकेऽपि पञ्चभिः
षड्विंशतिदिनानि गणयित्वा सावनमासोऽप्यपि निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

अर्धमासैरिति । पूर्वस्मिन्पक्षे प्रायणीमारम्भणीयावहर्विशेषौ द्वौ परि-
स्पन्व तृतीयदिने षडहस्याऽऽरम्भः । तदाऽऽरम्भं त्रिंशदिनात्मके सावनमासे
गते सति तत् ऊर्ध्वपक्षकृत्कृष्टव्यम् । इदानीं प्रायणीयादिनमारम्भं पञ्चदशदिना-
त्मकाम्नां द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरमात्रपक्षकृत्कृष्टव्यम् ।
लोके हि द्वाभ्यामर्धमासाभ्यामेको मासो निव्यद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं
निश्चिन्वन्ति । तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह-

अमावास्यायेति । चान्द्रमसदर्शिनः केचिदमावास्याया माससमाप्तिं निश्चि-
न्वन्ति । अतोऽत्रापि तथैव मासं समाप्य शुक्लपतिविपदि यदहरनुष्ठेयं तत्परि-
त्याज्यम् ।

चान्द्रमसमाश्रित्यैव पक्षान्तरमाह-

पौर्णमास्येति । शुक्लपतिपदमारम्भायावास्यान्तश्चाश्वि मास इत्यतीतः
पक्षः । कृष्णपतिपदमारम्भं पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णप-
तिविपदि यदहः मासं तदुत्सष्टव्यम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति-

यो ये पूर्णं इति । लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णं पात्रे
पुनरप्युपरि तद्व्यवसासिञ्चति, स भूषो पातयित्वा तद्व्ययं विनाशयति । यस्तु
धीमान्पूर्णांतात्रादुदवति स्वल्पमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्राणरूपं वार्युं दधाति ।
सति सबकाशे वार्युः संवरति । एवं सति यदि यत्रमातास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं
मासं पूरयित्वा कृष्णपतिविपदि कर्त्तव्यमहर्त्तुजेयुः, तदानीं संवत्सरसत्ररूपपुरु-
षार्थं प्राणवार्युं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । तत्संवत्सरप्राणस्थापनमनु सन्निधौ
यजमाना अपि प्रासन्निरोगामावेन जायन्ति ।

अथ व्यतिरेकमुखेनै (ये) तमेव पक्षं प्रशंसति-

यदहरिति । उक्तप्रायेणाहर्न्यनुष्ठे तन्युदकर्णो हतिद्वंद्वं चर्यमानोऽपि
यथा द्वैधीभावेन नश्यति, एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च वरणा-
मोन्मुगः । तत्परिहारायमहर्न्यनुष्ठे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसत्रस्याविनाशार्थं

(गवामयनगुणविकाररूपान्तर्गामिधानम्)

प्राणसंचारस्थानीयमुदानं भेपादयन्ति । तत्संपादनमनु सत्रिणोऽप्युदयन्ति उ-
च्छ्वसन्ति ततो नाऽऽनं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं पशंसति—

पूर्णमास इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृषौ देवानां संबन्धी सोमोऽभिपुतो
भवति । अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चादहस्तर्गं सति देवानां संब-
न्धिना तेन पूर्वयगेन(ष) संयोजयितुमिदं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहस्तसृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमभ्यर्चयते—

वि वा एतद्यज्ञमिति । षडहैरभिष्ठवपृष्ठयत्पैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमु-
पेत्य यद्यहस्तसृजेयुरेतेन यज्ञं विशिष्ट्यन्त्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं मशुमात्र-
मेरन् । प्राजापतिश्च सद्युत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संवतं
कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमाना अहस्तसृजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति ।
प्रातःसवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुत्पत्ते—यस्तांनाम्यमस्ति
तत्प्रातःसवनादिभ्यस्तिभ्योऽप्यतिरिक्तवतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः तानाम्येऽ-
नुष्ठिते सवनाच्चापगच्छन्ति ।

तस्य तानाम्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—

समुपहृयेति । उत्सृष्टेऽङ्गि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन्काळे यजमाना एतत्सो-
मपीथा एतदेव तानाम्यशेषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः ।
तस्मात्सोमवत्परस्परमभिज्ञाप्य भक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनमिति । ये यजमाना अहस्तसृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सव-
नभाजो देवताः सवनाभावाच्चिराद्याः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्त-
स्मा भूदिति तत्सवनस्थाने पुरोडाशाच्चिर्वपेयुः । तेन तत्सवनस्थानायास्ता
देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालानिति । अष्टत्वादिसंख्यासांभ्याद्गायत्र्यादिऽष्टन्दःपाणिः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

वैश्वदेवं चरुमिति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र स्पष्टमाप्नातम्—‘यद्-
सुनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनं विशेषां देवानां तृतीयसवनम्’
इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनाच्चापगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अयं सप्तमकाण्डके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उत्सृज्यां ६ नोत्सृज्यामिति श्रीमांससन्ते

ब्रह्मवादिनस्तदाहुरुत्सृज्यामिवेत्यमावास्यायां च
पौर्णमास्यां चात्सृज्यामित्याहुरेते हि यज्ञं बहंत
इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुये अवान्तरं यज्ञं
मेजाते इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामत्सृज्य-
मित्याहुरेष वै मासो विश्वर इति नाऽऽदिष्टम्

(१) उत्सृजेयं नादिष्टमात्सृजेयं नादिष्टे पुनः

पर्याप्तत्वादे मध्ये षडहस्यं संपद्येत षडहैर्मासान्तसं-
पाद्य यत्संप्लुतममहस्तस्मिन्नात्सृजेयस्तदमये वसु-

मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयुरेन्द्रं दधीन्द्राय
मरुत्वन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-

कपालममेवै वसुमते प्रातःसवनं यदमये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तज्जा-

गिनीं कुर्वन्ति (२) सवनमष्टाभिरुप यन्ति य-
देन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तज्जागधेयाज कृष्यावय-

स्तीन्द्रस्य वै मरुत्वन्तो माध्यंदिनं सवनं यवि-
न्द्राय मरुत्वन्ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति

(अहस्तर्गविशेषाभिधानम्)

देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनभेकादशमि-
रूपं यन्ति विश्वेषां वै देवानामभुमतां तृतीयस्त-
वने यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता-
एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशमिः (३)
उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्राजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव त-
त्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव
हतिः सुवर्गो लोक इन्द्र कर्तुं न आ भेर पिता-
पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा नो अस्मिन्पुरुषतु यस्मान्
जीवा ज्योतिरश्मिहीत्यमत आयताः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्राजा ज्यो-
तिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवर्न्त आ यन्ति
(४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्मि द्वादशमिरिति विश्वविधम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठेऽनुवाकेऽहस्तर्ग उक्ताः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।

तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयामि—

उत्सृज्यामिति । उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गपक्षे भातमिरोप इति
शेषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुविर्विचारार्था । तथा-
विज्ञाः प्राजापत्यपश्चादिभिर्विच्छेदस्य सप्तावातुं शक्यत्वाच्छ्रुत्वात्तानिरोधपरिहा-
राद्योत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिनाविशेषं दर्शयति—

अमावास्यामिति । एतयोस्मावास्यापौर्णमास्योर्ध्वत्वाहित्वं प्रसिद्धम् ।
तथाचान्यत्र स्पष्टमाप्नामते— ‘ते अमृतां वरं वृषावहा आवं देवानां भागधे
असाव’ इति । अवस्तयोस्तिथ्योर्ध्वदहर्धदहः प्राप्यं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ।

अयान्येषां पक्षमाह—

ते स्वावेति । ये पौर्णमास्यमावास्थे अवान्तरं यज्ञं भेजते ते सर्वथैव
नोत्सृज्ये । न केवञ्चनेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वप-
नादिगतमवान्तरं कर्माणि । तस्मात्तयोस्तर्गा न युक्त इति ।

तर्हि कस्मिंश्चिन्नेह्रत्सर्गं इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति—

या प्रथमेति । व्यष्टकाद्यन्वेन कृष्णपविषदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टि-
द्विरात्रे पौर्णमास्या सह निर्देशात् । तथा चाऽऽप्नामते—‘पौर्णमास्यां पूर्वमह-
भवेति । व्यष्टकायामुत्तरम्’ इति । तस्यां व्यष्टकायां यस्याप्यमहस्तदुत्सृज्यम् ।
एव दिनाविशेषो विशरो विशीर्णो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वासास्य समाप्त-
त्वात् । अतो मासविच्छेदाभावाच्च युक्तं उत्सर्गः । तस्मास्तु व्यष्टकायाः
प्राथम्यं कृष्णपविषदादित्वादुपपद्यते ।

कचिदुत्सर्गमपवदति—

नाऽऽदिष्टमिति इति । विषुवाभ्यासमिति नाममहजपुरःसरं विशेषाका-
रेण प्रदुष्यते तदादिष्टम् । तन्नोत्सृज्यम् । यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं
तदेवोत्सृज्यम् । यदाऽनुत्सर्गपक्षमेव वै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽप-
नुत्सर्गः स एव विशरो मासो भवेति । अहरत्सर्गे सति माससंपूर्णैरमावास्या-
सम्य विशीर्णत्वम् । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादा-
दिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरित्यपेक्षाऽन्तरस्वीकारः । अत एव सूत्र-
कारः पक्षद्वयस्वीकारमन्यस्थोत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार—‘उत्सृज्यां
३ नोत्सृज्या इति युक्तं यद्यहान्युत्सृजेयुः मथ्यं पुष्टं संस्याप्य’ इत्यादिना ।

तन्निमित्तं विशेषं वक्तुमशक्यत्सर्गं प्राक्षिकं पुनर्विशदयति—

यदादिष्टमिति । यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्यनुत्सर्गापेक्षा तदानीमपि पादशे-
पादशमहर्ग्याविरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्य मध्ये संपद्यते, तादृश-
मेवोत्सृजेत् । ननु मतिपक्षोक्तं विषुवदादिकमित्यभ्याहरणीयम् । तस्मादभिप्रेतव-

(अहस्तसर्गविशेषाभिधानम्)

पृष्ठधारण्यैः षड्वैमांसं पूरयित्वा पृष्ठयण्डहादूर्ध्वभावे यत्सवनमहस्तास्मिन्नहनि
मांसं षोडशैर्वाममुत्तुजेत् ।

इत्यमुत्तर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विधेयं विशदयति—

तदभये वसुमत इति । तत्तास्मिन्नत्तर्गादने पत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेवां इति । देवता वसुमन्तमग्निं, कपालगतदाशसंख्यया गायत्रीद्वारा
सवनपातिः ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदैन्द्रं दधीति । अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्येति । यथा वसुमानग्निः पातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानि-
न्द्रो माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं - भुत्स्वन्तद्वयादव-
गन्तव्यम्—‘ तश्च स्तुतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णन्, आग्निः पातःसवनम्, इन्द्रो माध्यं-
दिनः सवनं, विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘ यद्वसुर्ना पातःस-
वनम् ’ इत्यपरा श्रुतिः । यस्मिन् इन्द्रो माध्यन्दिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ।
‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् ’ इति भुत्स्वन्तरात् । तन्नामैवंप्रथमेन
हविषा भागित्वमेवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतदाशसंख्यया
विदुन्द्वारा सवनपातिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वा इति । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोडाशवत् ।
क्षभुमस्त्वमप्यभूणां तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यर्भुमतो
विभुमत इत्यादिपञ्चादवगम्यते । तच्च देवता अनेन हविषा भागिन्यः ।
कपालगतदाशसंख्यया जगतीद्वारा सवनपातिः ।

अथ पूर्वानुवाकोकं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यमिति । यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुत्तर्गोऽपरित्या-
गः । उत्सृष्टेऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इत इति । गवामपनविकृतित्वादस्याप्युत्तर्गिणापयनस्य द्वे पक्ष-
सौ । तत्र प्रथमेन पक्षस्य स्वर्गपातिः । द्वितीयेन पक्षस्य पुनर्भूलोकपातिः ।

(सामविशेषकथनम्)

एवं स्वस्थायां सत्यामितो भूलोकाभिर्गम्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकू-
ल्येन पूर्वं पशसि वदपि मासानैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्तार्षं ब्रह्मसामं भवेत् ।
तथा सत्यभिर्बर्तमानो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मसामरूपेण च स्वर्गाभिर्गम्य गच्छन्तः
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अधोत्तरस्मिन्ब्रह्मसम्यदब्रह्मसाम विधत्ते-

इन्द्रं कर्तुं न इति । अमुतः स्वर्गलोकाश्रयतां भूलोकं गत्वागच्छतां
यजमानानामानुकूल्येनोत्तरस्मिन्ब्रह्मसम्यदपि मासानैरन्तर्येण प्रतिदिनमिन्द्रं
कर्तुं न इत्यस्यामृचि यदुत्पन्नं तद्ब्रह्मसामं भवेत् । तस्या कचोऽप्यर्थः--हे
इन्द्र नोऽस्मदर्थमिमं कर्तुमाहर । तत्र दृष्टान्तः-यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो माग-
मक्षित्यं नयच्छति तद्वत् । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामनि कर्तुमिच्छते
निधने शिशुं हितोपदेशं कुरु । ययं त्वत्पसादाऽजीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रका-
शस्तं वनस्पत्येकवशीमहि प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भूलोक-
स्वभावप्रकाशविवक्षिताः । तथा सत्येवदीयसामप्रयोगेण भूलोकं ज्योतिषा
पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽऽगच्छन्ति ॥

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवानां वा अन्तं जरमर्षाभिन्द्रियं वीर्यमर्षा-
कामितत्कोशेनावारुन्धत तत्कोशस्य कोशत्वं
यत्कोशेन चात्वालस्यान्तं स्तुवन्ति यत्तस्यैवान्तं
गत्वेन्द्रियं वीर्यमर्षं रुन्धते सत्रस्यर्षाऽऽहवनीय-
स्यान्तं स्तुवन्त्यग्निमेवोषद्भारं कृत्वर्षिमुप यन्ति
प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाण्मे-
वास्य गच्छन्ति श्लोकेन पुरस्तारसदसः (१)
स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यशस्यैवान्तं गत्वा श्लो-

(सामविशेषकथनम्)

कृमाजो भवन्ति नवभिर्ध्वयुरुद्रायाति नम जे
 पुरुषे प्राणाः प्राणानेष यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधत्यप्रतिहता-
 भिरुद्रायाति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्यन्यानि शीष्णोऽ-
 क्नीनि प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदश* स्थितं
 भवतीन्द्रियमेवायं रुन्धते सप्तदशम् (२) बृहद-
 आग्रस्यावैरुद्राया अयो प्रव तेन जायन्त एक-
 विशं मद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै पत्न्य उप गाय-
 ण्ति मिथुनत्वाय प्रजास्यै प्रजापतिः प्रजा अम-
 जत सौऽकामयताऽऽसामह* राज्यं परीयामिति
 तासां* राजनेनेव राज्यं पर्येतद्राजनस्य राजन-
 स्त्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
 परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः (३)
 आप्त्यै पञ्चाभस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जय-
 ण्ति वशं सं पचन्ते वशाक्षरा विराड्भौ विराड्-
 विराजैवाप्तायमव रुन्धते पञ्चधा विंतिष्यं स्तु-
 वन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
 स्तुतया समायेन्ति दिग्भ्य एवाप्ताय* सं भरन्ति
 तामिरुद्रातोद्रायाति दिग्भ्य एवाप्तायम् (४)
 संस्रय तेज आत्मन्धते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
 ण्यङ्गाभ्यवत्ययो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिरं
 उज्ज्वलं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानाम्-

(सामाविशेषकथनम्)

तमा भयस्यासन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव
 गच्छन्ति प्लेहसः होता नार्कस्यैव पुष्टः रोह-
 न्ति कुर्वावध्वयुं बध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येता-
 वन्ता वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 यो आक्रमणमेव तत्सर्तुं यजमानाः कुर्वन्ते सुव-
 र्मस्य लोकस्य समष्टयै (५) ॥

(सप्ततः सप्तदशं प्रजापतेर्गायति दिग्भ्य एवानाद्यं

पर्येकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उत्सर्गिणामपने सप्तमे भीमांसया निर्णीतम् । तावता विलुपि तमाप्याथ
 प्रकृतावेव वनापयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्नेनानुवाकत्रयेण विशेषाः केचिदु-
 च्यन्ते । तत्रास्मिन्नाष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ।

प्रथमं तावत्क्रोशारूपं साम विधत्ते-

देवानां वा अन्तर्धिति । पुरा कदाचिद्देवानां तत्रतमार्धं प्राप्तवतामि-
 न्द्रिवं तत्तामर्धं चापक्रान्तम् । तच्च देवाः क्रोशारूपेण ताम्ना पुनः प्राप्तवन्तः ।
 कुश आह्वान इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्माद्-
 पण्डरीपस्याऽऽह्वानसाधनत्वादेवस्य ताम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रो-
 शाख्येण ताम्ना चात्वाल्लक्षणीये स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमार्धं प्राप्तेन्द्रिय-
 साधनं प्राप्नुवन्ति ।

अथ तत्रस्य साक्षिनामकं सामान्तरं विधत्ते-

सत्रस्यर्घ्येति । यत्तत्रस्यर्धिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयत्तमीये स्तुतिं
 कुर्युः । यथा तस्यमिमेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतेरिति । प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित्ताम्नो नामधेयम् । तेन इति-

(सामविशेषरथनम्)

धानस्थान्तः स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य पजापतेः प्रीतिं गच्छति ।

अन्यस्तामद्वयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तादिति । श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषज्ञापनी । ताम्बा तद्वत् उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञाभाविं प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति । त्वानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरिति । अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिया ऋचो नवसंख्याकाः । गानकर्ता चाध्वर्युर्न तद्गता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्वर्तित्वेन प्राणानां नवसंख्याकत्वात्तान्सर्वान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वृक्षः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रिय इति । इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ।

तास्वृक्षः पतिहारभागं निषेवति—

अप्रतिहृताभिरिति । ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारपस्ता-बोद्धीयपतिहारनिबन्धाख्याः । तेषु पतिहारभागं वर्जयित्वा तत्रहिताभिरैव पूर्वोक्तभिर्नवभिर्गीयेत् । यस्मादत्र पतिहारो वर्जितस्तस्माच्छ्लोकेऽपि पुरुषः शिरोऽप्यविरिक्तानि हस्तपादादीदृशङ्गानि प्रत्यचापि प्रत्याहवानि संकुचितानि करोति । शिर एव त्वेकं संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गमुच्छिद्य शिरः पतिहर्तुं शक्यते । तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने पतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्याभिवः स्तोत्रद्वयविशिष्टं सामद्वयं विधत्ते—

पञ्चदशभिति । पञ्चदशस्तोत्रकं रयंतरं सामिकतो गायेयुः । तेन पञ्चदश-स्येन्द्रेण सहोत्पन्नत्वादिन्द्रियप्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोत्रयुक्तं बृहदम्बतो गायेयुः । सप्तदशस्याजपजाहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षावेवमे-तद्गानद्वयं वृष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्— पञ्चदशोऽस्यः पक्षो भवति । सप्तदशोऽस्यः १ इति ।

अथ स्तोत्रसामविशेषमुक्तिशेषेषु विधत्ते—

एकविंशं भद्रमिति । एकविंशः स्तोत्रविशेषः । भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन पतिष्ठा भवति ।

(सामविशेषकथनम्)

आसन्दोमिति । आसन्दी चतुर्भिः पादैरुचैरुपेता सट्वाकारा । उद्गा-
तुस्वद्वारोहणेन सर्वं यजमानाः साम्राज्यं देशाविपत्यं गच्छन्ति । प्लेहस्तो
होवा, वा होवा समारोहति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कूर्वा दर्मविशेषो;
वावध्वर्यारोहति । तेन ब्रह्मस्याऽऽदित्यस्य निष्ठं स्थानं गच्छन्ति । साम्रा-
ज्यस्वर्गादित्यस्थानरूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवल्लोकास्तेष्वनुक्रमेण
प्रवितिष्ठन्ति । अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽक्रमणसाधनं सेतुं यज-
मानाः कुर्वते । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अथ भीमांसा । इशवाध्यायस्य चतुर्थ्यादेः षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

कार्त्तनीनामुपगानं किमुत्विजां तन्निवर्तयेत् ।

संमुच्चितं वा गानस्य शरीरत्वाभिर्वर्तनम् ॥

स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।

वादित्रोपचयः साम्प्रदायानिध्याच्च समुच्चयः ॥

महाप्रते श्रूयते—‘ पत्नय उपगायन्ति ’ इति । प्रकृतौ श्रूयते—‘ ऋत्विज
उपगायन्ति ’ इति । तदेतद्वृत्तिगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्तयेत् । ननु प्रकृता-
नुद्गात्रा साम्नि गीयमाने सत्पृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो
वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वाच्चास्ति निवृत्तिः । नैवं, गानशब्दस्य शा-
रीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्माद्वृत्तिजो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेपुरिति माधे ब्रूयः—
मानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिव्यञ्जनं, तच्च शरीरेण वादि-
त्रेण वा सिध्यति । अत एव गानवत्त्वज्ञा आहुः—‘ दारवी गात्रवीणा च द्वे
वीजे गानजातिषु ’ इति । तच्च गानं ग्रहस्याभेनापूर्वक्रियाविधानाच्च प्रकृ-
तिष्ठिर्ज्ञं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ।
वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, ‘ दिक्षु वृन्दुमयो नद-
न्ति ’ इति श्रूयते । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ‘ काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ’
इति श्रूयते । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्याद्विबुद्धे-
रुपगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

वाध्वं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिर्लिङ्गितः ।

इशस्तान्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्स्यारत्तमुच्चयः ॥

* न्वायमात्राविस्तरे त्वेतादृश्यानुपूर्वी न भिजति ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

महाव्रते श्रूयते—' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात् ' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाष्पानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृति-
लिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नेवत्सारम् ।
किमत्र स्तुतिमन्त्र देशसामगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः ।
नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बांधाभावात्समुच्चयः
स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

दमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒र्क्ये॒ण वै स॒ह॒स्रा॒शः प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृजत
ताभ्य॑ इत्थ॒न्दे॒नेरां॑ लू॒ताम॑वा॒रुन्ध॑ यद॒र्क्यं भ॑वति
प्र॒जा ए॒व यद्य॑र्ज॒मानाः सृ॑जन्त इत्थ॒न्दं भ॑वति
प्र॒जाभ्य॑ ए॒व सृ॒ष्टाभ्य॑ इरां॑ लू॒ताम॑व॒ रुन्ध॑ते तस्मा॒-
द्या॑ समा॑ स॒त्रं स॒मृद्धं॑ क्षो॒धुका॑स्ता॒ समा॑
प्र॒जा इ॒षं ह्यो॑सा॒मूर्ज॑माददते या॑ समा॑ व्यृ॒द्ध-
मक्षो॑धुका॒स्ता॒ समा॑ प्र॒जाः (१) न ह्यो॑सा॒-
मि॒षमूर्ज॑माददत उ॒त्क्रोदं॑ कुर्व॑ते यथा॑ ब॒न्धान्मु॑मु॒-
चा॒ना उ॒त्क्रोदं॑ कुर्व॑त ए॒वमे॒व तद्य॑र्ज॒माना॑दे॒वब॒न्धा॒-
न्मु॑मु॒चा॒ना उ॒त्क्रोदं॑ कुर्व॑त इ॒षमूर्ज॑मा॒मन्द॑धाना
धा॒णः श॒तत॑न्तुर्भवति श॒ताय॑ पुरुषः श॒तेन्द्रि॑य
आयु॑येवेन्द्रि॒ये प्रति॑ तिष्ठन्त्याजि॒ धाव॑न्त्यनेभि-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

जितस्यामिजित्ये दुन्दुभीन्तसमाध्नन्ति परमा वा
एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव
रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति यैवेमां वाक्प्रविंश
तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रं चर्मन्ध्या-
यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः क्रोशति
प्रान्यः शश्सति य आक्रोशति पुनात्येवेनान्तस
यः प्रशश्मति पूतेष्वेवाज्ञायं दधात्यपिक्तं च
(३) वा एते देवकृतं च पूर्वेषां सैरव रुन्धते
यद्भूतेच्छदां सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्धये
यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनाज्ञ यन्ति (४) ॥

(व्यृद्धमक्षौधुकास्तारं सर्वां प्रजाः परमामेव च विशश्चव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।

सर्वाऽऽदौ वावत्सामद्वयं विधत्ते—

अकर्षेण वा इति । अकर्षमिति कस्यचित्ताम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः
पुरा बहुविधाः सहस्रसंवरूपाः प्रजा असृजत । इत्यादिमिति सामान्तरस्य नाम-
धेयम् । तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं लूतामिरां पूर्वं विच्छिन्नमपन्नमवारुन्ध पुनर-
प्यविच्छेदेन संपादितवान् । तद्वज्रजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तद-
र्थमसं संपादयन्ति । यस्मादस्मिन्सत्रे साम्नाऽन्नं संपाद्यते तस्माद्यां सर्वां सर्वां
समृद्धं यस्मिन्संवत्सरे नैरन्त्ययेण सत्रं समृद्धं प्रवृत्तं तां सर्वां प्रजाः क्षोधुकास्त-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

स्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण क्षुषिताः पजाः सत्रिणां तपीषे सर्वदिग्यः समागच्छन्ति । सत्रिणो ह्यसौ पजानां नानाविधमन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिंस्तु संवत्सरे सत्रं व्युत्तं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे पजा असौभुकाः क्षुषिताः काश्चिदपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादानीं पजानां व्रीक्षाद्यन्नं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽदाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम् ।

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्क्रोदं कुर्वत इति । हर्षनिमित्तो हायुस्त्वध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमानाः सत्रसमाप्त्या संतुष्टा उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शुद्धललापः पुरुषास्तौदमोक्तं गच्छन्तो हर्षणोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाभिरकाजानुष्ठेयसत्ररूपादेवबन्धाद्विभोक्तं प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसं च स्वात्मानि संप्रादयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशाक्षिमथितान्येकैकस्मिन्नाक्षिमथिते दश दश मौञ्जास्तन्मूषवपाति स बाणः शततन्तुः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

बाणः शततन्तुरिति । दशेन्द्रियाणां दशसंख्याकास्तु नाडीषु भूमिभेदेन शतसंख्या ।

उत्साहोपेतानां यजमानानां काचिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—

आर्जिं धावन्तीति । यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहघोतकमन्याद्विधत्ते—

दुन्दुभीनिति । दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुमयस्तान्त्वम्पगाहन्त्युः । तौष्यं दुन्दुभिध्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमोऽप्युच्चत्वात् । तद्वादनेन समारब्धजनस्रगां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं भूमिद्वन्द्वभिमवटं सनत्सर्धमन्तर्वेद्यर्थं बहिर्वेदि तपार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहृत्पात्रैस्तपुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति ’ इति । यत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते—

(सप्ततन्तुवीणादिकथनम्)

भूमिदुन्दुभिमिति । भूमिदुन्दुभ्याधत्तेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परतत्पदनेन
अन्धाः शब्दविशेषाः स्वीयाना भवन्ति ।

मदुर्गं सूत्रकारेण—‘ उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युक्तोद्
यजमानाः कुर्वन्तेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वाक्पथि
वीणाः शङ्कता गालोर्हवाहिताः ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाच इति । अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्मा मनुष्यगवाधादिश-
ब्दजन्माश्च ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्दे चर्ममिति । तेनाऽऽर्दचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति ।
कलहप्रकारस्तु सूत्रे विस्पष्टमुक्तः—‘ शूद्रायौ चर्मकर्तुं व्यापच्छेते आर्दे भेदे
परिमण्डलेऽन्तर्वेदे ब्राह्मणो बहिर्वेदि शूद्र आकोशति, शूद्रः प्रशंसति ब्राह्मण
इवेऽश्वत्थुरिमे सुभ्रवमकञ्चि ब्राह्मण इव उदासीकारिण इमे दुर्मतमकञ्चि
शूद्रस्तं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यस्यति ’ इति ।

तथाऽऽकोशं प्रशंसां च क्रमेण विधत्ते—

आऽग्न्यः कोशतीति । इमे सत्त्वानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यस्पर्शं कृत्वा
सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्ग्यापारमकुर्वन्जित्येवमन्य एकः शूद्र आकोशति निन्देत् ।
इमे यजमानाः समृद्धिं गत्वाः सद्ग्यापारमकुर्वन्जित्येवमन्य एको ब्राह्मणः प्रशं-
सेत् । तयोर्मध्ये शूद्र आकोशति स एनान्यजमानाऽशोभायित्वा निष्पापान्क-
रोति । यो ब्राह्मणः प्रशंसति स च पूतेषु यजमानेष्वन्नाद्यं संपादयति ।

अथ काश्चित्सामविशेषान्विधत्ते—

अधिकृतं चेति । योऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यथ देवः कृत उप-
कारस्तदुभयमन्यस्यान्महावताद्गवामपनगतादुपान्त्यादह्नः पूर्वमनुष्ठितेर्मासेर्ब्रह्मवा-
नाः प्राप्नुवन्ति । अतो महावतेऽपि तदुभयमाप्त्यर्थं भूतेच्छन्नामकानामुपीनां
संबन्धीनि वैर्दहानि सामानि गावश्चानि ।

अथ ब्रह्मचारिपुंश्चत्वार्यशुनीमार्षं विधत्ते—

वन्ति वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुविष्ठन्ति ते पिरकाळ-

(दासीनृत्यकथनम्)

नलचारीम्यासान्मिथुनशकेरपमच्छन्ति । अतः पुनस्तच्छक्तिपात्यर्थं वेदिभ्यो
नलचारिभुञ्जतीत्यौ मिथुनावयवौ संभवं कुर्यातां, तेन संभवेन यजमाना मिथुन-
शक्येर्नापमच्छन्ति । अन्तर्वेदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—‘उत्तरस्यां वेदि-
भ्योऽप्यां भुञ्जत्यै मागधाप च परिश्रयन्ति’ इति । मगधदेशोत्पन्नो नलचारी
मागधः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति
माऽपं रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्येवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्युदकुम्भानाधिनिधाय दास्यो
मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो निघ्नन्तीरिदमधुं
गायन्त्यो मधुवै देवानां परममन्त्राय परममेवाज्ञा-
यमव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीयामेवैषु
दधति (१) ॥

(चर्मैकाजपञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाक उत्कोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्तीति । अत्र मेघं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—‘उत्तरे-
णाऽऽधीभरं कटसंघाते तेजनसंघाते वाऽऽर्धं चर्मं वेधनार्थं वितर्क्योच्छ्रयन्ति’

१ क. घ. क. च. ‘ते-च’ । २ स. वेध्यं । ३ क. क. ‘र्म व्यध’ । घ. च ‘र्म
व्यधना ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः—‘ विपरिधान्येतच्चर्म केषचिनस्तेषामे-
कैकं संशास्ति माऽपरास्तीर्माऽतिव्यात्सीरिति ततो विद्धा नातिपादयन्ति ’ इति ।
तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं कवचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—

माऽप रास्तीरिति । हे कवचिश्चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य बाणस्य स्वजनरु-
पमपराधं मा कार्षीः । अस्वजनञ्चपि चर्म भित्त्वा परतो बाणगमनरूपमतिरूपथनं
मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सत्तेषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव
भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानिति । अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—‘ मार्जात्तीय-
स्यान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्तान्कुम्भाञ्जिरासि
धृत्वा मार्जात्तीयस्य विष्णुस्य परितो नृतयन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृश्यो
दास्यः, पक्षो निघ्ननीर्दक्षिगान्पाशन्भूयौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येते शब्द-
गायन्त्यः । अथवा इदमेव सारधं मध्वित्यादिमन्त्रं गायन्त्यः । यधु च देवाना-
मत्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्तद्गानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्वे-
नेषु यजमानेषु महीयां पूजां संपादयन्ति ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संश्लोष्यते स्वाहा संश्लवमानाय स्वाहा संश्लु-
ताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा
मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकाय स्वाहा प्रासृषाय स्वाहा प्रचलाकायै

स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
 यते स्वाहोग्रं स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
 वर्षते स्वाहाऽभिर्वर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संव-
 र्षते (१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते
 स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रो-
 पिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहो-
 द्ग्रहीष्यते स्वाहोद्ग्रहते स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा
 विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लु-
 ताय स्वाहाऽस्तप्यते स्वाहाऽस्तपते स्वाहोग्रमा-
 तपते स्वाहर्भ्यः स्वाहा यजर्भ्यः स्वाहा साम-
 र्भ्यः स्वाहाऽङ्घ्रिरोम्यः स्वाहा वेदैर्भ्यः स्वाहा
 गार्ग्योभ्यः स्वाहा नाराशंसिभ्यः स्वाहा रैभीभ्यः
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीभ्यः स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदमे दासीनृत्यमुक्त्वा । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अधोत्तरेणनुदाकेण-
 भवेधाङ्गमन्वा उच्यन्ते । तथापि द्वयोरनुवाकयोरन्वहोममन्वाः ।

तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान्मन्वानाह-

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः । मेवोत्पादनाय धूमोवि-
 त्तुलितमरुतां तानिपातः संष्टवः । स च त्रिविधः-आगामी वर्तमानो भूतव ।
 अथ एव सर्वात्मकप्रजापत्यभिजत्वात्तत्तद्वेषेण निर्दिश्यते । धूमादित्तुलितमरु-
 तमग्निप्रवृत्तमानावीतदशापञ्चा मेवोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिविध्यनुगताकारो मेवः ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

मेघनिष्परोत्तुर्ध्वं वृष्टापतनं नीहारः । वृष्टानां बाहुल्येनेवदम्बकारापादनं मि-
हाका । तृतीयशैत्येनावयवसंकोचः प्राप्तवः । संकोचादूर्ध्वं पठापनं प्रवक्षाका ।
तत ऊर्ध्वं भविष्यदादिरूपेण विविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्याप्यवस्थावयवम् ।
बुधेरपि तद्वदवस्थावयवम् । तत्र तृतीयस्यामवस्थायां चत्वारो वेदाः—वायुवशा-
दामिर्मुल्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, कजु-
धारात्सवं संवर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति वृष्टिहिन्त्यस्य
पुरुषस्य विविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । धर्मकाले संप्रत्यायां भूवो प्रथम-
बुधेरवस्थाने समुत्थित ईष्या मोषः । सोऽपि दशावयवपञ्चः । बुधेरपरम उद्गम-
हर्षं, तदपि विविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानामपगमनं विष्टवः । सोऽपि वि-
विधः । मेघलेशेष्वपगतेषु सूर्यमकाशसंचारं आतपः । सोऽपि विविधः । वायु-
वशा मन्त्रा क्रवः । प्रसिद्धेष्वपठितानि यजुर्वि । गीत्यात्मकानि सामानि । अ-
ङ्गिर्नोभिर्मुनिभिर्दृष्टाभ्यतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । विविधगैः संहितास्ते सर्वे
वेदाः । देवताविषयारूपानपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्याविषयारूपानपरा ऋषो
नाराशंस्यः । रोमः शब्दकृद्भिस्तद्विषया ऋचो रैम्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्व-
शब्दः । एतैः पञ्चाशम्भन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कार्याः ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इ॒त्वंते॒ स्वाहा॑ऽद॒न्तका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णिने॒

स्वाहा॑ऽप्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ म॒खव॑ते स्वाहा॑ऽमु॒खाय॒

स्वाहा॑ ना॒सिक॑व॒ते स्वाहा॑ऽना॒सिका॑य॒ स्वाहा॑ऽक्ष-

ण॒वते॒ स्वाहा॑ऽन॒क्षिका॑य॒ स्वाहा॑ क॒र्णिने॒ स्वाहा॑ऽ-

क॒र्णिका॑य॒ स्वाहा॑ शी॒र्षेण॑व॒ते स्वाहा॑ऽशी॒र्षका॑य॒

स्वाहा॑ प॒द्वते॒ स्वाहा॑ऽपा॒दका॑य॒ स्वाहा॑ प्रा॒णते॒

(अश्वमेधाहुमन्त्रकर्मन्)

स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाऽशृ-
 ण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) अमनसे
 स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजा-
 भ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वकाय स्वाहा
 चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
 स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांससन्वते स्वाहाऽमा-
 न्सकाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय
 स्वाहाऽस्थन्वते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्ज-
 न्वते स्वाहाऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽङ्ग-
 नाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्वे
 स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वीहां दे च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके
 पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्— ' दत्त्वा स्वाहाध्व-
 काय स्वाहेति शरीरहोमाज्जुहोति ' इति ।

पाठस्तु—

दत्त्वाते स्वाहेति । दत्त्वा अस्य सन्तीति दत्त्वान् । न विद्यन्ते इत्या व-
 स्वासावकृतकः । एवं सर्वत्र निधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा हि-
 विधाः—वृक्षवृषपक्षीपितास्तत्तदिकलाभेति । अथस्य प्राजापत्यपक्षेण तर्वात्मकता-
 नभिषेधेयानि विशेषग्रान्युच्यन्ते । तत्र इत्ययुक्ता जीवाः पतित्वाः । अतस्त्वं
 पाठा बुद्ध्यास्वदहिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । वक्ष्यमाना

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

निवेद्यास्तदवयवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तदसौकर्येण बोदाहरणीयम् । त्व-
निमित्तम्, यत् तदाधारमूर्ते गोलकम् ।

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं मह्यं संनत्या अमुष्मै
क्रामायाऽऽयुषे त्वा प्राणायं त्वाऽपानायं त्वा
व्यानायं त्वा व्युद्ध्यै त्वा रय्यै त्वा राधसि त्वा
षोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्धोषाय त्वा प्रच्यु-
त्यै त्वा (१) ॥

(कौऽष्टात्रिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपीवशीरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहजहोवा ऋक् ।

अथ परिष्पिन्वा उच्यन्ते ।

कलः—‘ कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिष्पिन्नुनक्तवस्य मह्यस्यर्ध्वं
मह्यं संनत्या इति सर्ववानुवजानि ’ इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्तीति । हे मध्यमपरिधे कः प्रजापतिस्त्वा युनक्तिं बद्धि-
समीपे योजयति । हे दक्षिणपरिधे स प्रजापतिस्त्वा युनक्तु । हे उत्तरपरिधे
विष्णुस्त्वा युनक्तु । किमर्थम्, अस्य यज्ञस्य समुद्ध्ययम् । तथा मह्यं संनत्ये
नां प्रति सर्वेषां पाणिनां संनमनाय, अमुष्मै प्रजादित्वाय कामाय, आनुष

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

आयुर्वृक्षये त्वामहं युनाग्नि । एवं सर्वभाष्याहारः । पाणान्वाप्यानाः मसिद्याः ।
 भ्रुष्टिः प्रमावम् । रथिर्धनम् । राघोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पृथादिपुष्टिः ।
 आराद्दोषो दूरशब्दवाचित्वम् । मभ्युतिः सर्वदुःस्वनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

अयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्रये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्ताया-
 द्वाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बाहंताय
 ग्रैष्मायेकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागते-
 भ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशक-
 पालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां
 वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पा-
 रुक्ताय त्रिणवाय शाकराय हेमन्तिकाय चरुः
 सवित्र आतिष्ठन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय
 शैशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै विष्णोपत्यै चरु-
 रग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः
 काय एककपालः (१) ॥

(अग्रये गायत्र्यादित्या अनुमत्यै चरुः सप्तचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण ' अथये गायत्रायेति दशहविषः सर्वपृष्ठा निर्वपति ।
इति, तदिदं विधत्ते-

अग्राये गायत्रायेति । अत्र षट्सु हविःषु छन्दसा स्तोमेन साम्पूर्वा
च देवता विशेष्यते । पयसि भवाऽऽधिका पयस्या ॥

इति श्रीभक्तसामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तपाठके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो वा अमावसिः प्रहियते यश्च सोमो राजा
तयोरेष आतिथ्यं यदक्षीणामीयोऽर्थः रुद्रो यश्ची-
यते यत्संचितेऽभावेतानि हवींश्चि न निर्वपे-
देष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून् यज-
मानस्याभि मन्येत यत्संचितेऽभावेतानि हवींश्चि
निर्वपति भागधेनेनैवैनं शमयति नास्य रुद्रो-
ऽशान्तः (१) उपोत्थाय प्रजा पशून् अभि मन्यते
दश हवींश्चि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभि-
र्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा
विराड्जं विराड्विराज्येवाजाये प्रति तिष्ठत्यु-
मिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुयं-
देतानि हवींश्चि निर्वपत्युतुभिरेवैनं छन्दोभिः
स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते दिशः सप्तवाणेन (२) अभि-
जित्या इत्याहुयं देतानि हवींश्चि निर्वपति दि-
शामभिजित्या एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्त-

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

स्मादिन्द्रस्य एतया मनु मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो
ययेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति
य एवं विद्वानेतयेक्ष्या यजते दिग्बतीः पुरोनुवा-
फ्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिर्जित्यै (३) ॥

(अशान्तः सुपुवाणेनैकचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते-

यो वा इति । आधानसिद्धेऽग्नौ योऽग्नोऽग्निर्मथित्वा प्रक्षिपते, योऽग्नि
सोमो राजा वल्लीरूपः स्थापितस्तपोरुमग्नोर्योऽपमग्निषोमीयः पशुरेव एवाऽऽति-
ष्ठन् । तेन तत्कारेण वायुमौ तुष्टौ । अथ योऽपमग्निश्चयनेन निष्पाद्यते स
एव ऋतः क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि यथोक्तानि हवींषि न
भिर्हितवान्नीवेत् क्रूरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य प्रजां पशून्दिहस्थात् ।
अभिर्जिते तु स्वकीयमागेन तुष्टो न दिनस्ति ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति-

दश हवींषीति । देवताविशेषणानि प्रशंसति-

ऋतुमिषां एव छन्दोभिरिति । ऋतवो वसन्वाद्याः । छन्दांसि गाय-
त्र्यादीनि । स्तोमास्त्रिवृदादयः । पृष्ठानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषण-
त्वेमीषासत्त्वाद्वादिभिरेवाग्निश्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति-

दिशः सुपुवाणेनेति । सुपुवाणेन सोमं सुपुवाणेन दिशो जेतव्याः । पा-
त्र्यादीनां चतुर्दिशामाग्नेय्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलित्वा दशसं-
ख्यापेवत्वाद्दशभिर्हविर्भिस्तासांमभिजयः ।

अथ दशहविःसंघातरूपामेतां सर्वपृष्ठेति प्रशंसति-

एतन्ना वा इति । सुयत ऐश्वर्यं प्राप्स्यते येनासौ सयः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतु

पृ० ५ अ० १६] ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

रिन्द्रस्यः । एवं मनुसवोऽप्ययं धेनुः । तेन यजमानस्ताम्यामुमाभ्यां चरन्ति
धेर्वं वामोति ।

एतेषु दशसु हविषु समिदिशामाशया न इत्यनुवाकोका विवक्ष्यन्ते
मात्रानुवाक्या विवक्ष्यन्ते—

दिग्बतीरिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

यः प्राणतो निमिषतो महिष्वैक इद्राजा ज-
गतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्र-
जापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते योमहिमा
नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिमे
प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(यः प्राणतो द्यौरादित्योऽष्टानिश्चतुः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति राजतेन पूर्व-
सौवर्णेनोत्तरम् ’ इति ।

तत्र पूर्वस्य महिमास्वयमस्य मन्त्रं दर्शयति—

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इत्यप्येक एव प्राणतः प्राणतः
निमिषतश्चतुर्निमेषपुक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा प्रजापति-
प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्वेषे स्वामी भवति, कस्मै देवाय

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

यस्मै कस्मैचित्पाकृतमाणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवायानेन हविषा परिचरेम । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव द्योर्गहिमा शुभोकत्मानं महिमा रूपमहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदित्यस्त्वदीयं तेजः । हे मह त्वां तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा शुभोषि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

य आत्मदा वल्लदा यस्य विश्वं उपासते प्र-
क्षिप्तं यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम । उपयानगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिव्यो म-
हिमौर्धयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ॥

(य आत्मदा यः पृथिव्यग्निरेकान्वत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयमहमन्त्रं पठति—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरपदः, यश्च तस्मिन् शरीरे बलपदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिवं प्रकृतं शासनं विश्वे सर्वेऽप्युपासते तेजो, देवा अपि यस्य प्रशिवमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, यथा प्राणिनां मृत्युरपि यस्य स्वाधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्यविज्ञातस्वरूपाय देवाय प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे मह त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि,

(अथ मेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे प्रजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महि-
मारूपो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः ।
हे ग्रह त्वां तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
न्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां
दोग्धरी धेनुर्वोढाऽनृद्वानाशुः सन्तिः पुरन्ध्रियोषो
जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वषंतु फ-
लिभ्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः क-
ल्पताम् (१) ॥

(आ ब्रह्मन्नेकं चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथान्नहोममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मण इति । ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी भुताध्ययनत-
पन्नो ब्राह्मण आजायतां सर्वं उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एव-
मुत्तरत्रापि । इषव्यो बाणाद्यायुधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वानामतामिस्यनु-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वर्तते । सप्तिरधः । आशुः शीघ्रगामी । पुरवासिभिर्ध्यायत इति पुरन्धिः,
रूपवतीत्यर्थः । अस्म्य यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आजायताम् ।
नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः
पच्यन्ताम् । अलब्धस्य लभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । योगस-
हितः क्षेमो योगक्षेमः । सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चस्तनामकं
होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाठे पञ्चम-
प्रपाठके ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आऽकान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्य-
र्वाऽकान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा यां
वाज्याऽकंस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽरमे स्वास्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा
सम् (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ
रमे स्वास्ति मा सं पारय प्राणधृमांसि प्राणं मे
दृह व्यानधृमांसि व्यानं मे दृहापानधृमस्यपानं
मे दृह चक्षुरांसि चक्षुर्मयि धेहि ओत्रमसि
ओत्रं मयि धेहायुरस्यायुर्मयि धेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युङ्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा सं
विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथाशानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आऽक्रान्वाजी कपैरस्यकमी-
ह्वारी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी तपस्थमित्यथमनुमन्त्रयते ’ इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजीति । वाजी वेगवानयमथः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् ।
सोऽवां तस्यां पृथिव्यामग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । हे वाजिचमिस्ते युङ्क्त्व योजयिता सहायभूतः । तस्मात्त्वा-
मन्वारमे । त्वं स्वस्ति विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यक्कर्पसमाप्तिं प्रापय ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । प्राणं दृढति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽथ त्वं
सादृशोऽस्यतो मे प्राणं दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽथ त्वं चक्षुरस्यतो
मेधि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीपस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

जज्ञि बीजं पठौ पजंग्यः पक्ता सस्य* सुपि-
प्लला ओषधयः स्वधिचरणेय* सूपसदनोऽग्निः
स्वध्यक्षमन्तरिक्ष* सुपावः पवंमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवमसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनो-
ऽधमासास्त्रिंशिनो मासाः क्लृप्ता क्रतवः
शान्तः सैवत्सरः (१) ॥

(अथैकविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

अथान्येऽञ्जहोमन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्- ' जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै ' इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि बीजमिति । यदेतद्बीजादि बीजं तज्जज्ञि जननस्वभावपस्तु ।
 अग्नित्वि सर्ववाण्याहारः । पर्जन्यो वृष्टा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्वा पाकशी-
 लम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्वभिक्षरणा सुते-
 नाभिष्टाय चरितुं शक्या । आग्निः सूपसदनः सुखेनोपसत्तुं परिवारितुं शक्यः ।
 अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं सुखेनाध्यक्षितव्यं धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो
 वायुः सुपावोऽनुपद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनारस्थातुं शक्या,
 दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असावादित्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा
 तपन्वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवा-
 द्यापि प्रवर्तताम् । अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा
 मासास्त्रिंशदिनयुक्ताः । ऋतवः क्लृप्तास्तत्तल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः
 प्रजापीडारहितः । एतैः पञ्चदशमिमन्त्रैरञ्जहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुण्ठयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेर्योऽष्टार्कपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
 र्कपालः पौष्णश्चरुः रोद्रश्चरुः सम्ये वैश्वानराय
 द्वादशकपालो मृगासुरे यदि नाऽऽगच्छेत्क्रमयेऽ-
 होमयेऽष्टार्कपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्य-
 मागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ।

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठकः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

पथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मण-
म्— ' यद्यधमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ' इत्यादि ।

इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । मृगारवरेऽधनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्,
तत्रानागमनमेकं निमित्तम् । निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे दृष्टव्यानि । तान्येतानि
नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताम'ष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ऽष्टा॒कपाल॑ इन्द्रा॒याऽहो॒मुच॑
एका॒दश॑कपालो मि॒त्रा॒र्वरु॑णाभ्यामा॒गोभृ॑ग्भ्यां
प॒यस्या॑ वा॒योसा॒वित्र आ॒गोभृ॑ग्भ्यां च॒रुरा॑श्विभ्या-
मा॒गोभृ॑ग्भ्यां धा॒ना म॒रुद्भ्य ए॒नोभृ॑ग्भ्यः स॒प्तक॑-
पालो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य ए॒नोभृ॑ग्भ्यो द्वाद॑शकपा-
लोऽनु॒मत्यै॑ च॒रुर॒ग्नये॑ वै॒श्वान॒राय॑ द्वाद॑शकपालो
धा॒वापृ॑थि॒वीभ्या॑म॒होभृ॑ग्भ्यां द्वि॒कपालः॑ (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ऽहो॒मुचे॑ वि॒श्वत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

बदकं सूत्रकारेण- ' अग्नयेऽऋहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं नृगारेदि-
मनुनिर्वपति । इति, तदेतद्विधत्ते-

अग्नय इति । अंहसो मोचयतीत्यंहोमुक् । आगसो मोचयत इत्यागोमुचो ।
वायुश्च सविता च वायोसावित्रः, वायुसवितृभ्यामित्यर्थः । धाना भूटपवाः ।
इतस्तो मोचयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चविंशोऽनुवाकः-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाहके पञ्चमपपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः
पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं
नमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा
वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा
सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्य-
था चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे
समनमद्यथा सामर्चा ब्रह्मणे समनमत्क्षत्राया
समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमाद्विशे
समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्भूतेभ्यः
समनमद्यथा प्रजापतिभुंतेः समनमदेवं मह्यं भद्राः
संनतयः सं नमन्तु (२) ॥

(अत्रभ्यः समनमद्यथा मह्यं चत्वारि च) ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ संनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये समनमत्पृथिव्यै
समनमदिति संनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समिति । सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये समनमत्संनतिं परिचर्यामकरोत् ।
तथा पृथिव्यै समनमत्परिचर्यामकरोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निर्पथा सम-
नमद्येन प्रकारेण तस्मै यजमानाय संनतिमुपकारमकरोत्, एवमनेन प्रकारेण
मह्यं मदर्थं भद्राः संनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः संनमन्तु माम्नुवन्तु ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । समनमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते ।
तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्भन्त्रैरन्त्रहोमेषु संनतिनामका होमाः
कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्वासाँऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा
च नो अधि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये पृथिवि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ये ते पन्थानः सवितः पूष्यास इत्यध्वर्युयजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते पन्थान इति । हे सवितर्देव ते तव संबन्धिनः पूष्यासः पूर्वसिद्धा
अन्तरिक्षे वितता विस्तृता अरेणवो धूलिरहिवा ये मार्गाः सन्ति, सुगेमिः सुहृ
मनुं शक्यस्तेभिस्तेमार्गैरागम्याद्यास्मिन्क्रमाणि नोऽस्मान् रक्ष । तथा नोऽस्मान्-
भिर्ब्रूहि वाधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘ नमोऽग्नये पृथिविक्षित इत्येतैश्च यथालिङ्गम् ’ इति । उपविशत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्नये इति । पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्थ मीणयि-
त्रेऽग्नये नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि
षोडशम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षणा-
श्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वर्तिः प्राणश्चन्द्रमाः ओजं दिशः पादा
अवान्तरदिशाः पशवोऽहोरात्रे निर्मेषोऽध्वमासाः
पशोणि मासाः संधानाभ्यूतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

अस्थानि नभो मासान्योपधयो लोमानि वन-
स्पतयो वाला अग्निर्मखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)

समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्वावापृथिवी आण्डौ
ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते ताद्वि द्योतते
यद्विष्णुवे तस्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागे-
वास्य वागहवां अश्वस्य जायमानस्य महिमा
पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो दे-
वानवहद्वांससुराम्बाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
स्तसमुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः *

(१) ॥

(व्यात्तमवहद्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गावो गावः सिपास्तन्तीः पथमे मासि समान्यो यदि सोमो षडहै-
रुत्सृज्यां देवानामकर्षेण चर्माव पृथिव्यै दत्तवे कस्त्वाऽग्नये यो वै यः प्राजतो
व आत्सृश आ ब्रसनाऽक्रान्वाजी जज्ञिबीजमाग्रेयोऽष्टाकपालोऽग्नयेऽश्नोमुचे-
ष्टाकपालोऽग्नये तस्मन्मद्ये ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेघस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

वातः समान्यः तस्मन्मद्याभिर्वा एते देवर्कतं चाभिजित्या इत्या-

हुर्वर्णोऽग्निः ताम्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

* अश्वपूज्य संहितायां प्रपाठ च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्य-
कारसंमतत्वात् ' व्यात्तमवहद्वादश च ' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधप्रतीकवाक्योक्तद्वादश-
संख्यापूर्णार्थमावश्यकत्वाच्च स्थापितम् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाथः स्तूपते । अथवा विराड्रूपेणा-
श्रोतासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्योपनिषददौ ब्रह्म्यः । अत एव
वाजसमेयिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अभ्यस्येति । यः पुमान्मेध्यस्य यागयोग्यस्याभ्यस्य शिरो वेद
शिरःप्रभृतीन्वयवान् विराडवयवभूतोऽपःकालादित्त्वेणोपास्ते तोऽस्य शीर्षणवानुषः-
कालादित्त्वेः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागफलयोग्यो भवति ।
कस्त्वनुष्ठानस्य श्रोतासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे तयाम्ना-
तम्—‘सर्वं पाप्मानं हरति वरति ब्रह्महत्यां योऽभ्यसेन मजते य उ चैनमेवं
वेद’ इति । तत्र कस्मिन्भावयसे को विराडवयवो ध्यातव्य इति वस्तुसं-
ख्यते—मेध्यस्याभ्यस्य यच्छिरस्तदुपा उचःकाठरूपम् । यदभस्य ब्रह्मस्तरसूर्यः ।
यस्तदीयः प्राणः तोऽस्य वासो वायुः । यत्तदीयं धोत्रं तोऽस्य चन्द्रमाः । ये
तदीयाः पादास्ताः प्राण्या दिशः । ये पशवः पार्थास्थिविशेषास्ता इमा आग्ने-
ध्याद्यवान्तरदिशाः । यस्तदीयो निषेध उन्मेषस्तद्विस्तरे उमे अहोरात्रे । यानि
तदीयहस्तपादगतपर्वाणि ते शुक्लकृष्णपक्षरूपा अर्धपासाः । यानि च सर्वर्णा
संधानानि ते चैत्राद्या मासाः । यानि चानुकविशेषाणि सुराद्यङ्गानि ते वस-
न्ताद्या ऋतवः । य आत्मा मध्यवेहः स संवत्सरकाठः । ये तदीयाः केद्यास्ते
सूर्यरश्मयः । यदभस्य भास्वरत्वं तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि । यान्यनुकान्य-
स्थानि तानि बृहस्पतिशुक्रशुक्रवाद्याः षोडशवारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि
यांसत्सण्डानि तदेतन्ममः । यानि क्षुद्रलोभानि वा ओषधयः । ये वाताः
पुच्छगता दीर्घकेशास्ते वनस्पतयः । यदेतन्मूर्ते संपद्यतेऽयं लोकमसिद्धोऽग्निः ।
यद्व्याप्तं मुक्ताविदारणं तोऽस्य वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुद्धरं तोऽस्य
समुद्रः । यः पादु-वदन्तरिक्षम् । यात्राण्डौ ते घावापृथिव्यौ । यः शेषः

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

सोऽपममिषवाथो आवा । यदेतः स सोमरसः । यज्जज्ज्यते गात्राणि विना-
मयति तेयं विद्युत् । याद्विधूनुते सशब्दं शरारं कम्पयति तदेतद्गर्जनम् । यदेत-
न्मेहनं तेयं वृष्टिः । अस्य हेमाशब्दरूपा या वाक्तेयं वेदरूपा वागेव । आश-
वानस्य कर्तो प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात्पुरस्तान्माहिमाख्यो राजतग्रह-
स्तादिदमहरेव । एनं पश्चादतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः
तेयं रात्रिः । एतावन्वैभो महिमानी ग्रहावश्वममितः संवभूवतुरश्वस्य संज्ञपना-
त्पूर्वं पश्चाच्च व्यवस्थितौ । ह्याववाण्यथा अवान्तरजातिविशेषास्तत्तद्वेषेण देवा-
दीन्ब्रह्मन्ति । एवावेषस्य विराड् रूपस्याश्वस्य तमुद्र एव योनिः कारणम् । तस्य-
गुद्रवरण्युत्पद्यते जगदस्मादिति तमुद्रः परमात्मा । नस्यन्यस्मादयं विराडुत्पत्तुम-
र्हति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासिता पापक्षयद्वारा
विराड् रूपं प्राप्नोति । ' तं यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति श्रुत्यन्तरात् ।
विराट्प्राप्तिश्च कममुक्तिहेतुः । तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुष्म-
मानत्वात् । तथा च स्मृतः—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ’ इति ॥

एतच्च भगवान्ब्रह्मातः ‘ कार्यात्यये तदध्यक्षेणातः परमभिधानात् ’ इत्यस्मि-
न्नाधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

विहितं पञ्चमस्याऽऽद्ये गवामयनसत्रकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्यात्तृतीये पृष्ठनिर्णयः ॥

चतुर्थे व्यत्ययः पूर्वपक्षस्यान्त्यस्य पक्षति ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्तमसत्रकम् ॥

तन्मीमांसा सप्तमे स्यादष्टमे तु महाव्रतम् ।

सामानि नवमे प्रोक्ता वीणाद्या दशमे पुनः ॥

दासीनृत्यं ततस्तूर्ध्वं मन्त्राश्चैवाश्वमेधगाः ।

पृष्ठप(ठ्य)जहोमाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिताः ॥

दत्स्वते परिधीनां तु कस्त्वामन्त्रवयं भवेत् ।

अग्नये सर्वपृष्ठेष्टिः प्रयोगोऽनन्तरे श्रुतः ॥

यः प्राणतो य आत्मेति तावुमौ महिमग्रहौ ।
 आ ब्रह्मन्दशभिर्धन्वैर्जलवर्चसहोमकः ॥
 आऽक्रान्तं मन्त्रयेत् जज्ञीति (पञ्च) दशभिर्हुतिः ।
 आग्ने नैमित्तिका यागा मुंगारेष्टिरथाग्नये ॥
 अग्न सैनविहोमाः स्पुर्दश ये स्वामिवाचनम् ।
 [* नमस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिरूपासने ॥
 क्रतुराहश्वमेधोऽयं विराड्ध्यानमुपास्तिराद] ।
 ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
 परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-
 केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-
 प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता
 भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

* अनुब्रूहि नान्तर्गतस्थाने क. पुस्तके 'यो वा अश्वोपास्तिरिति कर्मविधौ प्रप्रक्षिते'
 इत्यर्थेन विद्यते ।

मूलक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

भाष्यक्रमेण सप्तमाष्टके-प्र० ५ अ० ९७

मूलक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाष्टकः-अष्ट० ७ प्र० ४४ अ० ६३१

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाष्टकः-का० ७ प्र० ४४ अ० ३२६

समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता
ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1900

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita,
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita .
Part. VIII.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.